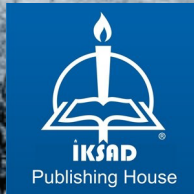
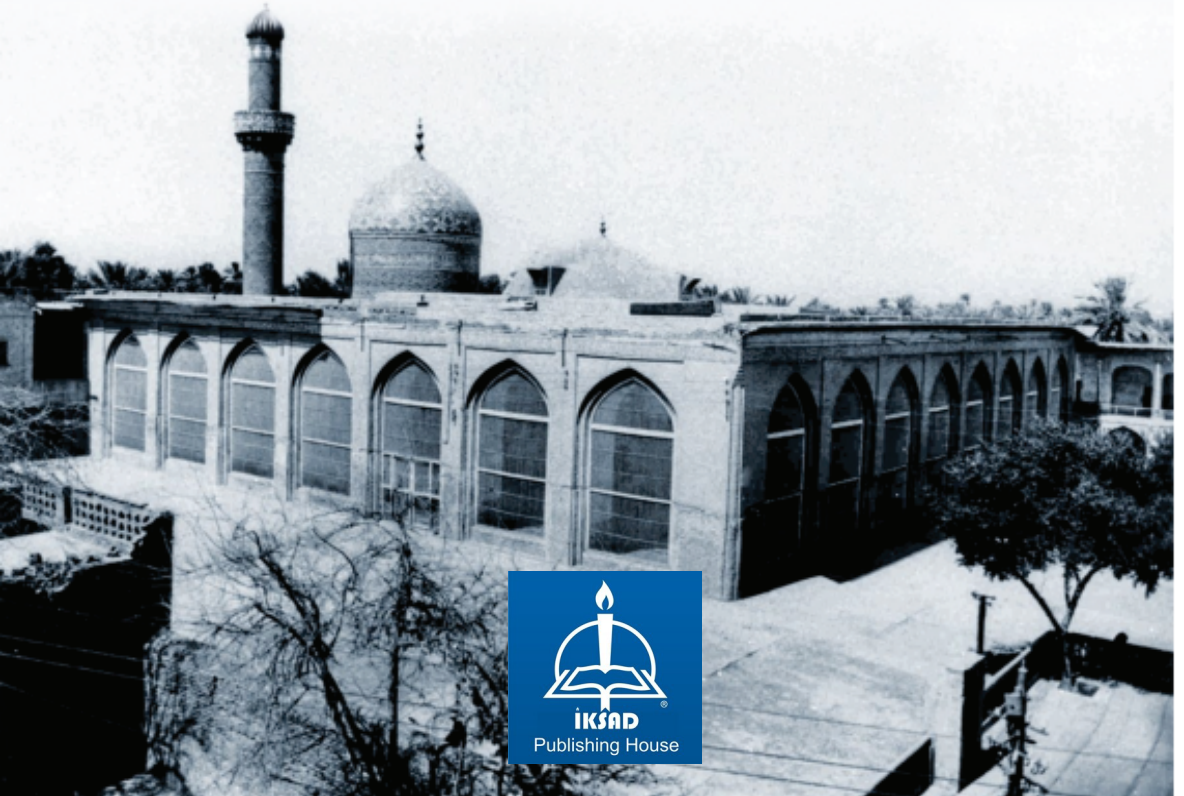

Osmanlı İdaresinde BAĞDAT

1534-1623
(İdari ve Fiziki Yapı)

Erdinç GÜLCÜ

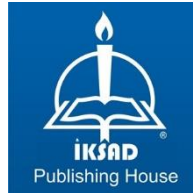
Osmanlı İdaresinde
BAĞDAT

1534-1623

(İdari ve Fiziki Yapı)

Erdinç GÜLCÜ

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10050331>

Copyright © 2023 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-388-8

Cover Design: Kadir POLAT

Redaksiyon: Sahra İpek Edis AYDOĞAN

Cover Photo: Azamiye Külliyesi-Bağdat (El-Müessesetü'l-Âmmeti li'l-Âsâr ve't-Türâs, Kısmü't-Tasvîr, Vezâreti's-Sekâfeti ve'l-A'lâm bi Bagdad)

October / 2023

Ankara / Türkiye

Size = 16x24 cm

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale veya adı geçen madde
AÜ. DTCFD.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: Belge
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
dpn.	: Dipnot
Eİ ² .	: Encyclopedia of İslam, 2. Baskı
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi.
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
K.	: Kısım
KBY.	: Kültür Bakanlığı Yayını
Kepeci Ruus	: Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi Ruus Defteri
KTBY.	: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
Kuyûd-ı Kadime	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi
mad.	: Maddesi
Maliyeden Müdevver	: Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defteri
Mühimme	: Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri
p.	: Plan
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
Sümer	: A Journal of Archaeology in Iraq, Sümer, Published by the Directorate of Antiquities, Baghdad
Tapu Tahrir	: Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKGM.	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü
TTK.	: Türk Tarih Kurumu Yayını
TY.	: Türkçe Yazmalar
v.	: Varak
vb.	: Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
Yay.	: Yayımlayan
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Bağdat'ın Osmanlı idaresinde bulunduğu yıllardaki fiziki ve idari yapısını ele alan bu kitap, 1999'da Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde savunmuş olduğum “Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)” adlı doktora tezimin bir kısmını oluşturmaktadır. Tezin hazırlandığı yıllarda Türkiye’de Orta Doğu’ya yönelik çalışmalar, kısıtlı bir sayıdaydı. Üniversitelerde akademik çalışma anlamında Orta Doğu’ya yeni yeni ilgi duyulmaya başlanmıştı. Bugün, o yıllarla kıyaslandığında, bölgeyle alakalı çalışmalarda gözle görülür bir artış kaydedildiği gözlenirse de henüz istenen noktaya erişilemediği söylenebilir.

Tez çalışmasını yaptığım dönemde, özellikle arşiv kaynakları henüz dijital ortama aktarılmamış olduğundan, kaynaklara ulaşmak ciddi bir mesai ve gayret gerektirmekteydi. Bu güçlüklerle rağmen, çalışmaya esas olan dönemle ilgili arşiv kaynaklarına ulaşabilme imkânı bulabildim. Bu hususta yardımlarını esirgemeyen Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (o zamanın adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi yöneticileri ve görevlilerine gecikmiş olsa da bir hakkı teslim etme amacıyla müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

O günün şartlarında büyük bir emek sarf edilerek vücuda getirilen çalışma yeniden gözden geçirilerek kitaplaşma safhasına geçilmiştir. Konuyla ilgili faydalanılan arşiv kaynaklarının ve bu kaynaklarda yer alan bilgilerin ise hâlâ önemini ve tazeliğini koruduğu görülmüştür. Bu açıdan; yayıma hazırladığımız bu kitabın, gerek Irak tarihi ile ilgilenen araştırmacılar ve gerekse bölgedeki Osmanlı idaresi hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler için, çorbada tuz misali bir katkı sunacağını umut ediyorum.

Kitabın hazırlanması hususunda beni özellikle teşvik eden ve kıymetli vakitlerini ayırarak metni sabırla okuyan Prof. Dr. M. Fatih KANTER’e teşekkür ederim. Kitabın hazırlanması sürecindeki teşvik ve destekleri için değerli dostum Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR’e, metin düzenlemelerine yönelik destek ve katkılarını esirgemeyen Öğr. Gör. Ali GENÇ’e müteşekkirim. Kitabın teknik düzenlemesi ve yayına hazırlanması ile ilgili büyük bir emek sarf eden ve çabalarını estetik bir kapak çalışmasıyla taçlandıran Öğr. Gör. Kadir POLAT’a teşekkür eder, helallik dilerim.

Kitabı yayımlama kararı veren İksad Yayınevi yöneticilerine ilgileri ve yaklaşımları için ayrıca teşekkür ederim.

Araştırma konusunun seçilmesinde, planlanmasında, kaynak temininde ve büyük bir çeşitlilik gösteren arşiv kaynakları ile diğer kaynakların değerlendirilmesinde danışmanım emekli öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Rifat

ÖZDEMİR'e ve emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca, defalarca bu çalışmayı kitaplaştırmam için teşvik etmelerine rağmen, bu taleplerini zamanında yerine getiremediğim için her iki hocamdan da haklarını helal etmelerini dilerim.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
BAĞDAT'IN TARİHÇESİ.....	5
Bağdat Adının Menşei.....	5
Bağdat Şehrinin Kuruluşu ve Abbasiler Dönemi.....	6
Büveyhoğulları Dönemi.....	10
Selçuklular Dönemi.....	11
Irak Selçukluları Dönemi.....	14
İlhanlılar Dönemi.....	17
Celayirliler Dönemi.....	18
Karakoyunlular Dönemi.....	20
Akkoyunlular Dönemi.....	23
Safeviler Dönemi.....	24
Osmanlılar Dönemi.....	25
İKİNCİ BÖLÜM	28
İDARİ YAPI.....	28
Bağdat'ın Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi.....	28
İdari Taksimat.....	29
Bağdat Sancağı.....	38
EYALET VE SANCAK YÖNETİCİLERİ.....	45
Beylerbeyi (Devletlü, Vali, Mirimirân).....	45
Kaymakam (Kâim-makâm).....	70
Askerî Yöneticiler.....	72
Hazine Defterdârı (Mal Defterdârı) ve Hazine Görevlileri.....	79
ULEMÂ (EHL-İ İLM).....	104
Kadı.....	104
Toprak Kadıları.....	109
Müftü.....	110
Müderrisler (Müderris, Sıbyan Muallimi).....	111
Nakîbüleşraf Kaymakamı.....	113
Dinî Görevliler.....	114
Vakıf Görevlileri.....	115
İMAR VE SAĞLIK HİZMETLERİ.....	116
Mimarbaşı.....	116
Sekkârlık (Sed Ağaları).....	118
Kârîh (Sucu, Su dağıtıcı).....	119
Cerrâhbâşı ve Hekimler.....	120
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	122
BAĞDAT ŞEHRİ VE FİZİKİ YAPISI.....	122
Şehrın Konumu ve Önemi.....	122
Yönetim Örgütlerinin Bulunduğu Yerler.....	126
Mahalleler.....	136

DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR	145
Camiler	146
Medreseler	157
Tekke ve Zaviyeler.....	163
Türebeler	168
Kilise ve Sinagoglar	174
Hamamlar	175
Su Kanalları ve Kaynakları.....	178
Zanaat ve Ticaret Yerleri.....	179
Çarşı ve Pazar Yerleri	182
SONUÇ	185
KAYNAKÇA.....	187
EKLER.....	198
EK-I: 1537 (943) Tarihli Bağdat Vilâyeti Kânûnnâmesi	198
EK-II: 1540 (946) Tarihli Bağdat Vilâyeti Kânûnnâmesi	201
EK-III: 1577-1578 (985) Tarihli Bağdat Vilâyeti Kânûnnâmesi	210
EK-IV: 1577-1578 (985) Tarihli Halis Nahiyesi Kânûnnâmesi	221
EK-V: 1577-1578 (985)Tarihli Tarik-İ Horasan Nahiyesi Kânûnnâmesi	222
EK-VI: 1577-1578 (985) Tarihli Mehreved Nahiyesi Kânûnnâmesi	224
EK-VII: 1577-1578 (985) Tarihli Düceyl Nahiyesi Kânûnnâmesi.....	225
EK-VIII: 1577-1578 (985) Tarihli Şehriban Nahiyesi Kânûnnâmesi.....	226
EK-IX: 1577-1578 (985) Tarihli Ahşamât Ulusu Kânûnnâmesi	227
EK-X: 1577-1578 (985) Tarihli Cemmâsât Ulusu Kânûnnâmesi	228
EK-XI: Bağdat Sancağına Bağlı Köyler (1539-1578)	229

GİRİŞ

Tarih boyunca az sayıda devlet, dünyanın çok geniş alanlarında hâkimiyet kurmayı başaramıştır. Bu devletlerin çok daha azı ise, buldukları yerlerde hâkimiyetlerini uzun bir süre koruyabilmiş, barışı ve nizamı tesis edebilmiş ve haleflerine iyi bir medeniyet mirası bırakabilmiştir. Bunu başarabilen az sayıdaki devletlerden birisi de şüphesiz Osmanlı Devleti'dir.

Osmanlı Devleti'nin üç kıtada toplam yirmi milyon kilometre kareyi aşan bir yüz ölçüme sahip olması ve buralardaki varlığını uzun süre koruyabilmeyi başarması, gerçekten kolay açıklanabilecek bir durum değildir. Bu başarı hikâyesinin arka planının, araştırmacı olsun olmasın herkeste büyük bir ilgi uyandırması ve bu durumun Osmanlı tarihi araştırmalarında bir artış sağlaması da oldukça doğaldır.

Ülkemizde Osmanlı tarihi araştırmaları başlangıçta devlet merkezine yönelik bir yoğunlaşmayla başladı. Osmanlı merkezini öğrenmeye yönelik bu tutumun yanlış bir tarafı yoktu. Ama sadece merkeze projeksiyon tutmak bir çözüm değildi. Zira Osmanlı Devleti'ni sadece merkeze yoğunlaşmakla anlayabilmek pek mümkün değildir. Zaten bir süre sonra bu bakışın Osmanlı araştırmaları için yeterli olamayacağı anlaşıldı. Bu defa ilgi alanına önce Anadolu daha sonra sırasıyla Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'da dâhil edildi.

Osmanlı'yı anlamak üzere çıkılan bu yolun ve yolculuğun kısa olmadığını hemen söylememiz gerekir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi devletin uzun ömürlü olması ve devlet hâkimiyetinin büyük bir sahayı kapsamı nedeniyle, bu yolculuğun uzun bir zaman dilimine yayılacağı aşikârdır.

Osmanlı taşra yönetimiyle ilgili olarak şehir veya sancak tarihi üzerine yapılan çalışmalar, devleti meydana getiren unsurların birlikte çözümlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan taşra yönetimine dâhil olan birimlerle ilgili olarak yapılacak idari, askerî, sosyal ve iktisadi alanlara yönelik çalışmalar da aynı ölçüde önem arz etmektedir. Anadolu'nun muhtelif şehir veya sancaklarına ait birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Anadolu sınırları dışındaki yerlerle ilgili çalışmalar ise geçmişe göre oldukça artmış olmakla beraber yine de yeterli sayıda olmadığı söylenebilir. Taşra ile ilgili yapılan ve yapılacak olan çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin geneline yönelik daha doğru değerlendirmeler yapılabilmesine zemin hazırlayacak ve böylece Osmanlı'nın daha iyi anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmamızda konu olarak Bağdat'ın seçilmesini ise şöyle açıklayabiliriz: 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle patlak veren kriz, 1991 yılının başlarında Körfez Savaşı'nın başlamasına yol açtı. Böylece tüm dünyada Orta Doğu'ya yönelik büyük bir ilgi uyanmış oldu. Savaş sona erdiği halde, bölgesel kriz sona ermediği gibi sorun uzun yıllar devam etti. Nitekim günümüzde de bu bölgedeki sorunlar dönem dönem azalıp artıyor. Ancak o gün bu gündür bölgesel bir sükunetten söz etmek mümkün değil. Orta Doğu'da bu krizlerin yaşandığı zaman, çalışma konusu arayışı içerisinde bulunduğumuz döneme denk geldi. Herkesin ilgisinin Orta Doğu'ya özellikle Irak'a yöneldiği bir süreçte, akademik çevrenin gözünü kapatması ve sessiz kalması düşünülemezdi. Ayrıca Bağdat, Abbasilerin beş yüz yıllık tarihleri içerisinde yaklaşık dört yüz elli yıl hilafete başkentlik yapmış bir merkez olarak diğer Orta Doğu şehirleri veya sancaklarına göre daha çok ön plana çıkmaktaydı. Zaten tarih boyunca, "Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz." misalindeki gibi atasözlerine ve daha ötesinde masal ve hikâyelere dahi konu olan bir cazibeye sahip bu merkez, dikkatleri her daim üzerine toplamasını bilmişti.

Bütün bunlar bir tarafa Bağdat, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu siyasetinde belirleyici olan önemli merkezlerden biriydi. Bu sebeple, bölgeye yönelik Osmanlı siyasetini anlamak açısından Bağdat'ın incelenmesi önem arz etmekteydi. Ayrıca başta Abbasiler olmak üzere çeşitli Müslüman ve Müslüman Türk devletlerinin egemenliğinde kalmış olması nedeniyle, bu merkezde oluşan geleneklerden Osmanlı'ya nasıl bir miras kaldığını öğrenmemiz, bizim açımızdan büyük önem taşımaktaydı. Diğer taraftan merkezden uzak bir eyaletteki mevcut uygulamaları ve klasik sistemden olan farklılıklarını tespit etmek de önemli bir kazanım olacaktı. Bu arada XIX. yüzyılda filizlenmeye başlayan Arap milliyetçiliğinin İmparatorluktan kopuş sonrasında Osmanlı düşmanlığı ve inkârcılığına dönüşmesine karşı, Osmanlı idaresinin Arap ülkelerine yaptığı hizmetleri anlatmak açısından, bu konunun tespiti de dikkatlerden kaçmaması gereken bir husustu. Son olarak, Osmanlı Devleti tarihinin önemli meselelerinden biri İran'dı. Devleti önemli ölçüde meşgul eden bu meselenin yansımalarını öğrenmek açısından da Bağdat'ın çalışılması elzemdi. Zira Irak'ın hem coğrafi bakımdan hem de haiz olduğu durum itibarıyla İran meselesinin içerisinde yer aldığı belirtilmesi gerekir.

Bağdat'ın aynı anda şehir, sancak ve vilayet merkezi olması ise incelemenin en zor kısımlarından birisiydi. Bu sebeple her ne kadar çalışmamızın kapsamı Bağdat sancağı ile sınırlandırmış ise de Bağdat beylerbeyinin hem vilayet yöneticisi hem de Bağdat sancağının yöneticisi olması itibarıyla konuyu bütünüyle ayırmamız mümkün olmadı. Dolayısıyla ikinci bölümde belli yönlerden vilayetle ilgili bilgiler verilmesi de icap etti.

Çalışmamızın tarihi kesit sınırlarını 1534-1623 yılları olarak belirledik. 1534 yılı, Bağdat'ın Osmanlı egemenliğine girdiği tarih olması; 1623 yılı ise

Bağdat'ın Safeviler tarafından ele geçirildiği tarih olması itibarıyla seçilmiştir. Yani Osmanlıların Bağdat'taki ilk hâkimiyet dönemi, inceleme konusu olarak ele alınmıştır. Böylece bu çalışmamızda, Bağdat'ın 89 yıllık bir tarihini incelemiş olduk. Bununla beraber konunun devam etmesinin önemlilik arz ettiği durumlarda, konunun her yönüyle aydınlatılabilmesi için, bu tarih sınırlandırmasının zaman zaman dışına çıkılarak, Bağdat'ın gerek öncesine ve gerekse sonrasına ait bilgilerle, konumuza destek sağlayacak şekilde bir yol izledik.

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak çalışmamızda kullandığımız kaynakların başında birinci elden kaynaklar olması itibarıyla arşiv kaynakları gelmektedir. Bu hususta, Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde yer alan tapu tahrir, evkaf, sancak tahriri, ruûs, ahkâm, yeniçeri mevâcip, maliyeden müdevver, mühimme vb. defter ve vesikalardan yararlanılmıştır.

İncelediğimiz dönemin siyasi tarihi ile ilgili olarak vekâynamelerden *Solak-zâde Tarihi*, *Peçevi Tarihi*, *Selanikî Tarihi* ve *Naima Tarihi* yanında müstakil bir tarih kitabı olan Kâtip Çelebi'nin *Fezleke* eserlerinden yararlanılmıştır. Birinci bölümde Bağdat şehriyle ilgili bilgilerde özellikle yararlandığımız Hatib el-Bağdadi'nin *Tarihü Bağdad*, Yakubi'nin *Kitâbü'l-Büldân* ve Yakut er-Rumi'nin *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserlerini söylememiz gerekir. Bağdat'ın siyasi tarihi ve idari durum konularında Nazmi-zâde Murtaza'nın *Gülşen-i Hulefâ* adlı eserinden, Bağdat şehrinin fiziki yapısı konusunda Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* ve Şemseddin Sami'nin *Kâmûsu'l-A'lâm* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Çalışmamızda önemli katkı sunan kaynaklar arasında seyahatnameler de yer almaktadır. Bunlar arasında; Evliya Çelebi, Jean Baptiste Tavernier, J. S. Buckingham, Münşi el-Bağdadi, Mehmed Hurşid Paşa, Le C. de Cholet ve M.Louis Massignon'un yazmış oldukları seyahatnamelerden oldukça yararlanma imkânımız oldu. F.Sarre ve E. Herzfeld'in birlikte hazırladıkları arkeolojik bir çalışma olan *Archäologische Reise im Euphrat-Und Tigris-Gebiet* adlı eserden ise şehirdeki yapıların tespiti noktasında istifade edildi.

Tetkik eserler arasında Mustafa Cevad ve A. Susa'nın birlikte yazmış oldukları *Delîlu Haritâtü Bagdad el-Mufasssal*, Abbas el-Azzavi'nin *Tarihü Irak Beyne'l-İhtilâleyn* ve Abdüsselam Uluçam'ın *Irak'taki Türk Mimari Eserleri* adlı çalışmalardan yararlanma imkânımız oldu.

Bu eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Bağdat şehrinin kuruluşundan 1623 yılına kadar bölgeye hâkim olan devletlerden ve önemli olaylardan bahsedildi. İkinci bölümde, Bağdat'ın idari yapısı incelenmeye çalışıldı. Bağdat'ta vazife yapan önde gelen yöneticiler ele alındı. Üçüncü

bölümde, Bağdat şehrinin fiziki yapısı ve şehirde önemli görülen eserler konu edildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'IN TARİHÇESİ

Bağdat Adının Menşei

Bağdat adının menşei ve anlamı hakkında çok çeşitli rivayet ve görüşler söz konusudur. Bu rivayet ve görüşler arasında en fazla dikkat çeken üç görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi; şehir kurulmadan önce bu yerde Dad adında bir rahibin bağı bulunduğu ve onun ismine nispet edilerek *Bag-ı Dad* denildiği¹; ikincisi, şehrin kurulduğu yerde daha önceden var olan *Bagdad* adında bir Sasani köyünün isminden geldiği²; üçüncüsü, Farsçada *dad* kelimesinin adalet manasına gelmesinden hareketle, bu yere *adalet bahçesi* anlamında bu ismin verildiği görüşüdür³.

Arap tarihçiler, Bağdat adının Farsça menşeli olduğu ve *Tanrının ihsanı veya armağanı* anlamına geldiğini savunmuşlardır. Bir başka görüşe göre, bu ismin Aramice menşeli olduğu ve *koyun ağılı* anlamına geldiği öne sürülmüştür⁴. Bazı tarihçiler ise, evvelden şehrin bulunduğu mahalde bir zaviye tesis eden bir dervişin adından veya bölgenin mümbit bir alan olmasından dolayı bu ismin verildiğini düşünmektedirler⁵.

Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur, Kur'an-ı Kerim'de cennet isimlerinden biri olan *dârüsselâm* isminden ilham alarak *Medinetüsselâm* adını yeni inşa ettirdiği Bağdat şehrine vermiştir. Bu ismin, o döneme ait resmî belgeler, sikkeler ve ağırlık ölçü birimlerinde de kullanıldığı görülmektedir⁶.

Şehir, Bağdat ismi dışında, *Buğdan*, *Medinetü Ebu Cafer*, *Medinetü'l-Mansur*⁷, hilafet merkezi olduğundan *Darü'l-Hilâfe* veya *Medinetü'l-Hulefâ*, birçok evliya makberlerini ihtiva ettiği için *Burc-ı Evliya*, kapıları dış kapılarıyla örtülü olduğu için *Zevrâ* (eğrilme, inhiraf) vb. isimlerle de tanınmıştır⁸.

¹ Yakut er-Rûmi, *Kitabü Mu'cemü'l-Büldan*, C. II, 1906, s. 230.

² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, C. I, İstanbul, 1989, s. 450; M. Streck, "Bağdad mad.", *İA.*, C. II, İstanbul, 1993, s. 196.

³ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C.2, Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s.1325.

⁴ Abdülaziz ed-Dûri, "Bağdat mad.", *TDVİA.*, C. IV, İstanbul, 1991, s.426.

⁵ Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç, C.III, İstanbul, 1990, s.128.

⁶ A. ed-Dûri, *agm.*, s.426.

⁷ A. ed-Dûri, *agm.*, s.426.

⁸ Katip Çelebi, *Cihannümâ*, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1145, s. 458; V.H.Purgstall, *age.*, s. 128.

Orta Çağ Avrupalı seyyahlar ise, Bağdat'ı çoğu defa *Babilon* ve bazen de Seleucia veya Ktesiphon gibi bölgede antik dönemde kurulmuş şehirlerle karıştırmışlardır. Seyahatnâmelerde, Bağdat şehrine *Babel*, *Babellonia* vb. gibi isimlerin verildiği görülmektedir⁹.

Bağdat adı antik çağda bölgede kurulmuş olan yerleşim alan isimleri ile benzerlik göstermektedir. Hammurabi (M.Ö. 1792-1750) kanunlarında *Bagdadu* şehriden bahsedilmektedir. Yine Kral Nazimaruttaş (M.Ö. 1341-1316) zamanından kalma bir sınır taşında da *Bagdadi* bölgesinden bahsedilir. Aynı şekilde Babil Kralı Mardukapaliddin (M.Ö. 1208-1195) dönemine ait bir sınır taşında da *Bagdadu* şehriden söz edilir. Ayrıca Talmut'un bir kaç yerinde *Bağdasa* kelimesi geçmektedir¹⁰.

Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Bağdat adının ilk çağlardan itibaren mevcut olduğu ve bölgede yerleşim adı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bağdat Şehrini Kuruluşu ve Abbasiler Dönemi

Abbasiler, Emevi Devletine son verdikten sonra kurmuş oldukları devlete, ilk hilafet merkezi olarak Kûfe'yi seçmişlerdir. Ancak Kûfe, Hz. Ali evladının ve taraftarlarının çoğunlukta bulunması sebebiyle, Abbasiler için emin bir yer değildi. Bu sebeple, birinci halife Ebu'l-Abbas es-Saffah bir müddet sonra hilafet merkezini Fırat nehrinin doğu yakasında bulunan Haşimiye şehrine taşır. Ancak kısa bir süre sonra merkez, Haşimiye'den bu sefer de Anbar şehrine nakledilir¹¹.

İkinci halife Ebu Cafer Mansur ise, Kûfe yakınında kendi adını taşıyan Mansuriye şehrini kurdu. Ancak kurulan bu şehir de, Kûfe'ye çok yakın olduğundan, yine tehlike söz konusuydu. Bu sebeple halife, daimî ve güvenli bir başşehir kurmak amacıyla uygun bir yer aramaya başlar. Nihayet araştırmalar sonucunda uygun yerin, Dicle nehrinin batı kıyısı olduğuna karar verir. Bu bölge Dicle ile Fırat nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştığı kesimdir. Bu yerin seçilmesinde, bölgenin mümbit bir saha olması, su ve kara yollarının kesişme noktasını teşkil etmesi ve bölgenin zengin su kaynaklarına sahip olması gibi özellikler de önemli rol oynamıştır¹².

Halife Mansur, yeni devlet merkezinin inşaatını 762 (H. 145) tarihinde başlatır. Irak ve başka bölgelerden toplanan mühendis, mimar ve işçilerin sayısının 100.000 kişi olduğu söylenmektedir. Şehir, bir merkez etrafında

⁹ M. Streck, *agm.*, s. 195.

¹⁰ A. ed-Dûri, *agm.*, s. 426.

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler Döneminde Bazı Fikri Hareketler ve Başşehirler", *DGBİT.*, C.III, İstanbul, 1990, s. 366.

¹² Bahriye Üçok, *İslam Tarihi-Emeviler ve Abbasiler*, Ankara, 1983, s. 87-88; H. D. Yıldız, *agm.*, s. 366.

daire şeklinde genişleyen bir plana göre dört yılda inşa edilir¹³. Şehrin inşasında Medayin ve Vasıt gibi yörede mevcut eski şehirlerin kalıntılarından da istifade edilmiştir¹⁴.

İnşa edilen şehre resmen *Medinetü's-Selâm* adı verilir. Bununla beraber şehir daire şeklinde inşa edildiğinden *Medinetü'l-Müdevvere* (dairevî şehir) olarak da anılmıştır¹⁵. Ancak şehir daha çok kurulduğu yerde bulunan bir Sasani köyünün adıyla, yani Bağdat ismiyle tanınacaktır¹⁶.

Şehir, çok planlı bir şekilde ve daire biçiminde inşa edilmişti. Merkezde halifenin *Babü'z-Zeheb* veya *Kubbetü'l-Hadra* denilen sarayı ve camii bulunmaktaydı. Bu yapıların etrafı ise muhafız birliklerinin kışlaları ile çevrelenmişti. Kışlalardan sonra halife çocuklarının, daha sonra vezirlerin ve devlet ricalinin evleri ile devlet daireleri bulunmaktaydı. Bu yapılardan sonra, sokaklarla ayrılan halka ait evler gelmekteydi. Böylece halife, tehlikelere karşı kendine bir güvenlik hattı oluşturmuş oluyordu¹⁷.

Şehrin etrafı ise surlarla çevrilmiş olup gerek sur içinde ve gerekse sur dışında çok düzgün bir yol şebekesi kurulmuştu. Şehir merkezinden dört farklı yöne uzanan dört ana cadde mevcuttu. Bu ana caddelerden, şehrin dört sur kapısına ulaşılmaktaydı. Ana caddeler arasında ise düzenli bir tarzda şehir merkezine yönelik biçimde sıralanmış sokaklar bulunmaktaydı¹⁸.

750 (H. 132) yılında Emevi Devleti'nin yerine kurulan Abbasiler, kendilerini sembolize edecek ve güvenli olan bir başşehir arayışına girdiler. Bu arayış, gerek birinci halife Ebu'l-Abbas es-Saffah ve gerekse ikinci halife Ebu Cafer Mansur'un ilk zamanlarına kadar sürdü. Bundan dolayı Abbasilerin ilk zamanlarında uzun süreli bir başşehirleri olmamıştır. Nihayet Ebu Cafer Mansur, en uygun yerin bugünkü Bağdat şehrinin bulunduğu mevkii olduğuna karar verir. Şehrin inşaatına, 762 (H. 145) yılında başlanır ve dört senede tamamlanır. Halife Mansur yeni inşa edilen Bağdat şehrini, her yönüyle güvenli bularak, hilafet merkezini buraya taşıdı. Böylece Abbasi Devleti'nin yeni başşehri Bağdat oldu¹⁹.

¹³ Yakubi, *Kitabü'l-Büldân*, Leiden, 1967, s. 238-310.

¹⁴ Hatib el-Bağdadi, *Tarihü Bağdad*, C. I, Kahire, 1349 (1931), s. 75; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s.84.

¹⁴ H. D. Yıldız, *agm.*, s. 367; P. K. Hitti, *age.*, C. I, s. 449-450.

¹⁵ M. Streck, *agm.*, s. 196; P. K. Hitti, *age.*, C. I, s. 450.

¹⁶ H. D. Yıldız, *agm.*, s.367.

¹⁷ Yakubi, *age.*, s.238-243; H. el-Bağdadi, *age.*, C.I, s.74-75; F.Sarre-E.Herzfeld, *Archäologische Reise Im Euphrat Und Tigris- Gebiet*, Berlin, 1919, s. 106-117; Y. Can, *age.*, s. 87.

¹⁸ Yakubi, *age.*, s. 238-243; H. el-Bağdadi, *age.*, C.I, s.74-75; F.Sarre-E.Herzfeld, *age.*, s.106-117; Y. Can, *age.*, s. 87.

¹⁹ A. ed-Dûri, *agm.*, s. 426-427.

Halife Mansur'un, 773 yılında güvenlik sebebiyle şehir içerisinde bulunan çarşıları, şehir dışında Kerh bölgesine naklettirmesi²⁰ ve oğlu Mehdi için 768 yılında Rusafe olarak adlandırılan Dicle Nehri'nin doğu yakasında bir kışla yapımını başlatması (inşaat 773 yılında tamamlandı)²¹, şehrin gelişimine yönelik ilk adımlar olmuştur. Halife Mehdi (775-785) zamanında Bağdat, bir yük alma limanı haline gelmiş olup Hint ticareti bakımından önemli bir konuma gelmiştir²². Bağdat'taki ticari faaliyetlerin gelişmesi, nüfusun ve inşaatların hızlı bir şekilde artmasını ve şehrin kısa sürede büyümesini sağladı. Halife Mehdi ve Bermekiler, halkın doğuya yerleşmesi için insanları teşvik ettiler. Böylece Rusafe bölgesi cazip hale geldi ve nüfus yoğunluğu burada da artmaya başladı²³.

Halife Harun Reşid (786-809) zamanı, Bağdat'ın en müreffeh ve şaşaalı dönemi olmuştur. Bu dönemde büyük bir imar faaliyetine girişilmesi sonucunda Bağdat, İslam dünyasının bir ilim ve kültür merkezi haline geldi²⁴. Hatta Bağdat'ta görülen bu büyük değişime, şairler dahi suskun kalmayarak şehirde gördükleri güzellikleri övmüşler ve burayı yeryüzünün cenneti olarak tasvir etmeye başlamışlardır²⁵.

Halife Harun Reşid döneminde her yönüyle zirveyi gören Bağdat şehri, maalesef bu halifeden sonra tarihinde bir daha bu zirveyi göremedi. Harun Reşid'den sonra oğulları Halife Emin ile Memun arasındaki iktidar mücadelesinde, on dört ay kuşatma altında kalan Bağdat şehri, büyük zarar gördü. Halkın şehri müdafaa etmesine Memun'un ordu komutanı Tahir bin Hüseyin kızmış ve karşı koyanların evlerinin yakılmasını emretmiştir. Bu yağma ve yıkım hareketlerine ayak takımı ve ayyarlar da katıldı. Şehir bu yağma ve yıkımdan büyük zarar gördü. Huld Sarayı ve diğer saraylar ile Kerh ve Rusafe bölgesinde bulunan mahalleler büyük hasar gördü. 819 yılında Halife Memun'un Bağdat'a gelmesine kadar şehirde olanca şiddetiyle karışıklıklar devam etmiştir. Bu tarihte siyasi istikrarın sağlanmasıyla, Bağdat yeniden toparlanmaya başladı²⁶.

Halife Mutasım (833-842), hassa ordusunu meydana getiren Türk ve Berberilerin kalabalık bir sayıya ulaşmaları ve askerlerin çevreye zarar vermeleri karşısında askerlerle birlikte yeni bir şehre yerleşmesini uygun gördü. Bu amaçla Bağdat'ın üç günlük mesafe yukarısında Dicle üzerinde

²⁰ H. el-Bağdadi, *age.*, C. I, s. 82-83; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Megâmiz, C. II, İstanbul, 1972, s. 307; A.ed-Dûri, *agm.*, s. 427.

²¹ H. el-Bağdadi, *age.*, C. I, s. 82-83; Corci Zeydan, *age.*, C. II, s. 307; A. ed-Dûri, *agm.*, s. 427.

²² B. Üçok, *age.*, s.92.

²³ A.ed-Dûri, *agm.*, s. 427.

²⁴ Ş. Sâmî, *agm.*, C.2, s. 1325.

²⁵ A.ed-Dûri, *agm.*, s. 427.

²⁶ A.ed-Dûri, *agm.*, s. 427-428.

Samerra şehrini inşa ettirdi. Böylece Halife Mutasım, 836 tarihinde hassa ordusu ile birlikte Samerra'ya yerleşti²⁷. Buna rağmen Bağdat, büyük bir ticaret ve kültür merkezi olmaya devam etti. Bu arada Bağdat, ekserisi nüfûzlu bir aile olan Tahirilere mensup valiler tarafından idare edilmeye başlandı²⁸.

Bağdat'tan Samerra'ya götürülen hassa ordusu, taşkınlıklarını burada da devam ettirdi. Bizzat ordu içerisindeki Türk askerlerinin birbirleriyle mücadele etmeleri karşısında, durumun gittikçe tahammül edilmez bir hâl aldığı görülen Halife el-Mustain (862-866), ordunun küçük bir kısmı ile Bağdat'a geri döndü. Bunun üzerine çoğu Samerra'da kalan Türk hassa alayları el-Mu'tazz'ı halife ilan ettiler ve onunla birlikte Bağdat üzerine yürüyerek, şehri kuşattılar (865). Bu kuşatma sırasında da, şehrin doğu kısmı tahrip oldu²⁹.

Bu olaydan sonra da, Samerra'da Türk komutanları ile halifeler arasında çekişmeler, bir türlü dinmek bilmedi. Türk komutanlar istediklerini halife yapıyorlar, istemediklerini ise bu makamdan uzaklaştırıyorlardı. Halifeler ise, fırsat buldukça Türk komutanları öldürerek, otoriteyi sağlamaya çalışıyorlardı. Artık bu durumun tahammül edilemez bir hâl alması üzerine, Halife Mu'temid merkezi tekrar Bağdat'a nakletti (892)³⁰. Böylece elli altı yıl aradan sonra, Bağdat yeniden başkent oldu.

Halife Mu'tazid (892-902) zamanında, devlette kısmi bir toparlanma olduysa da, onun ölümüyle durum tekrar eski haline döndü. Bu sefer de devlet erkânı arasındaki rekabet, hilâfetin zayıflamasına sebep oldu. X. yüzyılın ortalarına doğru, artık devlet iyiden iyiye zayıfladı ve halifenin sözde iktidarı, Irak'ın bir kısmıyla sınırlı hale geldi³¹. İşte bu durumdan faydalanan Büveyhoğulları, 945 yılında Bağdat'ı işgal etti. Böylece Abbasi halifelerinin siyasi gücü, Büveyhoğullarının eline geçmiş oldu³².

Büveyhoğulları, Bağdat'taki siyasi hâkimiyetlerini, 1055 yılına kadar sürdürdü. Bu tarihte Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Bağdat'a gelerek Abbasi halifesi Kaim-Biemrillah'ı (1031-1075), Büveyhoğulları'nın tahakkümünden kurtardı. Böylece siyasi hâkimiyet Büyük Selçukluların eline geçmiş oldu. Büyük Selçukluların, Abbasi Halifeliğini himaye altına almalarıyla birlikte, Bağdat'ta yeniden huzur ve sükûn sağlanmış oldu³³.

²⁷ Yakubi, *agm.*, s. 254-256; M.Streck, *agm.*, s.198.

²⁸ M.Streck, *agm.*, s. 198.

²⁹ M.Streck, *agm.*, s. 198-199.

³⁰ H. D. Yıldız, "Abbasiler mad.", *TDVİA.*, C. I, İstanbul, 1988, s. 35.

³¹ H. D. Yıldız, "Abbasiler ", s. 35.

³² K.V.Zettersteen, "Büveyhiler mad.", *İA.*, C. II, İstanbul, 1993, s. 843.

³³ M. Cavid Baysun, "Bağdad mad.", *İA.*, C.II, İstanbul, 1993, s. 200; A. ed-Düri, *agm.*, s. 430.

Abbasi Halifeliği, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra da Irak Selçukluların hâkimiyeti altına girdi. 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, Harzemşah Sultanı Alaeddin Tekiş'e mağlup oldu. Böylece Irak Selçuklularının hâkimiyeti altındaki yerler, Harzemşahların eline geçti. Halife Nasır-Lidinillah'ın dünyevi hâkimiyet iddiası, Harzemşahlar ile Abbasi Halifeliği'ni karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Harzemşah Sultanı Muhammed, Bağdat'ı ele geçirerek Abbasilere son vermek istedi. Ancak Moğol tehlikesi, bu düşüncenin gerçekleşmesine fırsat vermedi³⁴.

Bağdat Abbasi Halifeliği, XIII. yüzyılda da bir siyasi varlık gösteremedi. Bu dönemde Bağdat'ta Sünnî-Şii çatışmaları had safhaya ulaştı. Şehir kargaşa ve yağma hareketleri ile yangın ve sel felaketleriyle sık sık karşı karşıya geldi. İçteki bu sorunlar şehrin iyice tahrip olmasına, içte bir düzen ve otoritenin kalmamasına sebep oldu. Bu sırada dışta da Moğol tehlikesi belirdi. Moğollara karşı bir tedbir almadıkları gibi, onları kızdıracak davranışta bulunmaları sonucunda Moğollar, Bağdat'a saldırdı. Moğol saldırısına karşı koyamayan Halife Mustasım-Billah teslim oldu. Böylece 1258 yılında Bağdat'ı istila eden Moğollar, Abbasi Halifeliğine de son verdiler³⁵.

Büveyhoğulları Dönemi

Büveyhoğulları, İranlı bir hanedan olup Şii mezhebine mensupturlar. IX. Yüzyılın ortalarına doğru Fars, Huzistan, Kirman ve Cibal bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Büveyhoğulları hanedanına mensup Deylemi Ahmed, 945 yılında Bağdat'ı işgal etti. Halife el-Müstekfi, Büveyhoğulları'na karşı koyamayacağını anlayarak, Ahmed'i "*Muizzüddeve*" ünvanı ile emirü'l ümerâ olarak tayin eder. Böylece halifelerin siyasi hükümranlılığı Şii Büveyhoğulları'nın eline geçmiş oldu³⁶.

Abbasi Halifeliği, artık Büveyhoğulları'nın elinde bir kuklaya dönüştü. Büveyhoğulları, istediklerini halife yapmakta ve istediklerini ise o makamdan uzaklaştırmaktaydılar. Artık Bağdat, İslam dünyasının bir merkezi olmaktan çıktı³⁷.

İlk zamanlarda Büveyhoğulları, Bağdat'ta imar faaliyetlerinde de bulundular. Bilhassa bu konuda Muizzüddeve ve Adudüddeve'nin

³⁴ H. D. Yıldız, "Harzemşahlar Devleti mad.", *DGBİT.*, C. IX, İstanbul, 1989, s. 39-40, 45-49; H. D. Yıldız, "Abbasiler", s. 35.

³⁵ A. ed-Dûri, *agm.*, s. 431-432.

³⁶ K. V. Zettersteen, "Büveyhiler", s. 843.

³⁷ H. D. Yıldız, "Abbasiler", s. 35.

faaliyetleri dikkat çekmektedir³⁸. Ancak Adudüdevle'den sonra imar faaliyetleri ile ilgilenilmediğinden şehir gün geçtikçe geri gitmeye başladı³⁹.

Büveyhoğulları'nın, Bağdat'ta Şii'leri desteklemeleri sonucunda, şehirde Sünnî-Şii çatışmaları başladı. Ayrıca ayyarların da şehirde çapulculuk yapmaları, Bağdat'ta bir terör havasının esmesine sebep oldu. Hatta bir ayyar lideri olan Bürcûmî, Bağdat'ı dört yıl boyunca fiilen yönetti (1030-1033). Bu olaylar karşısında hükûmet aciz kalıyor ve hatta bir karışıklık çıkarmasın diye ayyarların zorla vergi ve haraç toplamalarına dahi göz yumuluyordu. Bu hadiseler Selçukluların Bağdat'a gelişine kadar devam etti⁴⁰.

Bağdat'taki asayişin her geçen gün daha kötüleşmesi yanında, Büveyhoğulları'nın halifeye baskıları da gün geçtikçe artmıştı. Bu arada Türk askerlerinin kumandanı olan Arslan Besasiri, Fatımilerle işbirliği içerisine girmişti. Bu durum karşısında Halife Kaim-Biemrillah ısrarla Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Bunun üzerine harekete geçen Tuğrul Bey, Aralık 1055'de (Ramazan 447) Bağdat'a girdi⁴¹. Böylece Büveyhoğulları'nın Bağdat'taki 110 yıldan beridir devam eden siyasi varlıkları ve halifeyi tahakküm altında bulundurmaları son buldu.

Selçuklular Dönemi

Büyük Selçuklular Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti, Dandanakan Savaşı sonunda resmen kurulur (1040). Dandanakan Savaşı sonucunda Horasan'a yerleşen Selçuklular, bu tarihten sonra planlı bir şekilde batıya doğru yayılma siyasetini izlemeye başlarlar.

Büyük Selçuklular için önemli bir gelişme de Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişi ve Abbasi halifeliğini himaye altına almasıdır. Selçuklular ile Bağdat Abbasi Halifeliği arasındaki ilk ilişki, Selçukluların 1038'de Nişabur'u aldıktan sonra, halifenin Tuğrul Bey'e elçi göndermesi ile başlar. Ancak iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesindeki dönüm noktası, halifenin başkadısı Mâverdi'nin Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmesi olur. Mâverdi Tuğrul Bey'in yanında bir yıl kaldıktan sonra (1043-1044) iyi izlenimlerle geri dönmesi, halifenin Tuğrul Bey'e güven duymasını sağlar. Böylece iki devlet arasındaki yakınlaşmanın ve dostluğun temelleri atılmış olur⁴².

³⁸ Bu imar faaliyetleri arasında en çok dikkati çeken Adudüdevle'nin yaptırmış olduğu *Bimâristân-ı Adûdî* idi. Bu yapı, Abbasiler döneminin en ünlü hastanesiydi. Bkz. Ş. Sami, *agm.*, C. II, s.1325.

³⁹ A. ed-Dûri, *agm.*, s.430.

⁴⁰ A. ed-Dûri, *agm.*, s.430.

⁴¹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, s. 50; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, KBY., Ankara, 1986, s. 38-39.

⁴² M.A. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 36-37.

Halife Kaim-Biemrillah'ın, Arslan Besasiri'ye karşı, Tuğrul Beyi Bağdat'a davet etmesi 1045 yılına rastlar. Ancak Tuğrul Bey bu davete uymaz. Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'e istediği ünvanları verdiğini ve kurduğu devleti tasdik ettiğini bildirerek, ikinci defa da davette bulunur (1046-47). Fakat bu ikinci davete de Tuğrul Bey uymadığı gibi, ancak dördüncü davetten sonra Bağdat'a gitmeye karar verdi⁴³. Tuğrul Bey'in Bağdat üzerine sefere çıktığını haber alan Arslan Besasiri'yi firar ederek önce Hille'ye ve sonra da Rahbe'ye çekilir⁴⁴. Tuğrul Bey 19 Aralık 1055 tarihinde Bağdat'a girer.

Halife ve Büveyhi hükümdarı Hüsrev Firuz büyük bir merasimle Tuğrul Bey'i karşıladılar. Ancak buna rağmen Büveyhoğulları ile bunlara bağlı gulam Türk askerleri Tuğrul Bey'in gelmesini hoş karşılamadılar. Hatta ertesi günü şehirde çatışmalar dahi oldu⁴⁵. Tuğrul Bey bu durumdan Büveyhoğulları hükümdarını sorumlu tutarak onu hapsedti. Böylece Büveyhoğulları Devleti sona erdi⁴⁶.

Tuğrul Bey, sükûneti temin ettikten sonra, Dâru'l-imâre olarak adlandırılan hükümet sarayına yerleşti. Komutanlarından Emir Aytekin'i ise, şehrin inzibatından sorumlu tutarak Bağdat şahneliğine atadı. Devlet işlerini bir düzene koyduğu gibi, Bağdat'ın Dicle kenarında bulunan eski mahallelerini yıktırarak, yerine bir saray, bir cami, birçok ev ve hamamlar yaptırdı. Bu bölge, *Tuğrul Bey Şehri* adını aldı⁴⁷.

Selçukluların Bağdat'a hâkim olmaları, Mısır Fatımileri ve Şiileri harekete geçirdi. Arslan Besasiri'nin, Rahbe'de bir ordu meydana getirmesi üzerine bir kısım Arap emirlikleri de onunla işbirliği yaptılar. Tuğrul Bey, oluşturulan bu Şii cephesine karşı Kutalmış ile Musul emiri Kureyş'i sefer için görevlendirdi. 1057'de Sincar civarında yapılan savaşta Kutalmış bozguna uğradı. Şiiler, Musul'a girerek Fatimi halifesi adına hutbe okuttular. Bozgunu haber alan Tuğrul Bey büyük bir ordu hazırlayarak Arslan Besasiri üzerine sefere çıktı. Besasiri tekrar Rahbe'ye kaçtı. Tuğrul Bey, Sincar ve Cizre'yi aldıktan sonra, İbrahim Yınal'ı Musul Valiliğine tayin ederek, kendisi Bağdat'a döndü (23 Aralık 1057)⁴⁸.

Halife, Tuğrul Bey'in Şiilere karşı kazandığı bu zafer karşısında, ona üst üste yedi hilat giydirdi ki, bu yedi iklimin tevcihi demektir. Halife ayrıca Tuğrul Bey'e “*doğunun ve batının hükümdarı*” ünvanını verdi ve bunu ifade etmek üzere ayrıca iki kılıç kuşattı. Bu, İslam dünyasının cismani

⁴³ M. A. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 38-39.

⁴⁴ E. Merçil, *age.*, s.50.

⁴⁵ Coşkun Alptekin, “Büyük Selçuklular mad.”, *DGBİT.*, C. VII, İstanbul, 1989, s. 110-111.

⁴⁶ M.A. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 40; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s. 90.

⁴⁷ C. Alptekin, “Büyük Selçuklular”, s. 111.

⁴⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1994, s.134-135.

hâkimiyetinin resmen Türk hükümdarına tevcihi idi (1058)⁴⁹. Böylece Bağdat ve çevresinde iki asırdan fazla bir süredir asker olarak hizmet veren Türkler, artık Bağdat'ın hâkimi oldular.

İbrahim Yınal'ın Hemedan'da isyan etmesi üzerine, Tuğrul Bey bu isyanı bastırmak için uğraştığı bir sırada Arslan Besasiri, 27 Aralık 1058 günü Bağdat'a girdi. Arslan Besasiri, Bağdat'ta Fatımi halifesi el-Mustansır-Billah el-Alevi adına hutbe okuttu. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanını bastırdıktan sonra Bağdat üzerine yürüdü. Arslan Besasiri, Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaştığını haber alarak tekrar kaçtı (14 Aralık 1059). Ancak, Arslan Besasiri Suriye'ye kaçmadan yakalanarak öldürüldü. Tuğrul Bey, halifeyi tekrar tahtına iade etti. Ayrıca yangınlardan harap olmuş Bağdat şehrini, yeniden inşa ve tamir etmeye başladı. Devlet işlerini yoluna koyduktan sonra, Emir Porsuk'u Bağdat'a şahne olarak tayin ederek, kendisi Rey şehrine döndü⁵⁰.

Tuğrul Bey, 4 Eylül 1063 günü Rey'de vefat etti. Halife Kaim-Biemrillah, Tuğrul Bey'in ölümünü fırsat bilerek, Tuğrul Bey'in adını hutbelerden çıkarttı. Fakat yerine hiç bir hükümdarın adı konulmadı. Hatta halife, sözde Tuğrul Bey'in ölümünden sonraki durumu istişare etmek amacıyla Arap ve Kürt emirlerine davetlerde bulundu. Bu arada Bağdat'ta bulunan Selçuklu idarecilerine karşı ise olumsuz bir tavır takındı. Halifenin bu şekilde bir davranış içerisine girmesindeki asıl maksat ise; Irak'taki Selçuklu hâkimiyetini tasfiye ederek, halifelik idaresini ikâme etmekte⁵¹. Alp Arslan tahta geçtikten sonra ilk iş olarak, devlete karşı isyan eden Kutalmış üzerine yürümek oldu. Kutalmış isyanına son verdikten sonra halifeye, kendi adına para bastırması ve hutbe okutulması talebi ile bir heyet gönderdi. Halife mecburen bu talebi yerine getirerek Alp Arslan adına hutbe okuttu ve para bastırdı (11 Mayıs 1064). Ancak buna rağmen Bağdat'ta Selçuklu devlet adamları ile halifelik arasında idari ve mali hususlarda açıktan ve gizliden çekişmeler bu tarihten sonra da devam etti⁵².

Alp Arslan zamanında, onun izniyle Vezir Nizamül-Mülk tarafından Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi inşa edildi(1067)⁵³. Nizamiyye Medresesi Bağdat'ın ilim ve kültür hayatına önemli bir katkı sağladı. Sultan Alp Arslan 25 Kasım 1072'de vefat edince yerine oğlu Melikşah tahta geçti. Melikşah zamanında Bağdat'ta huzur hâkim olup o da önceki sultanlar gibi Bağdat'ta imar faaliyetlerinde bulundu. Bu faaliyetler arasında Sultan Camii ve bir rasathanenin inşası ile Tuğrul Bey zamanında yapılan çarşının yenilenmesi

⁴⁹ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 90.

⁵⁰ C. Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 113-114.

⁵¹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, TTK., Ankara, 1992, s. 52-54.

⁵² M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. III, s.7-11, 54-55.

⁵³ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. III, s.356.

sayılabilir⁵⁴. Sultan Melikşah, Bağdat'ı ikinci defa ziyareti sırasında vefat etti (1092). Melikşah'ın vefatı üzerine Selçuklu hanedanı içinde taht mücadeleleri yaşandı ve bu durum devletin Fetret Devrine girmesine sebep oldu (1092-1117). Abbasi halifesi ise, yaşanan bu taht mücadelelerinde taraf olmayarak, tahtı elde eden sultan adına hutbe okutma siyasetini takip etmekteydi⁵⁵.

Irak Selçukluları Dönemi

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın 1118 yılında vefat etmesi üzerine, yerine küçük yaştaki oğlu Mahmud, devlet büyükleri tarafından tahta geçirildi. Bu arada Sencer de Horasan'da sultanlığını ilan etti (14 Haziran 1118). Böylece iki sultan arasında mücadele başlamış oldu. İki taraf arasında yapılan Save Savaşı'nda (11 Ağustos 1119) Sencer, yeğeni Mahmud'u mağlup ederek, imparatorluğun tamamına hâkim oldu. Sultan Sencer, Mahmud'u affederek onu veliaht ilan etti. Ayrıca ona, Hemedan merkez olmak üzere, Kirmanşah ve İsfahan'dan oluşan Batı İran, Irak, Filistin ve Güneydoğu Anadolu'yu verdi. Böylece Irak Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu⁵⁶.

Mahmud'un Irak'a Sultan olması, Irak'ı kendi nüfuzu altına almak isteyen Hille Emiri Dübeyş bin Sadaka'nın işine gelmedi. Bunun üzerine Dübeyş, Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Mesud'u isyana teşvik etti. 1120 yılında iki kardeş arasında meydana gelen savaşta Mesud yenildi. Yalnız kalan Dübeyş ise, Irak'taki bazı yerleri yağmaladı. Halife Müsterşid Billah'ın bu durumu kınaması üzerine Dübeyş, bu seferde Bağdat üzerine yürüdü.

Halife'nin, Sultan Mahmud'dan yardım istemesi üzerine, Dübeyş Hille'ye çekildi. Mahmud bu defa da büyük bir ordu ile Hille üzerine yürüdü. Dübeyş, bunun üzerine çöle çekilip Irak'ta tutunamayacağını anlayarak kayınpederi İlgazi Bey'e sığındı⁵⁷.

Dübeyş daha sonra halife ile anlaşarak Hille'ye tekrar geri döndü. Ancak kısa süre sonra tekrar aralarının açılması sonucunda, halife Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Mahmud ikinci defa Hille üzerine yürüdü. Dübeyş karşı koyamayacağını anlayarak Mahmud'dan affedilmesini diledi. Sultan'ın, Dübeyş'i bağışladığı gibi, ayrıca onunla bir anlaşma da yapması halife ile Mahmud'un arasına kırgınlığın girmesine sebep oldu. Sultan Mahmud, Bağdat şahneliğine Aksungur Porsukî'yi tayin ederek, kendisi Hemedan'a geri döndü. Mahmud'un Hemedan'a gitmesinden bir ay sonra Selçuklu ve halife kuvvetleri ile Dübeyş arasında bir savaş meydana geldi.

⁵⁴ C. Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 137-139,142.

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular mad.", *İA.*, C. X, İstanbul, 1993, s.373-375.

⁵⁶ E. Merçil, *age.*, s. 66-67,72.

⁵⁷ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, Ankara, 1984, s.27-39.

Aksungur Porsukî'nin taktik hatası yüzünden savaş kaybedildi (1122)⁵⁸. 1123 yılında iki taraf arasında yeni bir savaş meydana geldi. Hatta halife de bu savaşa katıldı. Dübeys bu sefer ağır bir yenilgiye uğrayarak kaçtı⁵⁹.

Halifenin kendi başına asker toplaması hatta savaşa iştirak etmesi, siyasi emellere matuf davranışlardı. Bu davranışların ileride bir tehlide yol açacağını gören Bağdat Şahnesi Sadüddeve Barankuş ez-Zekevî, durumdan Sultan Mahmud'u haberdar etti. Bunun üzerine Mahmud sefere çıktı ve Bağdat önlerine geldi. Halife Müsterşid-Billah, sultanı Bağdat'a sokmak niyetinde de değildir. Bu sebeple savunma tedbirleri alan halife, Aşağı Irak bölgesini de emniyete almak için kuvvet gönderdi. Fakat bu kuvvetler İmameddin Zengi tarafından bozguna uğratıldı. Sultan Mahmud, halifeye anlaşma teklifinde bulunmasına rağmen reddedilmesi üzerine, şehre kılıç zoru ile girdi. Bazı askerlerin halifelik sarayını yağmalamakla meşgul olması, bir ara Bağdat sokaklarındaki çatışmayı, Selçukluların aleyhine döndürdüse de; İmameddin Zengi'nin elde ettiği küçük gemilerle Dicle Nehri vasıtasıyla şehre girmesi, sultanın galip gelmesini sağladı (1126). Sultan Mahmud halifeye iyi davrandı ve bir müddet Bağdat'ta kaldıktan sonra İmameddin Zengi'yi şahne olarak tayin ederek kendisi Hemedan'a geri döndü⁶⁰.

Halife Müsterşid Billah bu olaydan sonra da siyasi emellerinden vazgeçmedi. Halife, Sultan Davud (1131-1132) ve Tuğrul (1132-1134) zamanlarında meydana gelen taht kavgalarında taraf oldu ve fırsatlardan faydalanarak siyasi gücünü artırdı. Hatta artık bir düzenli orduya sahip olan halife, 1133'de Musul'u dahi kuşattı⁶¹.

Sultan Tuğrul'un 1134'te ölümü üzerine Mesud, hızlı hareket ederek Irak Selçuklu tahtını ele geçirdi ve halifeyi de kaale almadan kendini sultan ilan etti. Bu durum halife ile Mesud'un arasını açtı. Mesud'u istemeyen bazı bey ve emirlerin de halife yanında yer alması, iki taraf arasında 1135'te bir savaşın meydana gelmesine sebep oldu. Sultan Mesud yapılan savaş sonucunda Halife Müsterşid-Billah'ı bozguna uğrattı ve onu esir aldı. Aralarında yapılan anlaşmaya göre; halife asker toplamayacağını ve sadece dinî işler ile ilgileneceğini kabul etti. Anlaşmadan sonra halife Bağdat'a dönüş hazırlığı yaptığı sırada, Batıniler tarafından katledildi⁶².

Sultan Mesud, Müsterşid Billah ile yaptığı anlaşmaya göre ödemesi gereken savaş tazminatını, yeni Halife er-Raşid'den talep etti. Ancak yeni halife bu parayı ödemedi. Bu durum iki taraf arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Bu sırada Melik Davud ile bazı emir ve beyler de Bağdat'a

⁵⁸ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. II, s. 49-61.

⁵⁹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. II, s. 62-68.

⁶⁰ C. Alptekin, "Irak Selçukluları mad.", *DGBİT.*, C. VII, İstanbul, 1989, s.299-300.

⁶¹ C. Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 302-307.

⁶² M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. II, s. 247-280.

gelerek halifenin yanında yer aldılar. Halife, hutbeyi Melik Davud adına okutmaya başladı. Bu durumu haber alan Sultan Mesud, Bağdat üzerine yürüdü. Sultan Mesud, Bağdat'ı elli gün kadar kuşatma altında tuttu. Kuşatma esnasında Bağdat halkı çok sıkıntılı günler yaşadı. Bir kısım işsiz ve güçsüzler ile askerler şehirde yağmalamada bulundu. Melik Davud, sultanlıktan ümidini keserek şehri terk etti. Durumun kötüye gittiğini gören Atabeğ Zengi ise yanına halifeyi de alarak Musul'a gitti (1136)⁶³.

Sultan Mesud, halife ve Atabeğ Zengi'nin Bağdat'ı terk etmesinin ertesi günü şehre girdi. Bağdat'ta devlet nizamını yeniden tesis etti. Şehir halkı Mesud'un gelmesinden önce korkuya kapıldı ise de, adaletli davranışı karşısında, ondan memnun oldular. Sultan Mesud, şehirdeki hayatı normale döndürdükten sonra ilk iş olarak, halifelik meselesini ele aldı. Halife er-Raşid'in yerine Sultan Sencer'in muvafakatı ile el-Muktefi-Liemrillah'ı halife olarak seçti (1136)⁶⁴.

Sultan Mesud'un vefatı ile yerine Melikşah (1152-53) tahta geçti. Ancak kısa süre sonra taht mücadelesini kaybetmesi ile tahtı Muhammed ele geçirdi. Muhammed, sultan olduktan sonra, Halife el-Muktefi'den adına hutbe okutulmasını istedi. Fakat halife, hutbeyi Muhammed yerine Süleymanşah adına okuttu. Bunun üzerine Muhammed, Süleymanşah ile mücadeleye başladı. Süleymanşah'ı mağlup ettikten sonra, bu sefer de halifeyi cezalandırmak amacıyla Bağdat üzerine sefere çıktı. Bağdat'ı dört ay kuşatma altında tutmasına rağmen bir sonuç alamadı (1157)⁶⁵. Sultan Muhammed'in, 1159'da vefat etmesinden sonra yerine Süleymanşah tahta geçti. Süleymanşah da tahtta çok uzun süre kalmayarak 1161'de vefat etti. Bu durumu fırsat bilen Azerbeycan Atabeyi İldeniz, Irak Selçuklu Devleti'ne hâkim oldu⁶⁶.

Sultan II. Tuğrul (1176-1194), Azerbaycan Atabeyliği'nin idaresinden kurtulmak ve fiilen sultan olmak amacıyla, Kızıl Arslan Osman ile mücadele etmeye başladı. Bu arada Abbasilerin siyasi varlığını yeniden güçlendirmeye çalışan Halife el-Nasır-Lidinillah (1179-1225) da elinden geldiği kadarıyla bu mücadelenin daha kızışması için çaba gösterdi. Hatta halife, 1187'de Bağdat'taki Sultan Sarayını yıktırdı ve Kızıl Arslan'ı desteklemek amacıyla da bir askerî kuvvet gönderdi. Ancak Kızıl Arslan'ın, 1191'de suikast sonucunda ölmesi nedeniyle, bu girişimden bir sonuç çıkmadı. Sultan Tuğrul için tam da devlete tek başına hâkim olma fırsatı doğmuştu ki, bu defa Kızıl Arslan'ın yeğeni Kutluğ İnanç, Harzemşah Sultanı Alaeddin Tekiş'ten yardım istedi. Bu daveti fırsat bilen Alaeddin Tekiş'in harekete geçmesi üzerine, iki

⁶³ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. II, s. 284-296; C. Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 310-311.

⁶⁴ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, C. II, s. 296-300.

⁶⁵ İ. Kafesoğlu, *agm.*, s. 377; C. Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 316-318.

⁶⁶ İ. Kafesoğlu, *agm.*, s. 378.

taraf arasında 1194'te savaş meydana geldi. Bu savaş sonunda Sultan Tuğrul öldü ve Irak Selçuklu Devleti de ortadan kalkmış oldu⁶⁷. Bölgedeki hâkimiyet Harzemşahlara eline geçmişse de Moğol istilasının başlaması nedeniyle bu durum çok uzun sürmedi.

İlhanlılar Dönemi

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu, kısa sürede Asya'da çok geniş topraklara hâkim oldu. Merkezden çok uzakta olan batıda hâkim oldukları İran ve Azerbaycan bölgelerini gönderdikleri askerî ve sivil valiler vasıtasıyla yönetiyorlardı. Mengü Kağan, tahta geçtikten sonra, merkezileştirme siyaseti izledi. Bu amaçla batıdaki Moğol topraklarının idaresini kardeşi Hülagu'ya verdi. Hülagu'nun görevi, batıdaki toprakları kendi idaresi altında birleştirmektir. Bu sorumluluğuyla beraber, bölgede varlık gösteren Bâtınileri ortadan kaldırmak ve Irak-ı Arap'ta hüküm süren Bağdat Abbasi Halifeliği'ni de itaat altına almaktı⁶⁸.

Batı seferine çıkan Hülagu, ilk olarak Bâtıniler üzerine yürüdü ve onların hâkim olduğu kaleleri birer birer aldı. Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Abbasi tahtında bulunan Halife el-Mustasım, yaklaşan Moğol tehlikesinin farkına varamadığı gibi, gereken tedbirleri de zamanında alamadı. Hülagu, Bâtini meselesini çözdükten sonra, Abbasi halifesine itaat etmesi için mektuplar gönderdi. Ancak halifenin yanındaki yardımcılarının her biri bu mektupları kendi menfaatine yönelik yorumlamışlardır. Hülagu, yazışmalardan bir sonuç alamadığını görerek Bağdat üzerine harekete geçti⁶⁹.

Hülagu, Bağdat'ı kuşatma altına alarak her taraftan şehre saldırılmasını emretti. Kuşatma beş gün sürdü ve bu esnada çok şiddetli çatışmalar meydana geldi. Nihayet 10 Şubat 1258 tarihinde Bağdat, Moğolların eline geçti. Halife teslim olmayı kabul etti. Moğollar, Hülagu'nun emri üzerine şehri yağmaladılar ve halkın bir kısmı da kılıçtan geçirildi. Halife ve yakınları da katledildi⁷⁰. Böylece beş asırlık Abbasi Devleti sona erdi ve bu süre içerisinde hilafet merkezi olan Bağdat da büyük ölçüde tahrip oldu.

Hülagu Bağdat'a hâkim olduktan sonra, Vezirini sahib divan, Darbus'u askerî komutan ve Usta Bahadırı da şahne olarak tayin ederek Bağdat'ta bıraktı. Ayrıca Hülagu, Bağdat'ın yeniden imar edilmesini emrettiği için, imar

⁶⁷ İ. Kafesoğlu, *agm.*, s. 378.

⁶⁸ Abdülkadir Yuvalı, "Hülagu Han'ın Batı Seferinin Türkiye Tarihi Yönünden Değerlendirilmesi", *Milli Kültür*, Ankara, 1984, s. 22-26.

⁶⁹ A. Yuvalı, *agm.*, s. 25.

⁷⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, C.III. Ankara, 1988, s.163-164,169-174; Gregory Abül-Farac, *Abül-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C.II, Ankara, 1987, s. 568-569.

faaliyetlerine başlandı. Şehirdeki insan ve hayvan ölüleri kaldırıldı, çarşı ve pazar yeniden canlandırıldı⁷¹.

Hülagu, Bağdat'ı aldıktan bir yıl sonra, Bağdat'ın yönetimini Alaaddin Ata Melik Cüveynî'ye verdi ve bütün işlerde mutlak yetkili kıldı. Cüveynî, Hülagu ölünceye kadar Bağdat'ın idaresini yaklaşık yirmi dört yıl elinde bulundurdu. Abaka Han zamanında, Bağdat ve Fars ülkelerinin yönetimi Sancak Aka'ya verildi. Cüveynî ise, onun yardımcılığına getirildi. Abaka Hanın saltanatı boyunca (1264-1281) Cüveynî, görünüşte Emir Sancak Aka'nın yardımcısı olmasına rağmen, gerçekte ise Bağdat ve Irak-ı Arap'ın tek hâkimiydi. Cüveynî döneminde şehrin imarına büyük önem verildi. Yeni köylerin kurulması, ziraat yerlerinin açılması ve su kanallarının yapılmasında da büyük gayretler sarf edildi⁷².

İlhanlı idaresi, Bağdat'taki Hıristiyanları korumakta olup onlardan cizyeyi kaldırdı. Hatta kiliseleri yeniden inşa ettiler ve okulları öğretime açtılar. Bu faaliyetler Müslüman halkı hoşnut etmedi ve sonuçta gayrimüslimlere yönelik bir isyanın meydana gelmesine sebep oldu⁷³.

Argun Han zamanında (1284-1291), maliye nazırı görevinde bulunan Yahudi asıllı Sa'dûddeve kardeşini Bağdat'a vali tayin etti. Bu dönemde Yahudilerin de itibarı arttı⁷⁴. Gazan Han (1295-1304) zamanında ise, Bağdat'taki gayrimüslimler bazı sıkıntılarla karşılaştılar. Bu sırada bir kısım gayrimüslimler ise Müslüman oldu⁷⁵. İlhanlıların son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın (1317-1335), bir rivayete göre hanımı Bağdat Hatun tarafından zehirletilmesi sonucunda vefat etmesiyle, İlhanlı Devleti parçalandı⁷⁶.

Celayirliler Dönemi

Moğolların büyük bir kabilesi olan Celayirliler, Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılırlardı. Celayirliler, Türkistan, Kıpçak, İran ve Irak'a yerleştikten sonra Türkleşmişler ve Farisi'yi öğrenmişlerdir. İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Hanın ölümü üzerine Celayirlilerden Emir Hüseyin oğlu Şeyh Hasan-ı Büzürg, Bağdat'ı aldı ve Bağdat merkez olmak üzere Celayirliler Devleti'ni kurdu (1340)⁷⁷.

⁷¹ Cüveynî, *age.*, C.III, s. 175-176.

⁷² Cüveynî, *age.*, C.I, s. 24-25.

⁷³ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK., Ankara, 1987, s. 227-246; A. ed-Dûri, *agm.*, s. 432.

⁷⁴ B. Spuler, *age.*, s.268-273; A.ed-Dûri, *agm.*, s. 432.

⁷⁵ A.ed-Dûri, *agm.*, s. 432.

⁷⁶ İbni Batuta, *Seyahatnâme*, Çev. Mümin Çevik, C. I-II, İstanbul, 1983, s. 155-157; Abdülkadir Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han mad.", *TDVİA.*, C. X, İstanbul, 1994, s. 218-219.

⁷⁷ Mükrimin Halil Yinanç, "Celayir mad.", *İA.*, C. III, İstanbul, 1993, s. 64-65; Muzaffer Ürekli, "Celayirliler mad.", *TDVİA.*, C.VII, İstanbul, 1993, s. 264-265.

1356 yılında Hasan-ı Büzürg'ün vefatı ile yerine oğlu Üveys tahta geçti. Sultan Üveys'in, Tebriz seferine çıkmasını fırsat bilen kölesi Eminüddin Mercan Olcaytu, Bağdat'ta isyan etti. Ancak Sultan Üveys tarafından isyan bastırıldı ve Sultan Mercan Han'ı affetti. Mercan Han, Bağdat'ta kendi adıyla anılan "*Mercaniyye Camii*", "*Mercan Hanı*" gibi eserleri inşa ettirdi ve bir de vakıf kurdu⁷⁸.

Şeyh Hüseyin'in, 1382 yılında vefatıyla devlet zayıflamaya başladı ve onun iki kardeşi Ahmed ile Bayezid ülkeyi paylaştı. Kardeşler arası mücadele, 1384'te Ahmed'in, Bayezid'i esir alması ile sonuçlandı⁷⁹.

Celayirliler Devleti'nde bu siyasi gelişmeler yaşandığı sırada, doğuda Timur tehlikesi belirdi. Timur'un önce Kuzey İran ile Ermenistan'ı ve daha sonra 1393'te Bağdat, Diyarbekir ve el-Cezire bölgelerini ele geçirmesi üzerine Ahmed Celayir, Memluklu Sultanına sığındı. Ahmed Celayir, Timur'un Semerkand'a geri dönmesi üzerine, Memluklu Sultanı Berkuk'un yardımıyla Bağdat'ı geri aldı⁸⁰.

Timur, 1401 yılında ikinci defa Bağdat'ı istila etti. Ahmed Celayir ile Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Timur'un önünden kaçarak Memluklu Sultanına sığınmak istediler. Ancak Haleb naibinin takındığı tavır karşısında Memluklulardan ümitlerini kesen iki hükümdar, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e sığındılar⁸¹.

Bağdat, Timur'un ilk istilasında fazla zarar görmemişse de, ikinci istila şiddetli oldu. Halkın bir kısmı kılıçtan geçirildi. Abbasilere ait mahalle ve binaların çoğu tahrip edildi. Bu olay, Bağdat'ın kültür hayatına indirilen ikinci ağır darbe olmuştur⁸². Ahmed Celayir, Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki mücadeleyi fırsat bilerek tekrar Bağdat'a geri döndü. Hatta Ahmed Celayir'in Bağdat'a geldiğini haber alan adamları da kaçtıkları yerlerden geri dönerek yanında toplanmaya başladılar. Fakat bunu haber alan Timur'un, Bağdat'a üzerine asker göndermesi üzerine Ahmed Celayir yeniden firar etti. Ancak daha sonra tekrar Bağdat'a geri döndü⁸³. Bu sırada, Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf da Anadolu'yu terk ederek Irak'a geldi. Ahmed Celayir'in oğlu Hille Hâkimi Tahir'in babasına başkaldırması üzerine, Ahmed Celayir ile Kara Yusuf bir araya gelerek Hille üzerine yürüdüler. Tahir bozguna uğradı ve kaçmaya çalışırken suda boğuldu. Ahmed Celayir, Bağdat'a geri dönerken

⁷⁸ 1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnâmesi, s. 83-84.

⁷⁹ M. H. Yinanç, "Celayir", s. 64; M. Ürekli, *agm.*, s. 264.

⁸⁰ M. Ürekli, *agm.*, s. 264.

⁸¹ Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, C.I, Ankara, s. 91-94; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, C. I, Ankara, 1984, s. 60-63.

⁸² 1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnamesi, s.67-68,85-86; Solak-zâde, *age.*, C.1, s.91-93; Ş. Sami, *age.*, C. 2, s. 1326; A. ed-Dûri, *agm.*, s. 432-433.

⁸³ Solak-zâde, *age.*, C.1, s.93-94.

Kara Yusuf ise Hille’de kaldı. Ancak bir müddet sonra Kara Yusuf, Bağdat üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi (1403)⁸⁴.

Timur, Irak’ta meydana gelen bu olayları haber alınca Ebubekir Mirza’yı, Kara Yusuf üzerine gönderdi. Kara Yusuf, Ebubekir Mirza ile yaptığı savaşı kaybetti ve Suriye’ye kaçtı. Şam naibi, Kara Yusuf’u misafir etti. Bir müddet sonra Ahmed Celayir de Şam’a geldi. Ancak çok geçmeden Memluklu Sultanı Ferec’in emriyle ikisi de hapsedildi. Ahmed Celayir ile Kara Yusuf hapiste iken yine birbirleri ile dost oldular. Hatta kurtuldukları takdirde Irak-ı Arap’ın Ahmed Celayir’e, Azerbaycan’ın da Kara Yusuf’a ait olacağına dair anlaştılar⁸⁵.

Şam Naibi Şeyh Mahmud bir müddet sonra, Memluklu Sultanı Ferec’e karşı isyan edince, Ahmed Celayir ve Kara Yusuf’u da serbest bıraktı. Bunun üzerine Ahmed Celayir ve Kara Yusuf Bağdat’a gelerek, şehri Timur’un torunu Mirza Ebu Bekir’in elinden aldılar. Böylece Ahmed Celayir, 1405 tarihinde yeniden Bağdat’a hâkim oldu⁸⁶.

Kara Yusuf, 1407 ve 1408 yıllarında Timurlularla savaştı ve her iki mücadelede de Ebu Bekir Mirza’yı mağlup etti. Böylece Azerbaycan ve Tebriz’i ele geçirdi. Kara Yusuf, Tebriz’i kendisine merkez yaptı ve Şam hapishanesinde iken doğmuş olan ve Ahmed Celayir tarafından da manevi evlatlığa kabul edilen oğlu Pir Budak ile birlikte hükümdarlığını ilan etti. Ahmed Celayir, baba ile oğlunun müşterek hükümetini tasdik etti. Ancak Kara Yusuf’un durumu, Ahmed Celayir’i kuşkulandırmaktan da geri kalmıyordu⁸⁷. Nihayet 1410 yılında aralarında çıkan bir yaylak ihtilafı, tekrar aralarının bozulmasına sebep oldu. Ahmed Celayir, Tebriz üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Kara Yusuf anlaşmayı hatırlattıysa da, Ahmed Celayir kuvvetlerine güvendiğinden geri çekilmedi. Bunun üzerine yapılan savaşta Ahmed Celayir yenildi ve kaçarken yakalanarak katledildi (1410)⁸⁸. Bu olaydan sonra Celayir Devleti dağıldı ve Irak-ı Arap’a Karakoyunlular hâkim oldu.

Karakoyunlular Dönemi

Karakoyunlular veya Baraniler Oğuz boyundandır. Moğol istilasını batıya sürülmüşler ve İlhanlılar zamanında ise Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir⁸⁹.

⁸⁴ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, C.I, s. 63-65.

⁸⁵ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, C.I, s. 65-67.

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK., Ankara, 1994, s. 181.

⁸⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 181.

⁸⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.182; F.Sümer, *Kara-Koyunlular*, C.I, s. 85-86.

⁸⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.180; F.Sümer, *Oğuzlar*, s. 126.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, 1410'da Ahmed Celayir ile Kara Yusuf arasında meydana gelen savaş sonucunda, Ahmed Celayir yenildi ve yakalanarak katledildi. Kara Yusuf bu olaydan sonra oğlu Pir Budak'ı hükümdar ilan etti (1411)⁹⁰. Bu sırada Bağdat'ta, Ahmed Celayir'in ölümünü fırsat bilen Sultan Hüseyin bin Üveys'in kızı Döndü (Dölendi) Hatun, şehrin muhafazasından sorumlu Emir Bahşayış'ı katlederek şehrin idaresini eline aldı⁹¹. Bu esnada Kara Yusuf'un oğlu Şah Mehmed ise Erbil'den Bağdat üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Şehir halkı Ahmed Celayir'in öldüğüne bir türlü inanamadıklarından şehri el birliğiyle müdafaa ettiler. Fakat bir müddet sonra Ahmed Celayir'in gerçekten hayatta olmadığı haberleri şehre yayılınca, Döndü Hatun ailesi ile birlikte gizlice Vasıt'a kaçtı. Bunu haber alan şehrin ileri gelenleri, Bakube'de bulunan Şah Mehmed'in yanına giderek şehre davet ettiler. Böylece 29 Nisan 1411'de Şah Mehmed, Bağdat'a girdi. Şehir Türkmenler tarafından sadece bir gün yağma edildi. Şah Mehmed, Bağdat'ın idaresini üstlendi⁹². Ayrıca, Celayir şehzadelerinin elinde bulunan Irak'taki diğer yerleri de ele geçirdi⁹³.

1420'de Kara Yusuf, bir müddetten beri emirlerini dinlememeye başlamış olan oğlu Şah Mehmed'i tedip etmek için, Bağdat üzerine sefere çıktı. Şehri üç gün kuşatma altında tuttuktan sonra, Şah Mehmed dışarı çıkmaya mecbur kaldı. Bir rivayete göre Kara Yusuf'un oğlunu tevkif ederek mallarını müsadere ettiği ve Bağdat'ın idaresini de diğer oğlu İspend'e (İsbahan) verdiği söylenmektedir. Ancak bu tarihten sonra da Şah Mehmed'in Bağdat hâkimi olarak bulunması, bu rivayetin sıhhatli olmadığını göstermektedir⁹⁴.

Kara Yusuf'un vefatı üzerine yerine oğlu İskender (1420-1439) tahta geçti. 1421'de Şahruh, Karakoyunlu üzerine sefere çıktı. Eleşkird havalisinde yapılan savaşta, İskender ve kardeşi İspend mukavemet etmişlerse de fazla dayanamayarak bozguna uğradılar. Şahruh'un bir müddet sonra geri çekilmesi üzerine, İspend bunu fırsat bilerek Tebriz'i aldı. Ancak İskender'in Tebriz üzerine yürümesi karşısında, İspend geri çekildi ve bir müddet sonra kardeşi Bağdat Hâkimi Şah Mehmed'in yanına sığındı (1422)⁹⁵.

İspend, 1425'e kadar ağabeyi Şah Mehmed'in yanında kaldı. Bu tarihten itibaren Şah Mehmed'e karşı muhalefete başlayan İspend, Bağdat etrafındaki nahiyeleri birer birer almaya başladı. 1431'de Celayir hanedanının son üyesi olan Hille Hâkimi Sultan Hüseyin bin Alaüddevl'e'yı katlederek

⁹⁰ F. Sümer, *Kara-Koyunlular*, C.I, s. 87-88; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 182.

⁹¹ F.Sümer, *Kara-Koyunlular*, C.1, s. 89.

⁹² F.Sümer, *Kara-Koyunlular*, C. I, s. 89.

⁹³ F.Sümer, "Kara-Koyunlular mad.", *İA.*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 300.

⁹⁴ F.Sümer, *Kara-Koyunlular*, C. I, s. 102.

⁹⁵ F. Sümer, "Kara-Koyunlular ", s. 301; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.183.

Vasıt taraflarını ele geçirdi. İspend, 9 Nisan 1433 tarihinde bir gece baskını ile Bağdat'a hâkim oldu. Fakat Şah Mehmed, tekrar Bağdat'ı almak istemişse de başarılı olamamış ve kaçarken Hanikin civarındaki Şeyhan mevkiinde Emir Baba Hacı Hemedani tarafından öldürüldü (1434)⁹⁶.

İspend'in Bağdat'ı on iki yıla yakın idare ettikten sonra, 9 Mart 1445'te vefat etmesi üzerine, yerine küçük yaştaki oğlu Fulad tahta geçti. İspend'in beylerinden bazıları Fulad'ın tahta geçmesine karşı çıkararak Karakoyunlu Hükümdarı Cihan-Şah'a (1439-1467) iltica ettiler. Bu beyler, Cihan-Şah'ı Bağdat'ı alması için teşvik ederler. Bunun üzerine Cihan-Şah, Bağdat üzerine sefere çıktı ve yedi aylık bir kuşatmadan sonra 9 Haziran 1446'da Bağdat'a hâkim oldu⁹⁷. Cihan-Şah, Bağdat'ı üç gün yağma ettirdi ve bir kısım ümerayı da öldürttü. Bağdat'a küçük oğlu Mehmed Mirza'yı vali tayin etti. Ancak şehzade küçük yaşta olduğu için, atabey olarak tayin edilen Abdullah, hükûmet işlerinden sorumlu oldu⁹⁸.

1449 yılında Cihan-Şah, oğlu Pir Budak'ı Bağdat ve Irak valisi olarak tayin etti. Pir Budak, Irak'ta bir tehdit unsuru olan Müşâşilerle mücedele etti. Cihan-Şah, Pir Budak'a Irak-ı Arap yanında Fars bölgesinin de idaresini verdi. Ancak Pir Budak'ın, gün geçtikçe müstakil bir hükümdar gibi hareket etmesinden dolayı Cihan-Şah, Pir Budak'a rakip olması için oğlu Hasan Ali'yi Irak-ı Arap valiliğini tevcih etti. Pir Budak'ın, Şiraz'da bulunduğu sırada, Hasan Ali, Bağdat'a girmek istediye de, şehrin muhafazasından sorumlu olan ümera onu şehre sokmadı (1459)⁹⁹.

Pir Budak'ın müstakil bir hükümdar olarak hareket etmesi, babasının emirlerine riayet etmemesi ve Bağdat'ta zulme dayanan yönetiminden dolayı şikâyetlerde bulunulması üzerine, Cihan-Şah oğlunu cezalandırmak amacıyla 1464'ün sonbaharında harekete geçti. Diğer şehzadeler de Cihan-Şah'ın yanında yer aldılar. Cihan-Şah, Bağdat'ı 1465'in başlarından itibaren kuşatma altına aldı. Pir Budak'ın şehri son derece tahkim etmesinden dolayı, yapılan bütün hücumlar sonuçsuz kaldı. Kuşatma yaklaşık bir buçuk yıl sürdü. Bağdat'ta büyük bir kıtlık ve sefaletin başlaması, şehirden kaçışın yaşanmasına sebep oldu. Pir Budak, kaçmaları önlemek amacıyla sert tedbirler almasına rağmen, bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Pir Budak, şehirden çıkıp gitmesine müsaade edilirse, şehri teslim edeceğini bildirdi. Bu şartın kabul edilmesi sonucunda, Cihan-Şah'ın askerleri Bağdat'a girdi. Askerler şehri yağmaladılar ve tahrip ettiler. Pir Budak'ın gitmesine izin

⁹⁶ F. Sümer, "Kara-Koyunlular ", s. 302.

⁹⁷ F. Sümer, "Kara-Koyunlular ", s. 302-303; Mükrimin Halil Yinanç, "Cihan-Şah mad.", *İA.*, C.III, İstanbul, 1993, s.175.

⁹⁸ M. H. Yinanç, "Cihan-Şah ", s. 175.

⁹⁹ M. H. Yinanç, "Cihan-Şah ", s. 176-181.

verildiyse de, bazı beylerin Cihan-Şah'ı ikna etmeleri üzerine yakalanarak katledildi (17 Haziran 1466)¹⁰⁰.

Cihan-Şah, Pir Budak meselesini çözdükten sonra, Karakoyunlu Devleti'nin geniş hudutları içinde sıkışmış olan Diyarbekir ve Erzincan taraflarını kendi himayesini kabul etmeyen Akkoyunlular üzerine yürüdü. Ancak kış şiddetli olduğundan, askerî harekâtı baharda yapmak amacıyla askerini dağıttı ve kendisi de geri çekilmeye başladı. Uzun Hasan, casusları vasıtasıyla Cihan-Şah'ın durumunu iyice tespit ederek ani bir baskın yaptı. Cihan-Şah bu baskın sonucunda öldürüldü ve yanındaki kuvvetler de dağıtıldı. Bu hadise sonucunda, Karakoyunlu Devleti'nin parçalanmasına karşılık, Akkoyunlu Devleti için de parlak bir devir açılmasına sebep oldu (1467). Uzun Hasan bu olaydan sonra Karakoyunlu ülkesini ele geçirmek için harekete geçti. Cihan-Şah'ın oğlu Hasan Ali, Uzun Hasan'a karşı koymak istediye de, yaptığı savaşı kaybederek Timurilerden Ebu Said'in yanına kaçtı. Böylece Karakoyunlu Devleti sona erdi. Bu defa Bağdat üzerine yürüyen Uzun Hasan, Muhammedî Mirzâ'nın elinden Bağdat'ı aldı (1468)¹⁰¹. Bazı kaynaklarda ise, Akkoyunluların Bağdat'a hâkim olduğu tarih, 1470 yılı olarak gösterilmektedir¹⁰².

Akkoyunlular Dönemi

Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır boyuna mensup olup devletin kurucusu Kara Yönlük Osman Bey'dir. XIII. yüzyılın sonlarına doğru İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında Horasan'dan, Azerbaycan'a geldiler. XIV. yüzyılın sonlarında ise Akkoyunlular, Azerbaycan, Harput ve Diyarbekir arasındaki yerlerde bulunmakta idiler. Akkoyunlular, Uzun Hasan zamanında (1452-1478), büyük ve teşkilatlı bir devlet haline geldiler¹⁰³.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Karakoyunlu hükümdarı Cihan-Şah, 1467 yılında Akkoyunluları himaye altına almak amacıyla Diyarbekir üzerine yürüdü. Ancak Uzun Hasan'ın ani bir baskınla Cihan-Şah'ı gafil avlaması, Karakoyunlu Devleti'nin sonunu getirdi. Uzun Hasan bu olaydan sonra, Karakoyunlu ülkesine hâkim olmak amacıyla harekete geçerek önce Azerbaycan ile Irak-ı Acem'e ve akabinde Bağdat'a hâkim oldu (1468 veya 1470)¹⁰⁴. Ancak Akkoyunluların bu parlak devri kısa sürdü. Uzun Hasan'ın, Otlukbeli'nde Fatih ile yaptığı savaşta bozguna uğraması (1473), devletin büyük bir darbe almasına ve dağılma devrine girmesine sebep oldu. Akkoyunluların zayıflamasıyla birlikte, bu coğrafyada yeni bir devletin, yani Safevi Devleti'nin temelleri atıldı.

¹⁰⁰ M. H. Yinanç, "Cihan-Şah", s.182-184.

¹⁰¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.184-185.

¹⁰² F. Sümer, "Akkoyunlular mad.", *TDVİA.*, C. II, İstanbul, 1989, s. 272.

¹⁰³ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 188-193.

¹⁰⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 191-192; F.Sümer, "Akkoyunlular", s. 272.

Akkoyunlu Hükümdarı Yakup Bey'in 1490'da vefat etmesiyle birlikte taht mücadeleleri başladı. Bu taht mücadeleleri sonucunda, 1500'de devlet ikiye taksim edildi. Azerbaycan, Erzurum ve Diyarbakır Elvend Bey'e; Irak, Kirman ve Fars ise Murad Bey'in idaresine verildi. 1501'de Şah İsmail ile Nahcivan yöresinde yaptığı savaşta mağlup olan Elvend Bey, önce Bağdat'a ve oradan da Diyarbakır'a gitti. Elvend Bey, 1505'te Diyarbakır'de bulunduğu sırada vefat etti. Şah İsmail ise, Elvend Bey'i mağlup ettikten sonra Tebriz'e girdi ve resmen Safevi Devleti'ni kurdu. Murad Bey ise, 1503'te Hemedan yakınlığında Şah İsmail ile yaptığı savaşı kaybederek Bağdat'a kaçtı. 1509'a kadar Bağdat'ta hüküm süren Murad Bey, Şah İsmail'in bu tarihte Bağdat üzerine yürümesi karşısında kaçarak Dulkadiroğullarına sığındı¹⁰⁵.

Bağdat Valisi Badik (Barik) Bey, Şah İsmail'e itaatini bildirdiği gibi bağlılık nişanesi olarak da kızılbaşlık kuşandı. Ancak Şah İsmail'in Bağdat'a girmekte ısrarlı olduğunu anlayan Badik Bey Halep'e kaçtı¹⁰⁶. Böylece Bağdat, Şah İsmail'in eline geçmiş oldu.

Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Murad Bey'i Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirdi. Ancak Murad Bey, yaptığı harekâta başarılı olamadı ve savaş sırasında öldü (1514). Böylece Akkoyunlular Devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu¹⁰⁷.

Safeviler Dönemi

Safeviler, adını XIII. yüzyılda Şeyh Safiyüddin'in Erdebil'de kurmuş olduğu tarikattan almıştır. Bu tarikat, başlangıçta Sünnî bir anlayışta iken, Hoca Ali zamanında (1392-1429) Şii anlayışı benimsemiştir. Şeyh Cüneyt zamanında ise tamamıyla siyasi gayeler taşıyan bir teşekkül haline geldi¹⁰⁸. Şah İsmail ise bu düşünceleri, kurduğu devlete taşımış oldu¹⁰⁹.

Şah İsmail, 1501'de Akkoyunlu Elvend Bey'i mağlup ettikten sonra, Tebriz'e girdi. Kolayca şahlık tahtına oturarak 12 imam adına hutbe okutup para kestirdi. Böylece resmen Safevi Devleti kurulmuş oldu. Şah İsmail, İran'daki hâkimiyetini sağlam bir şekilde tesis edebilmek için, bu seferde 1503'de Akkoyunlu Murad Bey ile savaştı. Bu savaş sonucunda, Irak-ı Acem,

¹⁰⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 195-197; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 128-129; F. Sümer, "Akkoyunlular", s. 292-293.

¹⁰⁶ Nazmi-zâde Murtaza, *Gülşen-i Hulefâ*, Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1143, v. 55/b-56/a; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640"*, Ankara, 1997, s.94-95.

¹⁰⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.197; F.Sümer, "Akkoyunlular", s. 293.

¹⁰⁸ Tahsin Yazıcı, "Safeviler mad.", *İA.*, C.10, İstanbul, 1993, s. 53-59.

¹⁰⁹ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK., Ankara, 1992, s. 21-22.

Fars ve Kirman'a hâkim oldu. Elvend Bey'in ölümünden sonra 1507'de Diyarbekir'i ve 1509'da ise Bağdat'ı ele geçirdi¹¹⁰.

Şah İsmail, Bağdat'a hâkim olduktan sonra şehirde bulunan birçok önemli şahsiyete ait türbeleri tahrip etti ve halkın bir kısmını da kılıçtan geçirdi¹¹¹. Abbasi halifelerini küçük düşürmek gayesiyle buraya tayin ettiği valiye *halifetü'l-hulefâ* ünvanını verdi¹¹².

Şah İsmail zamanında Bağdat, valiler tarafından idare edilirken onun 1524'te ölümünden sonra tahta geçen oğlu I. Tahmasb zamanında Muslu kabilesinden Zülfikâr Han'ın nüfuzu altına girdi¹¹³. Zülfikâr Han, 1522'den itibaren Bağdat valiliğinde bulunan amcası İbrahim Han'a¹¹⁴ karşı isyan etti ve Gelhûr aşiretinin desteğiyle de idareyi ele geçirdi. Sünni itikada sahip olan Zülfikâr Han, Kanuni adına hutbe okutup para bastırması yanında, itaatini bildirmek üzere İstanbul'a da bir elçi gönderdi. Ancak Şah I. Tahmasb, Zülfikâr Han'ın bütün yaptıklarından haberdar olması üzerine, Bağdat'a yürüdü ve şehri kuşattı. Zülfikâr Han, şehri kahramanca savunmasına rağmen, Şah I. Tahmasb tarafından çeşitli vaatlerle elde edilen kardeşleri tarafından katledildi. Böylece Bağdat yeniden Safevilerin eline geçti (1529-30/ H. 936). Şah, Bağdat valiliğine Tekeli Mehmed Han'ı tayin etti¹¹⁵.

Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat'ın Safeviler tarafından tekrar ele geçirildiği haberini alınca, Veziriazam İbrahim Paşa'nın teşvikiyle, Irak üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Sefer için gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, 11 Mayıs 1534'te (28 Zilkade 940) ordu İstanbul'dan hareket etti. Kanuni, önce Tebriz üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Daha sonra ordu buradan hareket ederek Bağdat önlerine geldi. Tekelü aşiretinin ileri gelenleri, Bağdat Valisi Tekeli Mehmed Han'a muhalefet ederek Osmanlı yanında yer almaları karşısında, vali şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Kanuni, kan dökmeden 1 Aralık 1534'te (24 Cemaziyelevvel 941) Bağdat'a hâkim oldu¹¹⁶.

Osmanlılar Dönemi

Kanuni, Bağdat'a hâkim olduğu sırada, aralık ayı itibarıyla mevsimin kış olmasından dolayı, kışı Bağdat'ta geçirmeye karar verdi. Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde, tahrip olan şehrin imar işlerini yürüttü ve tahrir

¹¹⁰ F. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu*, s. 21-22.

¹¹¹ *1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnamesi*, s.68-69; Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 55/b-56/a; Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail mad.", *İA.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 276.

¹¹² T. Yazıcı, "Şah İsmail", s. 276.

¹¹³ M. C. Baysun, "Bağdad", s. 205.

¹¹⁴ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu*, s. 55.

¹¹⁵ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 57/a-b.

¹¹⁶ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 61/b; Solak-zâde, *age.*, C. II, s.181-183; Peçevi İbrahim, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. I, Ankara, 1992, s. 135-136.

işlemlerini başlattı¹¹⁷. Bağdat'tan ayrılmadan önce, 5 Nisan 1535 (1 Şevval 941) tarihinde Bağdat Beylerbeyliği'ni teşkil ederek beylerbeyliği vazifesine Süleyman Paşa'yı tayin etti¹¹⁸.

Safeviler, 1555 tarihinde imzaladıkları Amasya Antlaşması ile Bağdat'ın resmen Osmanlı toprağı olduğunu kabul ettiler¹¹⁹. I. Ahmed (1603-1617) zamanına kadar Bağdat'ta, aşiretlerin itaatsizlikleri ve mahalli hadiselerden başka, önemli bir siyasi olay meydana gelmedi¹²⁰. Bu hadiselerden bazıları şunlardır:

1574'te (H. 982) bazı Arap aşiretleri Bağdat havalisine zarar vermek amacıyla saldırdılar. Ancak Badiye Sancakbeyi Mühennâ'nın da hizmetleri ile bu saldırılar önlendi ve tekrar asayiş sağlandı¹²¹.

1576'da (H. 984) Ane ve Hadise Sancakbeyi Ebu Riş oğlu Muhammed isyan etti. Bağdat taraflarına kışlamak amacıyla gelmesi üzerine, Bağdat Beylerbeyi Ahmed Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Muhammed'in yanında bulunan Arap aşiretleri dağıldı ve kendisi de çöle doğru kaçtı¹²².

Celalilerin önde gelenlerinden olan Tavil Ahmed'in oğullarından Mehmed, Bağdat'ta bölükbaşı iken sahte bir ferman ile Bağdat Beylerbeyliği'ni ele geçirdi (1606/1015). Bunun üzerine Diyarbekir Beylerbeyi Nasuh Paşa, Bağdat Beylerbeyliği'ne tayin edilerek Tavil oğlu Mehmed'in üzerine gönderildi. Ancak yapılan savaşta Nasuh Paşa başarılı olamayarak yenildi. Bu olaydan bir müddet sonra Tavil oğlu Mehmed öldü ve yerine kardeşi Mustafa idareyi eline aldı¹²³.

Veziriazam Kuyucu Murat Paşa, Canboladoğlu isyanını bastırarak Halep'te kışladığı sırada Cağala-zâde Mahmud Paşa'yı Bağdat Beylerbeyliği'ne atayarak bir miktar kuvvetle Bağdat'a sevk etti. Bu sırada Bağdat askeri, Taviloğlu Mustafa'yı iç kalede kuşatmış bulunuyordu. Ancak iç kalede atlı ve piyade 20.000'den fazla asi bulunmaktaydı ve hatta ellerinde top dahi bulunmaktaydı. Bağdat askeri büyük gayret göstermesine rağmen, isyan bir türlü bastırılmadı. Bunun üzerine isyana son verme karşılığında, Hille Sancakbeyliği'nin Mustafa'ya verilmesi şartıyla anlaşma yapıldı.

¹¹⁷ Solak-zâde, *age.*, C.II, s. 184; Peçevi İbrahim, *age.*, C.I, s.136.

¹¹⁸ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", *Belleten*, Arapçadan Terc. Mustafa Öztürk, S. 211, Ankara, 1991, s. 1240.

¹¹⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ankara, 1983, s.361.

¹²⁰ M. C. Baysun, "Bağdat", s. 205-206; Yusuf Hallaçoğlu, "Bağdat", s. 433.

¹²¹ *Osmanlı Arşivi (BOA.) Mühimme Defteri*, No. 25, 165/1648.

¹²² *BOA. Mühimme* 28, 203/479.

¹²³ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/a; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, K.I, Ankara, 1983, s.103.

Böylece isyan sona erdi ve Bağdat'ta tekrar asayiş sağlandı (1608/ H. 1017)¹²⁴.

Bağdat subaşılığı vazifesinde bulunan Bekir Subaşı, 1609'da (H. 1018) yeniçeri ağası olup uzun süre bu vazifede kalması sonucunda nüfuzu gün geçtikçe artmıştı. Bekir Subaşı, artık valilerin sözünü dinlememekte, kendi başına hareket etmekteydi. Bağdat Beylerbeyi Kum Yusuf Paşa, Bağdat'ta güçlü hale gelen Bekir Subaşı ile Azaplar Ağası Mehmed Kamber'i ortadan kaldırmak istedi. Ancak bu niyetinde başarılı olamadığı gibi, yapılan mücadelede hayatını kaybetti. Bekir Subaşı ise, uydurma bir ferman ile kendini Bağdat Beylerbeyi ilan etti. Bunun üzerine serdar olarak tayin edilen Diyarbekir Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa, Bağdat üzerine yürüdü. Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı'ya bazı tekliflerde bulunmasına rağmen, onun tarafından kabul görmemesi üzerine Bağdat'ı kuşattı. Bekir Subaşı ise, Şah Abbas'a haber göndererek şehri teslim edeceğini bildirdi. Bu durumu haber alan Hafız Ahmed Paşa, şehri Safevilere teslim etmemesi için Bekir Subaşı'ya Bağdat Beylerbeyliği'ni tevcih etti¹²⁵.

Bekir Subaşı'nın daveti üzerine Şah Abbas, kendi adına şehri teslim alması için Sofikulu Han'ı Bağdat'a gönderdi. Ancak Bekir Subaşı'nın, şehri teslim etmemek için Sofikulu Han'ı oyalaması üzerine Şah Abbas, Bağdat'a doğru sefere çıktı. Bekir Subaşı, Şah Abbas'ın Bağdat üzerine geldiğini haber alınca kendisi kaleye kapanarak Musul'da bulunan Hafız Ahmed Paşa'dan yardım istedi. Bu sırada Şah Abbas, Bağdat önlerine gelerek şehri kuşattı. Şah Abbas, Bağdat kalesinin tahkimli olduğundan alamayacağını bildiğinden, Bekir Subaşı'nın oğlu Derviş Mehmed'i çeşitli vaatlerle kendi yanına çekti. Derviş Mehmed'in babasına ihanet ederek kale kapısını açması üzerine Safevi askeri şehre girdi. Böylece Bağdat 89 yıl sonra Osmanlıların elinden çıkmış ve Safevilerin eline geçmiş oldu (28 Kasım 1623)¹²⁶.

¹²⁴ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/a; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, K. I, s. 103.

¹²⁵ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/b-70/b; Peçevi, *age.*, C.I, s.366-367; Katip Çelebi, *Fezleke*, Süleymaniye Kütüphanesi, TY. No.785, v.163/b-164/a; M. Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, Haz. Neşet Çağatay, C. I-II, Ankara, 1992, s.207-208.

¹²⁶ Nazmi -zâde Murtaza, *age.*, v. 71/b-74/a; Peçevi, *age.*, C. I, s.367; Katip Çelebi, *Fezleke*, v. 166/a-167/b; M. Nuri Paşa, *age.*, C. I-II, s. 225.

İKİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

Bağdat'ın Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi

1509 yılında Safevi hâkimiyeti altına giren Bağdat, Şah I. Tahmasb zamanında, Muslu kabilesinden Zülfikâr Han'ın nüfûzuna girdi. Zülfikâr Han, Kanuni Sultan Süleyman adına hutbe okutup para bastırıldığı gibi, itaatini bildirmek üzere de bir elçi gönderdi¹²⁷. Bunun üzerine Kanuni, 12 Nisan 1529 (3 Şaban 935) tarihinde Bağdat'ı Zülfikâr Han'a tevcih etti. Ayrıca bu münasebetle, Zülfikâr Han'a bir gümüş ser-alem ve 12 Bursa arşını uzunluğunda kırmızı iki yüzlü (ducûyi) tafta¹²⁸ hediye olarak gönderildi.

Zülfikâr Han'ın, Şii mezhebinden dönerek elçi ile birlikte şehrin anahtarını da Kanuni'ye göndermesi, Şah I. Tahmasb'ı kızdırdı. Bunun üzerine Şah, Bağdat tarafına asker sevk ederek şehri muhasara etti¹²⁹. Bağdat Emiri Zülfikâr Han, kaleyi kahramanca savunduysa da adamlarından bazılarının Şah tarafından esir alınması üzerine, Bağdat tekrar Safevilerin eline geçti. Bunu haber alan Kanuni, Bağdat üzerine sefere çıkmaya karar verdi¹³⁰. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 11 Mayıs 1534 (28 Zilkade 940) tarihinde İstanbul'dan hareket eden Kanuni, 1 Aralık 1534 (24 Cemaziyelevvel 941) tarihinde Bağdat'a ulaştı¹³¹. Sefere katılan Osmanlı ordusu, 100.000 nefer padişah mahiyetinde ve 50.000 nefer Sadrazam İbrahim Paşa komutasında olmak üzere toplam 150.000 askerden oluşmaktaydı¹³².

Şah I. Tahmasb, Bağdat'ı Zülfikâr Han'dan geri aldıktan sonra buraya vali olarak Tekeli Mehmed Hanı atamıştı. Fakat Tekeli Mehmed Han, Kanuni'nin Bağdat'a doğru geldiğini haber alınca, korkuya kapılarak hemen firar etti. Böylece Kanuni, savaş yapmadan Bağdat'ı kolayca ele geçirmiş oldu¹³³. Kanuni, şehre girdiğinde ilk önce İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin tahrip edilmiş türbesini ziyaret etti. Safeviler tarafından tahrip edilen türbenin yeniden inşa edilmesi için emir buyurdu. Daha sonra diğer İslam büyüklerinin

¹²⁷ M. C. Baysun, *agm.*, s. 205.

¹²⁸ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1240.

¹²⁹ Peçevi, *age.*, C. I, s. 129.

¹³⁰ Solak-zâde, *age.*, C. I, s. 178-179.

¹³¹ Kanuni'nin bu seferi, tarihte İrakeyn seferi olarak adlandırılmaktadır. İrakeyn seferine katılmış olan Matrakçı Nasuh, bu sefer hakkında bir eser yazarak, seferi tafsilatıyla anlatmaktadır. Eserde, sefer sırasında ordunun geçtiği yerler, menzil menzil konaklama yerleri ve geçilen yerleşim alanlarını tasvir eden minyatürler ve açıklamalar yer almaktadır. Bkz; Nasuhî's-Silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. H. Gazi Yurdaydın, Ankara, 1976.

¹³² M. Hilmi, *Kanuni Süleyman'ın 1533-1535 Bağdat Seferi*, Askerî Matbaa, İstanbul, 1932, s. 14.

¹³³ Peçevi, *age.*, C. I, s. 135-136; Solak-zâde, *age.*, C. II, s. 181-183.

makamlarını da ziyaret etti. Mevsim kış olduğu için, kışı Bağdat'ta geçirmeye karar verdi. Bu arada Bağdat'ta tahrir yapılması emrini de verdi¹³⁴.

Bağdat'ın tahriri için nişancılığa yeni tayin edilmiş olan müverrih Celal-zâde Mustafa Çelebi'ye görev verildi. Bağdat'ta yaklaşık dört ay kalan padişah, bu süre zarfında arazi tahriri, zeamet ve tımar teşkilatının kurulmasını sağladı¹³⁵. Ayrıca şehirde çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu. Bağdat'tan ayrılmadan hemen öncesinde, Bağdat beylerbeyliğinin teşkilatlanmasını sağladı. Diyarbekir beylerbeyliğinden mazûl Süleyman Paşa'ya¹³⁶ 5 Nisan 1535 (1 Şevval 941) tarihinde hilat-kaftan verilerek Bağdat Beylerbeyi olarak tayin edildi¹³⁷.

Kanuni, kışı Bağdat'ta geçirdikten sonra; Süleyman Paşa'nın maiyetinde 1000 tüfenkçi ve 1000 tîrendâzdan (okçu) oluşan bir muhafız kuvvetini Bağdat'ta bıraktı ve kendisi de Tebriz üzerinden İstanbul'a geri döndü¹³⁸.

İdari Taksimat

Bağdat Beylerbeyliğinin Kuruluşu

Osmanlı devlet teşkilatında beylerbeylik kurumunun temeli, I. Murad devrinin ilk zamanlarına dayanır. 1363 yılında Lala Şahin Paşa'nın Rumeli Beylerbeyi olarak atanmasıyla başlar. Fakat bu vazifenin mahiyeti, Rumeli'de bulunan askerî unsurların komutanı olmak ve bu bölgede yapılacak olan fetihleri idare etmektir. Yani beylerbeylik bir askeri bölgeyi, beylerbeyi ise bu askerî bölgenin sorumlu komutanını ifade ediyordu. Daha sonra 1393'te Yıldırım Beyazid döneminde Anadolu beylerbeyliğinin kurulması ile beylerbeylik sayısı ikiye çıkarıldı¹³⁹. Çelebi Mehmed döneminde ise Amasya ve Tokat bölgesi ayrı bir beylerbeylik haline getirilerek, 1413 yılında Rum beylerbeyliği kuruldu¹⁴⁰. 1468 yılında Karaman vilayetinin, Osmanlı topraklarına katılması üzerine, bir süre sonra burası da beylerbeylik haline getirildi. Böylece Anadolu'da ve Rumeli'de uç vilayetlerin beylerbeylik haline getirilme süreci başlamış oldu¹⁴¹. XIV. yüzyıl ortalarından itibaren beylerbeyi, taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli vilayetlere dağılmış olan beylerin amiri durumunda iken; Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin yanı

¹³⁴ Peçevi, *age.*, C. I, s. 136; Solak-zâde, *age.*, C. II, s. 184.

¹³⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *age.*, C. II, s. 352.

¹³⁶ M. C. Baysun, *agm.*, s. 205.

¹³⁷ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1240.

¹³⁸ V. H. Purgstall, *age.*, C. III, s. 133.

¹³⁹ Halil İnalçık, "Eyalet mad.", *TDVİA.*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 548; Halil İnalçık, "Eyalet mad.", *El²*, C. II, s. 722.

¹⁴⁰ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, TKAE., Ankara, 1988, s. 87.

¹⁴¹ H. İnalçık, "Eyalet", *TDVİA.*, s. 549; H. İnalçık, "Eyalet", *El²*, C. II, s. 722.

sıra Rum ve Karaman beylerbeyliklerinin de kurulmasından sonra, beylerbeylik tamamen bölgesel bir özellik kazanmıştır¹⁴².

Böylece beylerbeylik, savaş şartlarının ortaya çıkardığı ve sınırlı sayıda olan bir teşkilat olmaktan çıkmış ve askerî niteliği de azalarak¹⁴³, idari üniteler olma vasfını kazanmaya başladı. Ancak beylerbeyliklerin gerçek manada yönetim birimi olmaları, XVI. yüzyılın sonlarında gerçekleşebildi. 1591 yılından itibaren, beylerbeyiliğin arazisini ihtiva eden bir terim olarak eyalet veya vilayet tabiri beylerbeylik yerine kullanılmaya başlanırken; beylerbeyi tabiri ise, beylerbeyinin makamı olarak kullanılmaya devam etti¹⁴⁴.

Yavuz Selim'in doğuya ve güneye düzenlediği seferler sonunda, bu bölgede Diyarbekir, Alâüddevle ve Arap vilayetleri oluşturuldu. Kanuni döneminde ise, Arap Vilayeti Halep, Şam ve Mısır beylerbeyliklerine ayrıldı¹⁴⁵.

Bölgede bu düzenlemeler yapılırken, Kanuni'nin 1534 yılında düzenlediği seferle, *Irak-ı Arap* topraklarının büyük bir bölümü başta Bağdat olmak üzere ele geçirildi. Yukarıda da anlatıldığı gibi, kış Bağdat'ta geçiren Kanuni, tahir yapılması için nişancılığa yeni tayin ettiği müverrih Celal-zâde Mustafa Çelebiyi görevlendirdi. Bu arada 1535 Nisan ayının başlarında¹⁴⁶ da Süleyman Paşa'yı, Bağdat Beylerbeyi olarak atadı. Böylece Bağdat beylerbeyliğinin kuruluşu gerçekleşmiş oldu.

Bağdat Vilayeti'nin tanzimine ait ilk kanunnâme ise, 14 Şubat 1537 (4 Ramazan 943) tarihlidir¹⁴⁷. Bağdat vilayetine ait ilk kanunnâme olduğu, *Hasan Padişah Kanunnâmesi*'ne atıfta bulunması ve Safeviler dönemine ait bir kısım örfî vergi ve uygulamaların ortadan kaldırılmasını ihtiva eden hükümler içermesi gibi hususlardan anlaşılmaktadır.

1535 Tarihinde Bağdat Vilayeti

Kanuni, 1534 yılında Bağdat'ı aldıktan sonra, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sefere katılmış olan ve nişancılığa getirilen müverrih Celal-zâde

¹⁴² Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 26-27.

¹⁴³ T. Baykara, *age.*, s. 90.

¹⁴⁴ H. İnalçık, "Eyalet", *TDVİA*, s. 548; H. İnalçık, "Eyalet", *El*, s. 722.

¹⁴⁵ H. İnalçık, "Eyalet", *TDVİA*, s. 549; H. İnalçık, "Eyalet", *El*, s. 722.

¹⁴⁶ H. Sahillioğlu "Osmanlı döneminde Irak'ın İdari Taksimatı" makalesinde, Kepeci, Teşrifat Ruznamçesi, No. 1764'e dayanarak 5 Nisan 1535'de Süleyman Paşa'ya hilat-kaftan verilerek, Bağdat mîr-i miranlığına getirildiğini yazmaktadır. Fakat Hammer ise eserinde, Kanuni'nin 2 Nisan 1535'de Bağdat'tan ayrıldığını ve bu arada Süleyman Paşa'yı, beylerbeyi olarak tayin ettiğini yazmaktadır. Bu iki farklı tarihten dolayı 1535 Nisan başlarını tarih olarak almayı uygun bulduk.

¹⁴⁷ Bayezid Kütüphanesi, *Bağdat Kânûn-nâmesi*, Veliyyüddin Efendi, No. 1970, v. 104/a - 106/b.

Mustafa Çelebiye Bağdat'ın tahririni emretti. Ancak Celal-zâde'nin bu tahririne ait bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Fakat yazmış olduğu ünlü eserinde, Bağdat vilayetine ait idari taksimatı vermektedir. Bu taksimatın Bağdat vilayetine ait ilk idari taksimat olması büyük ihtimaldir¹⁴⁸. Ancak taksimatın ne zamana ait olduğuna dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Eserini birkaç aşamada yazması ve eserin ilk tertibinin 1534¹⁴⁹ yılında olması, Bağdat'a ait taksimatın da bu tarihe ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Nitekim Bağdat'ı bizzat kendisinin tahrir etmesi bizi bu düşünceye sevk etmektedir.

Celal-zâde Mustafa Çelebi yazmış olduğu *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik* adlı eserinde, her vilayeti bir tabaka ve içindeki sancakları da birer derece olarak göstermiştir. Bağdat vilayetini 27. Tabaka olarak almış ve sancakları da sırasıyla birden on beşe kadar derecelendirmiştir. Bu listeye göre, Bağdat Vilayeti şu sancaklardan oluşmaktaydı:¹⁵⁰

- 1- Bağdat ve Nehr-i Şatt (Paşa sancağı)
- 2- Asitâne-i Mukaddese-i Aleviyye (Makam-ı Ali)
- 3- Meşhed-i İmam-ı Hüseyin
- 4- Ane
- 5- Hille
- 6- Semavat
- 7- Bayat ve Beksa
- 8- Rumahiyye
- 9- Cevazir
- 10- Vasıt
- 11- Huveyze
- 12- Eşne
- 13- Kelâs
- 14- Sehloğlu
- 15- Bacvanlu

Bu taksimatta bütün Irak topraklarının Bağdat vilayetine bağlı olmadığı görülüyor. Bağdat'tan önce Osmanlı hâkimiyetine giren Irak sancakları önceden oluşturulmuş beylerbeylikler içinde yer almıştır. Örneğin; Sincar ve İmadiye sancakları, Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı bulunmakta iken; Musul, Erbil, Zengabad, Cessân vb. gibi sancaklarda Luristan (Şehrizol) vilayetine bağlı bulunmaktaydı¹⁵¹.

Bu arada tarihi kesin belli olmayan ancak Bağdat vilayetinin ilk yıllarına ait olduğu tahmin edilen, baş kısmında kanunnâmesi de var olan bir

¹⁴⁸ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1237.

¹⁴⁹ Celia J.Kerslake, "Celâl-zâde Mustafa Çelebi mad.", *TDVİA*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 261.

¹⁵⁰ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, İÜ. Kütüphanesi, Ty. No. 5997, s. 14-15.

¹⁵¹ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1238.

*icmal defterine*¹⁵² göre; Zengabâd, Bağdat'a tabi bir nahiye olarak yer alırken, yukarıda verdiğimiz taksimatta yer almayan Mendelicin, Dakûk ve Kerkük sancakları da bu defterde Bağdat vilayetine bağlı oldukları görülmektedir.

Bu dönem içerisinde Osmanlı-Safevi mücadelelerinin Amasya Antlaşması'na (1555) kadar yoğun biçimde yaşanmasından dolayı, bölgede tam bir istikrarın olmadığı ve sınırların sürekli değiştiği bir ortamda, net bir bilginin elde edilmesinin kolay olmadığı hususunu göz ardı etmemek gerekir.

1558-1576 Tarihlerinde Bağdat Vilayeti

Bağdat vilayetinin idari taksimatına dair bir diğer belge de 1558-1576 yıllarını ihtiva eden BOA. Maliyeden Müdevver Defterleri arasındaki Sancak Tevcih Defteridir. Bu deftere göre Bağdat'ın idari taksimatı şu şekildedir¹⁵³:

- 1- Bağdat (Paşa sancağı)
- 2- Musul
- 3- Dertenk
- 4- Cessân
- 5- Cevâzir
- 6- Erbil
- 7- Zengabâd
- 8- Ane
- 9- Hille
- 10- Semavât
- 11- Zâho (nâm-ı diğer Sened-i Süleymanî)
- 12- Harîr ve Dûvîn
- 13- Tikrit
- 14- Rumahiyye
- 15- Bayât
- 16- Kerend
- 17- Derne
- 18- Börüncek
- 19- Dih-Bâlâ

¹⁵² *Tapu Tahrir 1028*, s. 3-4., Bu defterin tarihine ilişkin bir kayda rastlamamıza rağmen, defterdeki bilgiler; 1539 tarihlerine ait 1049 numaralı Tapu Tahrir Defteri ile benzerlik göstermektedir. Örneğin; Zengabâd bu defterde de nahiye olarak görülmektedir. 19 Kasım 1542 (10 Şaban 949) tarihli Maliyeden Müdevver 17895 numaralı defterde Zengabâd liva olarak görülmektedir. Ayrıca her iki defterde nahiye tabiri yerine bölük tabiri kullanılmaktadır. Fakat Bağdat'a ait diğer Tapu Tahrir Defterlerinde böyle bir ifadeye rastlamamaktayız. Yine 1028 numaralı defterin ilk sayfalarında mevcut olan kanunnâmede Hasan Padişah (Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan) kanununa sık sık atıfta bulunması, bu defterin Bağdat vilayetinin ilk yıllarına ait olduğuna birer işaretidir.

¹⁵³ *Maliyeden Müdevver 563*, s.104-105; kayıtlarda bu defterin tarihi, 1575-76 (H. 983) olarak gösterilmesine rağmen, defterde Bağdat vilayetinin 1558-1576 (H. 966-983) tarihleri arası idari taksimatı yer almaktadır.

- 20- Avergân
- 21- Sığla
- 22- Cengûle
- 23- Megrî
- 24- Şehirbâzâr
- 25- Vâsıt
- 26- Karadağ
- 27- Kasr-ı Şirin
- 28- Demürkapu
- 29- Cedîde
- 30- İmadiye Eyaleti
- 31- Acuz
- 32- Bacvan¹⁵⁴

Görüldüğü gibi, bir önceki verdiğimiz beylerbeyliğin ilk yıllarına ait taksimatta, on beş sancaktan ibaret olmasına karşın, yaklaşık otuz yıl sonraki taksimatta, yüzde yüzlük bir artışla otuz iki sancak olmuştur. Sancak sayısında meydana gelen bu artışın sebebi, Osmanlı-Safevi arasında imzalanan Amasya Antlaşması'yla (1555), iki devlet arasında yirmi üç yıllık bir barış döneminin yaşanması ve bu savaşlardan Osmanlı devletinin başarılı çıkmış olmasıdır. Ayrıca barışla birlikte iki devlet arasındaki sınırlardaki belirsizliğin ortadan kalkması ve daha doğru kesin bilgilerin elde edilmesinin de etkisi olmuştur. Böylece İran serhadinde bulunan ve Safevilerle yürütülen savaşlarda büyük rol oynayan Bağdat beylerbeyliği, daha da önem kazanmış ve büyük bir gelişme göstererek önemli bir beylerbeylik haline gelmiştir.

Bu arada Acûz sancağının 1555-56 (H. 963) tarihlerinde liste içinde Şehrizol beylerbeyliği'ne tabi olduğu ifade edilmektedir. Bu da gösteriyor ki, bundan önce Bağdat beylerbeyliği içinde yer alan Acûz sancağı bu tarihlerde Şehrizol Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Yine Musul sancağı da 28 Mayıs 1571 (3 Muharrem 979) tarihinde merkezden gelen bir emirle; "...Musul sancağının Bağdaddan Şehrizol beylerbeyliğine ilhak olunmak emrim olunmağın buyurdum ki vusûl bulduk da livâ-i mezbûrun icmâl ve mufassal defterlerinin Şehrizol beylerbeyliğine gönderilmesi..." istenmiştir¹⁵⁵. Böylece Musul sancağı, tekrar Şehrizol beylerbeyliğine bağlanmıştır. Sığla sancağı da 1573-74 (H. 981) tarihinde listeye düşülen derkenâr ile Cezayir beylerbeyliğine bağlanmıştır.

¹⁵⁴ Bacvan sancağı listede yer almamaktadır. Ancak; 30 Eylül 1570 (Selh-i C. Evvel 978) tarihli bir hükümdede; Şehrizol vilayetine tabi Bacvan sancağının Bağdat'a ilhak olduğuna dair emr-i şerif verilmiştir. *BOA. Mühimme 14*, 581/830.

¹⁵⁵ *BOA. Mühimme 10*, 325/528-529.

Bağdat beylerbeyliğine bağlı sancaklar arasında *arz-ı memleket* yani mirî sisteme bağlı olarak tımar ve zeametın uygulandığı sancaklar yanında¹⁵⁶; *arz-ı Irak* olarak kabul edilen ve tımar sisteminin geçerli olmadığı sancaklar da bulunmaktadır. Buna göre, Bağdat beylerbeyliğinin *arz-ı memleket* olan sancakları şunlardır: Musul, Dertenk, Rumâhiyye, Erbil, Zengabâd, Cessân, Ane, Hille, Harir ve Düvin ve Karadađ¹⁵⁷ olmak üzere toplam 10 sancakta tımar ve zeamet görölmektedir. Yukarıda ismi sayılmayan sancaklar ise *arz-ı Irak* olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Bağdat sancağının bir kısım nahiyelerinde tımar ve zeamet bulunmasına rağmen *arz-ı Irak* sancaklar arasında kabul edilmektedir (Bkz. Bağdat Sancağı konusuna).

İdari taksimata göre İmadiye, Bağdat beylerbeyliği içinde *İmadiye eyaleti* olarak tanımlanmıştır. Bu ifadeden, İmadiye'nin farklı bir idari statüye sahip olduğu, yani hükümet sancak olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlere ait belgelerde İmadiye'nin hükümet sancak olduğundan bahsedilmesi¹⁵⁸, bu görüşümüzü desteklemektedir.

İmadiye dışındaki sancaklarda farklı bir idari statü uygulandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵⁶ Mustafa Öztürk, mirî sistemin “Misâk-ı Millî ” ile olan münasebeti incelediği makalesinde, mirî rejimin geçerli olduğu bölgeler, Anadolu coğrafyasının tabii sınırları, aynı zamanda beşerî ve kültürel sınırları yani millî sınırları oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu millî sınırlar Irak topraklarında Bağdat'ın kuzeyinden yani Osmanlı'nın mirî rejimi uyguladığı *arz-ı memleket* olarak kabul edilen bölgeden geçmekte olduğuna işaret ederek; bu görüşlerine tarihî destek olarak, I.Dünya Savaşı örnek olarak vermiştir. I. Dünya savaşında, “İtilâf devletlerinin işgalleri Basra'dan itibaren kuzeye doğru gelişirken, Basra ve Bağdat'ta halk nezdinde önemli bir direnişle karşılaşmadı. Ama Musul, Kerkük ve Erbil'e gelindiğinde, aynı paralelde teşkilatlanmalar ve Mardin'de silahlı direnişle karşılaştı.” diyerek, mirî rejim ile millî sınırlar arasındaki münasebete açıklık getirmektedir. Mustafa Öztürk; “Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.186-192. Bağdat Eyaleti'nde mirî sistemin geçerli olduğu sancaklara baktığımızda Hille Sancağı (Bağdat'ın güneyinde yer almaktadır.) dışında kalan sancaklar Bağdat'ın kuzeyinde yer alması yukarıdaki görüşleri teyid etmektedir.

¹⁵⁷ Kanunî dönemine ait “Tımar ve Taşra Teşkilatı Kanunnamesi”nde, Bağdat eyaletinin yedi sancağı “arz-ı memleket” olarak gösterilmiştir. Bu sancaklar: Hille, Zengabâd, Cevazir, Rumahiyye, Cengüle, Karadağ ve Bağdat'tır. Diğer sancaklar ise, *arz-ı Irak* olduğundan bahsedilmiştir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. 4, İstanbul, 1992, s. 539. Ancak 1558-59 (H. 966) tarihine ait Ruznâme defterinde, bu kanunnamenin dışında ve hatta *arz-ı Irak* olarak gösterilen bazı sancaklarda da tımar ve zeametın var olduğu görölmüştür. Bu deftere göre, Bağdat eyaletinde mirî sistemin geçerli olduğu sancaklar şunlardır: Musul, Dertenk, Rumâhiyye, Erbil, Zengabâd, Cessân, Ane, Hille, Karadağ, Harir ve Düvin ile Bağdat'ın bazı nahiyeleri tımar ve zeamete tabidir. *Tapu Tahrir 313*, s. 486-530.

¹⁵⁸ Feridun Bey, *Mecmûa-i Münşeât-i Selâtin*, C. II, İstanbul, 1274-1275, s. 406; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.IV, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1314, s. 414-457.

1573-1587 Tarihlerinde Bağdat Vilayeti

Bağdat vilayetinin idari taksimatına dair bir diğer belge de, 262 numaralı Kepeci Ruus Defteridir. Sancak tevcihatına dair bir defter olup vilayette bulunan sancaklara tevcihatın yapıldığı ilk tarih 1573 (981) ile son tevcihatın yapıldığı 1587 (995) tarihlerini kapsamaktadır. Bu tarihler Amasya Antlaşması ile başlayan barış döneminin sonları ile 1578-1590 Osmanlı Safevi savaşları dönemini içine almaktadır. Bu dönem hem savaşların yeniden başladığı ve hem de yeni idari birimlerin olduğu bir dönemi kapsadığı için bir kısım değişimler göze çarpmaktadır. Bağdat vilayetinin bu dönemde idari taksimatı şu şekildedir¹⁵⁹.

- 1- Bağdat (Paşa sancağı)
- 2- Musul
- 3- Ane
- 4- Erbil
- 5- Hille
- 6- Zengabâd
- 7- Semevât
- 8- Kerkük
- 9- Cessânbedre
- 10-Harîr ve Düvîn
- 11-Geylân (Gilân)
- 12-Bayât
- 13-Rumâhiyye
- 14-Dertenk
- 15-Deyr-ü Rahbe
- 16-Gaziyye-i Al-i Kaş'am
- 17-Cevâzir
- 18-Derne
- 19-Kerne
- 20-Dih-Bâlâ
- 21-Vâsıt
- 22-Cengule (nâm-ı diğer Bek)
- 23-Bâcvân
- 24-Tikrit
- 25- Kasr-ı Şirin
- 26-Sadr-ı Süveyb
- 27-Kala-i Zincir
- 28-Hevâr

¹⁵⁹ Kepeci Ruus 262, s. 131-141.

Görüldüğü gibi, 1558-1576 tarihleri arasında Bağdat vilayetinde 32 sancak bulunmakta iken, bu dönemde sancak sayısı 28'e inmiştir. Sancak sayısında meydana gelen bu azalma çok fazla olmamasına rağmen, sancak isimlerinde önemli ölçüde bir değişimin meydana geldiği görülmektedir. Nitekim 1558-1576 tarihlerinde yer alan, Zaho, Kerend, Börüncek, Avergân, Sığla, Megrî, Şehirbâzâr, Karadağ, Demürkapu, Cedide, İmadiye ve Acûz sancakları bu listede yer almamaktadır. Bu sancakların yerine; Kerkük, Geylan (Gilân), Deyrû-Rahbe, Gaziyye-i Al-i Kaş'am, Kerne, Sadr-ı Süveyb, Kal'a-i Zincir ve Hevâr bu listede yer almaktadır.

Bir önceki taksimata göre; sancak sayısının yaklaşık 1/3 oranında bir değişime uğraması, bölgedeki idari düzenlemelerin hala bir istikrara kavuşturulamadığını göstermektedir. Bizce bu istikrarsızlığın en önemli sebebi, 1578 yılında yeniden başlayan Osmanlı-Safevi savaşıdır.

Ayrıca defterde, Musul için bir şerh düşülerek, beylerbeylik olduğu yazmaktadır. Ancak Musul'un ne zaman beylerbeylik yapıldığına dair, bir tarih verilmemiştir. Fakat diğer kaynaklardan, Musul Sancağı'nın 1586 yılında beylerbeylik yapıldığı görülmektedir¹⁶⁰. 4 Nisan 1592 (21 C. Ahir 1000) tarihinde Bağdat beylerbeyliğine gönderilen bir hükümden, Musul ile birlikte Tikrit sancağı da beylerbeylikten ayrılarak, yeni kurulan Musul beylerbeyliğine bağlandığı görülmektedir¹⁶¹. Bu tarihlerde bölgede yapılan bir diğer düzenleme ise, İran serhadinde Nihavend beylerbeyliğinin kurulmasıdır. 10 Mart 1591 (15 Cemaziyelevvel 999) tarihinde Bağdat beylerbeyliğine gönderilen bir hükümden, İran serhadinde oluşturulan Nihavend beylerbeyliğine ait sancak bulunmadığı ve Derne, Dertenk, Kala-i Zincir, Geylân, Kerend sancaklarının, Bağdat beylerbeyliğinden alınarak, Nihavend beylerbeyliğine bağlandığı bildirilerek, bu sancaklara ait defterlerin Nihavend'e gönderilmesi emredilmiştir¹⁶².

Görüldüğü gibi, 1578-90 tarihlerinde Osmanlı-Safevi savaşları ve bu savaşlar sonucunda 1590 yılında imzalanan Ferhad Paşa Antlaşması'yla, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli kazançlar sağlaması, bölgede yeni idari düzenlemelerin yapılmasına yol açmıştır. Bu durum, doğal olarak Bağdat beylerbeyliğinin doğrudan etkilenmesine yol açmıştır ki, yukarıda isimlerini verdiğimiz sancaklarda, bu düzenlemeler sonucunda yeni kurulan beylerbeyliklere bağlanmıştır.

¹⁶⁰ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003, s. 36.

¹⁶¹ BOA. Mühimme 69, 95/190.

¹⁶² BOA. Mühimme 67, 102/271.

1609 Tarihinde Bağdat Eyaleti

Arşiv kaynaklarının yanında, idari taksimata dair bilgi ihtiva eden diğer bir kaynak ise risalelerdir. Bu risaleler arasında, önemli bir yere sahip olan eserlerden biri de, *Defter-i Hakani Eminî Aynî Ali Efendinin* yazmış olduğu risaledir. Aynî Ali Efendi hazırladığı risaleyi, 1609 tarihinde Sultan I. Ahmet'in veziri Murat Paşaya sunmuştur¹⁶³. Defter eminî olması sıfatıyla, risalesini elinin altında bulunan resmî kayıtlara göre hazırlamış olması, bu eseri daha da önemli kılmaktadır. Ayrıca XVII. yüzyılın başlarında tahrir işlemine son verilmiş olmasından dolayı, bu dönemde eyaletlerin idari taksimatlarının tespiti yönünden de önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu risaleye göre Bağdat eyaletini meydana getiren sancaklar şunlardır¹⁶⁴:

- 1- Bağdat (Paşa sancağı)
- 2- Hille
- 3- Zengabâd
- 4- Cevâzir
- 5- Rumâhiyye
- 6- Cengûle
- 7- Karadağ
- 8- Derne
- 9- Dih-Bâlâ
- 10-Vâsit
- 11-Kerne
- 12-Dertenk
- 13-Semâvât
- 14-Bayât
- 15-Demürkapu
- 16-Karaniyye
- 17-Geylân (Gilân)
- 18-Al-i Sâlih (Al-i Sâh)
- 19-İmâdiye

Risalede, Bağdat eyaletinin yedi sancağında tımar ve zeametın uygulandığı yazmaktadır. Bu sancaklar; Hille, Zengabâd, Cevâzir, Rumâhiyye, Cengûle ve Karadağ olarak verilmektedir. Defterde verilen sayıya karşılık bir sancak eksik verilmiştir. Bu eksik sancak, Bağdat sancağı olmalıdır. Daha önceden belirttiğimiz gibi, Bağdat nahiyesi dışındaki nahiyelerin büyük bir bölümünde tımar ve zeamet görülmektedir. Geriye kalan onbir sancak ise *arz-ı Irak* olarak kabul edilmiştir. Bu sancakların beylerine bazı köy ve mezralardan tahmini rakamlarla verilen haslar

¹⁶³ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1246.

¹⁶⁴ Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Al-i Osman der-Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İÜ. Kütüphanesi, Ty. No. 786, v., 7/b-8/a.

bağlanmıştı. Bu sancaklar ise; Derne, Dih-Bâlâ, Vâsıt, Kerne, Dertenk, Semâvât, Bayât, Demürkapu, Karaniyye, Geylân, Al-i Sâlih'dir. Bunlar dışında kalan İmâdiye ise hükümet sancak olup hâkimine mülkiyet üzere verilmiştir. Bu arada, Aynî Ali Efendi gibi defter-i hâkânî emini olan Sofyalı Ali Çavuşun 1653 yılında IV. Mehmet zamanında hazırladığı risalede idari taksimatı ihtiva etmektedir. Bu risale, Aynî Ali Efendinin risalesi ile benzerlik göstermektedir. Her ikisinin aynı vazifede bulunmaları ve tahrir geleneğinin XVII. yüzyılın başlarında terk edilmesinden dolayı, her iki yazarın müracaat ettikleri defterler XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarına ait olan defterlerdir¹⁶⁵. Bu açıdan Sofyalı Ali Çavuşun yazdığı risale XVII. yüzyılın ortalarında olmasına karşın, verdiği bilgiler yönüyle XVII. yüzyılın başlarına ait bilgilerdir. Aynî Ali Efendi'nin taksimatından farklı olarak Ane, Cessân ve Kabur sancakları¹⁶⁶ bu risâlede yer almasına karşın, İmâdiye hükümeti ise bu taksimatta mevcut değildir. Diğer sancaklar ise her ikisinde de aynıdır.

Bir diğer husus ise; bir önceki taksimata göre sancak sayısında yaklaşık olarak 1/3 oranında azalma meydana gelmiş olmasıdır. Sancak sayısında azalmanın bu derece olmasının sebebi, bölgede yapılan yeni idari düzenlemelerdir. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarında, Musul ve Bağdat'ın İran serhadinde yer alan bölgelerde Mihriban, Palengân ve Nihavend beylerbeyliklerinin¹⁶⁷ kurulması, doğal olarak Bağdat eyaletinin sancak sayısının azalmasında etkisi olmuştur.

Bağdat Sancağı

Sancak tabiri, kelime olarak *bayrak*, bilhassa *büyük ebatlı bayrak* anlamına geldiği gibi; üzerinde dalgalandığı araziye de ifade etmesinden dolayı, merkezî idarenin askerî ve kazâî mümessilliğini üzerinde toplayan, idari teşekkülün de ismi olmuştur¹⁶⁸. Osmanlıların ilk devirlerinde tuğ ve sancak, hatta davul, hükümdarın temsilcisi durumunda olan kişilerin de sembolü haline gelmiştir¹⁶⁹. Sancak tabirinin, önceleri askerî bir anlamı olup askerleri aynı bayrak altında savaşa giden muntika olarak görülmekte fakat bir iskân yerini ifade etmemektedir. Ancak adını bulunduğu iskân yerinden alabilmektedir¹⁷⁰. Sancakların teşekkülünde ve isim almasında, coğrafi, etnik ve tarihî şartların rolü olmuştur. Bu arada sancakların arazi bakımından

¹⁶⁵ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1246.

¹⁶⁶ İlhan Şahin, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s. 920.

¹⁶⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993, s. 223.

¹⁶⁸ J. Deny, "Sancak mad.", *İA.*, C. X, İstanbul, 1993, s. 186-188.

¹⁶⁹ M. Kunt, *age.*, s. 15.

¹⁷⁰ T. Baykara, *age.*, s. 32.

büyüklikleri de bölgenin jeopolitik etnik ve coğrafi şartlarına göre değişebilmiştir¹⁷¹.

Sancağın idari bir birim haline gelmesi, muhtemelen XVI. yüzyıldan sonra olmuştur¹⁷². Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra idaresinin en büyük ünitesi beylerbeylik veya eyalet olmasına rağmen, bu birimleri oluşturan sancaklar temel idari birim¹⁷³ olarak kabul edilmiştir. Devletin vergi hasılatını belirlemek ve asker temin etmek amacıyla yaptırılan tahrirlerde birim olarak sancak esas alınmıştır. Her sancağın kanunnâmesi, Tahrir Defterlerinin başına yazılırdı. Merkezî hükûmetten çıkan, idare ile ilgili yazışmalarda da sancak idaresi esas olarak kabul edilmiştir¹⁷⁴.

Beylerbeylik veya eyaletler, sancakların bir araya gelmesinden oluşmakta olup sancaklardan biri eyalet merkezi olarak kabul edilirdi. Eyalet yönetiminin yapıldığı sancağa *paşa sancağı* denirdi. Bağdat eyaletinin *paşa sancağı*, Bağdat sancağıdır. Bağdat'ın, Abbasi Devleti'nin hilafet merkezi olması, tarihî bir şehir olması ve İslam şehirleri arasında öneme haiz olması, Dicle nehri kenarında kurulmuş olması, Safevilere karşı önemli bir stratejik noktada bulunması, Bağdat eyaletinin kurulmasında ve Bağdat'ın paşa sancağı olarak kabul edilmesinde, etkili olan sebepler olarak düşünülebilir.

Bağdat sancağının incelediğimiz dönemde sınırları, doğuda Cessanbedre sancağı, kuzeyde Kasr-ı Şirin, Kerkük ve Musul sancakları, kuzeybatısında Ane ve Hadise sancağı, batısında Çöl-i Kebir (el-Cezire Çölü) ve güneyinde ise Hille sancağı yer almaktadır.

Bağdat sancağının merkezi, Bağdat şehri idi. Bağdat şehri, büyük ölçüde Dicle nehrinin doğu yakasında yer almasına rağmen, nehrin batı yakasında da bazı mahalleler mevcuttu (Bkz. Bağdat Şehrinin Fizikî Yapısı konusuna).

1539-1540 Yıllarında Bağdat Sancağı

Genellikle sancaklar, köylerin ve mezraların meydana getirdiği ve coğrafi bütünlük içinde dağılan idari bölgelere yani nahiyelere bölünmüştür. Nahiye; "*cihet, yön, taraf, bölge ve vilayet*" anlamlarında kullanıldığı gibi, "*en küçük idari ünite*" olarak "*daimi ve sınırlandırılmış*" bir bölgeyi de ifade ettiği olmuştur¹⁷⁵. XV. yy.da bir livanın muayyen bir şehir, kasaba veya

¹⁷¹ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 30.

¹⁷² M. A. Ünal, *age.*, s. 30.

¹⁷³ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-İ Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, C. XXXVIII, s. 152, Ankara, 1978, s. 665; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun, 1986, s. 12.

¹⁷⁴ B. Kodaman, *age.*, s.12.

¹⁷⁵ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK., Ankara, 1991, s. 38.

büyükçe bir mahal ile bunların etrafındaki bölgeleri işaret eden “divan”, “cemâat”, “vilayet” tabirlerinin¹⁷⁶ karşılığı olarak kullanılmıştır. Bazı nahiyelerin belli bir merkezi ve idarecisi de bulunmaktaydı. Dolayısıyla vergi birimi olarak itibar edilir ve tımar tevcihlerinde esas alınırlardı¹⁷⁷.

Bağdat sancağına dair ilk idari taksimatı gösteren, 1539 tarihine ait *1049 Numaralı Tapu Tahrir Defteri* ile 1540 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz *1028 Numaralı Tapu Tahrir Defteridir*. Bu iki defterin birbirine yakın tarihli olduğuna dair bir delil ise Bağdat’a ait diğer defterlerde rastlamadığımız *nahiye* yerine *bölük* tabirinin kullanılmasıdır. *Bölük* tabiri, XV. asrın sonlarına doğru Anadolu’da Ordu ve yöresinde de kullanıldığını görmekteyiz¹⁷⁸. Bölük tabirinin nahiye yerine kullanıldığını, 1542-1543 yıllarına ait Maliyeden Müdevver 17895 Numaralı İcmal Defterinden anlaşılmaktadır. Nitekim bu defterde, daha önceki iki defterde bölük olarak yazılan yerler, bu tarihte nahiye olarak kaydedilmişlerdir. Yine 1028 Numaralı Tapu Tahrir Defterinin ilk sayfalarında yer alan kanunnâmede, nahiye olarak yazılan yerler, daha sonraki icmal kısmında bölük olarak ifade edilmiştir.

1539-1540 yıllarında Bağdat sancağına bağlı nahiyeler şunlardır¹⁷⁹: Bağdat, Fıratıyye (Fıratıyye-i Bağdat)¹⁸⁰, Halis, Tarık-i Horasan, Şehriban Kasabası, Mehreved, Düceyl ve Zengabad nahiyeleridir.

Bağdat Nahiyesi

Bu nahiye, Bağdat şehrini ve çevresindeki köyleri kapsamaktadır. 1539 tarihli tahrirde, *mevâzi-i Bağdat* olarak geçmekte ve 12 köyü mevcut iken; 1540 tarihli tahrirde ise, 34 köyünün var olduğu görülmektedir.

¹⁷⁶ M.Tayyib Gökbilgin, “Nahiye mad.”, *İA.*, C. IX, İstanbul, 1993, s. 37.

¹⁷⁷ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK., Ankara, 1989, s. 110-111; A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, TTK., Ankara, 2012, s. 15.

¹⁷⁸ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.44-45-48. Yazar, *nahiye* ile *bölük* (divan) tabirleri birbirlerinin yerine kullanılabileceğini, ancak ikisi arasında fark olabileceği üzerinde durmuş ve “...*nahiye*, *idari bir bölgeyi belirlemek için tabii çevreden hareketle ortaya konulmuş bir tabir olduğu* halde, *bölük* o tabii çevre üzerinde yaşayan insan gruplarından hareketle icadedilmiş ve yine aynı idari bölgeyi belirlemede kullanılmış bir tabir olabilir” diye izahta bulunmuştur.

¹⁷⁹ *Tapu Tahrir 1049*, s. 1, 23, 62, 72, 83, 85, 86, 88; *Tapu Tahrir 1028*, s. 19, 33, 45, 54.

¹⁸⁰ Bağdat ve Fıratıyye tahrir defterinde *mevâzi-i Bağdat* ve *mevâzi-i Fıratıyye* olarak geçmektedir. Ancak bu tahririn bir-iki yıl önce veya sonrasına ait olduğunu tahmin ettiğimiz 1028 Numaralı Tapu Tahrir Defteri’nin ilk sayfalarında yer alan kanunnâmede bu iki yere ait köylerden bahsedilmiş ve tahrirde ise köyleri ile hâsılları verilmiştir. 1542-1543 yıllarına ait 17895 Numaralı Maliyeden Müdevver Tımar İcmal Defterinde ise, *an-nâhiye-i mevâzi-i Fıratıyye* tabirine rastlamamızdan dolayı, *mevâzi* tabirinden nahiye kastedildiğini tahmin etmekteyiz.

Fıratıyye Nahiyesi

Bu nahiyeye, Bağdat sancağının Fırat nehri canibindeki köyleri kapsadığını tahmin etmekteyiz. İlk zamanlarda Fıratıyye olarak ifade edilen ve daha sonraki tarihlerde Fıratıyye-i Bağdat adıyla yer almıştır. 1539 tarihli tahrirde rastlamadığımız halde, 1540 tarihli tahrirde 11 köyünün, ancak aynı tarihli kanunnamede ise, 13 köyünün var olduğunu görüyoruz.

Halis Nahiyesi

Bağdat'ın kuzey taraflarında İmam-ı Azam semtinden çöle doğru Nehrevân yolu üzerinde bir nahiyedir¹⁸¹. Bağdat sancağının nahiyeleri arasında en fazla sayıda köye sahiptir. 1539 tarihli tahrirde 43 köy¹⁸² mevcuttur. Bu 43 köy hassa-i padişah ve içinde malikâneleri olan köylerdir. 1540 tarihli tahrirde 53 köy ve kanunnâmesinde ise 55 köyünün var olduğu görülmektedir.

Tarik-i Horasan Nahiyesi

Bağdat'ın kuzeydoğu yönüne düşen ve daha sonra Yakubadan (Yakube-Bakube) olarak tanınan köylerinin Nehrevân nehrinden gelen kanalla sulanmasından dolayı hububatı, bağları, narenciye ve turunçgiller üretimi bol miktarda olan bir nahiyedir¹⁸³. 1539 tarihli tahrirde, nahiyeye bağlı 33 köy¹⁸⁴ ve 2 mezrası; 1540 tarihli tahrirde ise 44 köy ve 2 mezrası bulunmaktadır. Bu köylerin tümü hassa-i padişah olup 7 köyde ise malikâne mevcuttu. Ancak 1540 tarihli kanunnamede ise, nahiyenin 50 köyü olduğu kaydedilmiştir.

Şehriban Kasabası

Şehriban kasabası, Diyâle Nehri'nin doğu yakasında Bağdat'ın kuzeydoğusunda yer alan büyük bir kasabadır. Kasaba, hurma, limon, narenciye, turunçgiller, incir ve nar ağaçlarının bol miktarda bulunduğu bahçeler ve çeşitli türdeki üzüm ağaçlarının bulunduğu mamur bir şehirdir. Diyale Nehri'nden çıkan hark bu kasabanın ortasından geçer¹⁸⁵. 1539 tarihli

¹⁸¹ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, Bayezid, Kütüphanesi, No. 4678, İbrahim Mütefferika Matbaası, İstanbul, 1145, s. 462.

¹⁸² 1539 tarihli Tahrir Defterinin ilk 10 varakı eksik olduğundan, defterde sadece Halis nahiyesinin malikâne köyleri verilmiş olup, bu köyler ise 43'tür. Ancak nahiyenin bu miktardan daha fazla köyü olduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü 1540 tarihli tahrirde 53 köy, kanunnâmesinde ise 55 köyden bahsedilmiştir.

¹⁸³ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 462

¹⁸⁴ Tahrir Defterinin ilk 10 sayfası eksik olup, defter Tarik-i Horasan'a bağlı köylerle başlamaktadır. Ancak 11. sayfa önceki sayfada verilen köyün hasılatına devamla başladığından bu nahiyeye ait bir kısım köylerin eksik sayfalarda olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu sebeple nahiyeye ait köy sayısının 33'den fazla olması gerekir.

¹⁸⁵ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 463.

tahrirde, kasabaya bağlı 3 mezra bulunurken; 1540 tarihli tahrirde 1 mezrasının var olduğunu görmekteyiz.

Mehreved Nahiyesi

Bu nahiyeye hakkında kaynaklarda bir bilgi tesbit edemedik. Nahiyenin, 1539 tarihli tahrirde 31 köyü bulunmakta olup bu köylerden 2'si hassa-i padişah ve malikânedir. 1540 tarihli tahrirde 28 köy, kanunnâmesinde ise 30 köyünün mevcut olduğu görülmektedir.

Düceyl Nahiyesi

Bağdat'ın kuzey yönünde yer almakta olup Dicle Nehri'nden ayrılan Düceyl Kanalı'nın çevresindeki köylerden oluşan bir nahiyedir¹⁸⁶. 1539 tarihli tahrirde nahiyeye bağlı 7 mâlikane köyü olup hepsi hassa-i padişahdır. 1540 tarihli tahrirde ise 29 köy, kanunnâmesinde ise 28 köyü olduğu kayıtlıdır.

Zengabâd Nahiyesi

Evliya Çelebi'ye göre, Abbasi Halifesi Harun Reşid'in hazinedârı olan Zengi tarafından inşa edilmiş olup ona izafeten Zengabâd denilmiştir¹⁸⁷. 1539 tarihli tahrirde, nahiyeye bağlı 7 köy mevcut olup bu köyler hassa-i padişah ve malikânedir. Ancak 1540 tarihli tahririn kanunnâmesine göre ise, nahiyenin toplam 13 köyü bulunmaktadır. 1542-1543 yıllarında Zengabâd, artık bir nahiyeye olmaktan çıkarak Bağdat'a bağlı ayrı bir sancak birimi olarak yer almıştır¹⁸⁸.

1544-1545 Yıllarında Bağdat Sancağı

Bu tarihte, yukarıda da açıklandığı gibi Zengabâd nahiyesinin sancak olmasından dolayı, Bağdat sancağından ayrıldığını görüyoruz. Ancak bu tarihte bunun yerine yeni bir nahiyeye rastlıyoruz. Bağdat vilayetinin ilk yıllarına ait tahririn ilk sayfalarında yer alan kanunnâmede¹⁸⁹, sancak olarak yer alan Mendelicin, 1544-1545 yıllarında nahiyeye olarak Bağdat sancağına bağlanmıştır. Bu değişim de gösteriyor ki, bölgede hala idari düzenlemelerde tam bir istikrar sağlanamamıştır.

1544-1545 yıllarında Bağdat sancağı şu nahiyelerden meydana gelmekteydi¹⁹⁰: Halis, Tarik-i Horasan, Düceyl, Mehreved, Fıratıyye-i Bağdat, Şehriban kasabası ve Mendelicin kasabası olmak üzere toplam 7 nahiyedir. 1539-1540 yıllarında Bağdat nahiyesi ve nahiyeye bağlı köyler mevcut

¹⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 460.

¹⁸⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C. 4, s. 390.

¹⁸⁸ *Maliyeden Müdevver 17895*, s. 37.

¹⁸⁹ *Tapu Tahrir 1028*, s. 3.

¹⁹⁰ *Kuyûd-ı Kadîme 209*, s. 1-20.

olmasına karşın, 1544-1545 yıllarında Bağdat, nahiye olarak geçmediği gibi önceki tahrirde yer alan bağlı köylerinden bazıları, diğer nahiyeler içinde yer almıştır. Bu tarihte, Bağdat'a bağlı köylerin mevcut olup olmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Halis Nahiyesi

1544-1545 yıllarında Halis nahiyesi, 55 köy ve 1 mezradan müteşekkildir. Bir önceki tahrirde göre, iki köy artış olmuştur. Bu köylerin 35'i ve 1 mezra hassa-i padişah köyler olup 20 köy ise hass-ı hümayun köyler olarak görülmektedir. Ayrıca bir kısım köylerde malikânelerde mevcuttur. Yine en fazla köye sahip olan nahiye özelliğini, bu dönemde de korumaktadır.

Tarik-i Horasan Nahiyesi

1544-1545 yıllarında nahiyenin 37 köy ve 3 mezradan ibaret olduğu görülmektedir. Bundan önceki tahrirde göre köy sayısında çok az bir azalma meydana gelmiştir. Köylerin 36'sı ve 3 mezra hassa-i padişah, 3 köy ise tımar ve zeamet olarak görülmektedir. Bazı köylerde ise malikâneler mevcuttur.

Fırtıyye-i Bağdat Nahiyesi

Bu tarihte nahiyenin köy sayısı 7'dir. Bu köylerin 5'i hassa-i padişah, 2'si ise tımar ve zeamet köylerdir. Bir önceki tahrirde, nahiyenin 13 köyü mevcut iken bu tahrirde köy sayısında yarı yarıya bir düşüş meydana geldiği görülmektedir.

Düceyl Nahiyesi

Bu nahiye, 1539-1540 yıllarına göre çok büyük bir gelişme göstermiş ve 53 köy ile 30 mezradan müteşekkil bir nahiye haline gelmiştir. Böylece Bağdat sancağının ikinci büyük nahiyesi olmuştur. Bu köyler ve mezzarlar hassa-i padişah olarak görülmektedir.

Mehreved Nahiyesi

1544-1545 yıllarında nahiyenin, 25 köy ve 2 mezradan meydana geldiği görülmektedir. Önceki tahrirde göre, köy sayısında biraz azalma meydana gelmiştir. Nahiyeye bağlı köylerden, 20 köy ve 2 mezra hassa-i padişah, 5 köy ise tımar ve zeamet tabi olup bazı köylerde ise malikâne vardır.

Şehriban Kasabası

Bu yerleşim yerinin, bir önceki tahrirde bağlı köyü mevcut olmadığı halde, bu tarihte kasabaya bağlı 5 köy, 2 mezra görülmektedir. Kasaba ve 4 köy hassa-i padişah ve içinde malikânede mevcut olup 1 köy ise tımarıdır.

Mendelicin Kasabası

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Mendelicin daha önce sancak birimi iken 1544-1545 yıllarında Bağdat'a bağlı bir nahiye statüsüne düşürülmüştür. Bu

nahiye, Bağdat'ın güneydoğusunda yer almaktadır. Bu yerin en ziyade mahsulatı hurma olup limon, turunçgiller ve envai türde portakal yetişmekteydi. Buğday ve arpa ziraati dahi çoktu¹⁹¹. Nahiye, nefs-i kasaba ve 5 köy, 2 mezradan müteşekkildir. Nefs-i kasaba, 3 köy ve 2 mezra hassa-i padişah, 2 köy ise malikânedir.

1577-1578 Yıllarında Bağdat Sancağı

Bağdat ve çevresi, Osmanlı idaresi altına girdiği sıralarda harap halde bulunurken; bölgede güvenliğin sağlanması, imar ve ıslah faaliyetlerinin yürütülmesi sonucunda, yeniden mamur hale gelmiştir. XVI. asrın son çeyreğine girildiğinde, artık Bağdat sancağında bir istikrarın sağlandığını, 1577-78 tarihli tahrir defterindeki bilgilerden de tespit etmek mümkündür. Nitekim Bağdat sancağının ilk yıllarına ait idari taksimata dair kayıtlara nispetle, bu tarihlerde köy sayılarında yani yerleşim alanlarında bir artış gözlemlenmektedir. Ayrıca bu tarihte, Bağdat sancağına bağlı nahiyelerin her biri için ayrı ayrı kanunnamelerin hazırlanmış olması (Bkz. Ekler kısmına), artık Osmanlı yönetiminin bölgede istediği sistemi uygulama imkânına kavuştuğunu göstermektedir.

1577-78 yıllarında Bağdat sancağı; Halis, Tarik-i Horasan, Düceyl, Mehreved, Fıratıyye-i Bağdat (Karatepe), Şehriban kasabası ve Mendelicin kasabası olmak üzere toplam 7 nahiyeden meydana gelmekteydi. Nahiyelere bağlı köy sayıları aşağıdaki şekildedir¹⁹²:

Halis Nahiyesi

1577-1578 yıllarında Halis nahiyesinin 52 köy, 5 mezrası vardır. Bu köylerin 38'i ve 2 mezrası hassa-i padişah ve malikânelik olup 21 köy ve 3 mezrada tımar ve zeamet vardır. Bu tarihte, 1544-1545 yıllarına göre 3 köy ve 4 mezra artış meydana gelmiştir.

Tarik-i Horasan Nahiyesi

1577-1578 yıllarında Tarik-i Horasan nahiyesinin 39 köy ve 6 mezrası vardır. Bu köy ve mezzalar hassa-i padişah olup bazı köylerde ise malikâneler var olup 2 köy ise malikâneliktir. Bir önceki tahrirde göre 2 köy ve 3 mezra artışı olmuştur.

Düceyl Nahiyesi

1577-1578 yıllarında nahiyenin 50 köy ve 55 mezradan müteşekkildir. Bu köylerin bir kısmı hassa-i padişah, diğer kısmı tımar ve zeamet olup 2 köyde ise malikâne vardır. 1544-1545 yıllarına göre 3 köy azalma meydana

¹⁹¹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, Neşr. Alaattin Eser, İstanbul, 1997, s. 80-81.

¹⁹² *Kuyûd-ı Kadîme* 102, v. 52/b-143/b.

gelmiş, 24 mezra artış meydana gelmiştir. Ancak 3 mezra daha önceden köy olarak görülmektedir. Nahiye bu tarihte yine gelişmesine devam etmiştir.

Mehreved nahiyesi

1577-1578 yıllarında nahiye'nin 22 köyü ve 2 mezrası mevcuttur. 19 köy ve 1 mezra hassa-i padişah olup 4 köy ve mezrada malikâne de bulunmaktadır. 4 köy ise tımar ve zeamet olarak yer almıştır. Bir önceki tahrire göre 2 köy ve 1 mezra azalma meydana gelmiştir.

Fıratıye-i Bağdat (Karatepe) Nahiyesi

1577-1578 yıllarında Fıratıye-i Bağdat nahiyesinin 8 köyü ve 6 mezrası bulunmaktadır. Bu köy ve mezralar hassa-i padişah'tır. Bir önceki tahrire göre 1 köy ve 6 mezra artış olmuştur.

Şhriban Kasabası

Kasabanın bu tarihte 11 köyü ve 2 mezrası bulunmaktadır. Bir önceki tahrire göre 2 köy artış olmuştur. Nefs-i kasaba ve köyler hassa-i padişah olup köylerde malikâne mevcuttur.

Mendelicin Kasabası

1577-1578 yıllarında kasabaya bağlı 3 mezra bulunmaktadır. Bir önceki tahrirden 5 köyü mevcut olmasına karşın bu tarihte 2 köyü olduğunu görmekteyiz.

EYALET VE SANCAK YÖNETİCİLERİ

Ümera (Ehl-i Örf)

Taşra idaresinde ehl-i örf mensuplarının en yüksek rütbelisi olan beylerbeyi dışında, ona bağlı bir kısım görevliler vardı. Bağdat, beylerbeylik merkezi olması hasebiyle, burada bulunan yöneticilerin bir kısmının, beylerbeyliğin yönetimiyle ilgili sorumlulukları bulunurken; bir kısmı ise, şehir yönetiminden sorumluydular. Bağdat'ta bulunan bu yöneticileri, meratip derecelerine göre sırasıyla incelemeye çalışalım.

Beylerbeyi (Devletlü, Vali, Mirimirân)

Osmanlı idari sistemi içerisindeki eyaletlerin en büyük mülki amiri *beylerbeyi* idi. Beylerbeyi, eyaleti yönetmek için, kendine bir sancağı merkez olarak seçer ve eyaletin yönetimi ile birlikte bulunduğu sancağın yönetimini de üstlenirdi. Beylerbeyinin eyaleti yönetmek için bulunduğu sancağa, *paşa sancağı* denirdi¹⁹³. Bağdat eyaletinin, *paşa sancağı* Bağdat sancağı olup eyaleti vezir rütbeli paşalar yönetirdi.

¹⁹³ H. İnalçık, "Eyalet mad.," *EP*, s. 723.

Beylerbeyi tayinlerinde görev bölgelerini uzun süre boş bırakmamaları için, genelde yakın bölgeler arası değişimler yapılması uygulaması¹⁹⁴, Bağdat eyaletinde de görülmektedir. Bununla beraber, 1610 tarihinde Rumeli beylerbeyi Kadı-zâde Ali Paşa'nın Bağdat beylerbeyliğine atanması gibi¹⁹⁵, diğerlerine göre daha uzak bir eyaletten de tayin edilmesine nadiren de olsa rastlanmaktadır.

Bağdat vilayetine 1534-1623 yılları arasında tespit edebildiğimiz kadarıyla, toplam 59 beylerbeyi tayin edilmiştir. Ancak beylerbeylerinden 10'unun ikinci defa, 3'ünün üçüncü defa, 1'inin ise dördüncü defa aynı göreve atandıkları görülmektedir. Bu normal atamalar dışında, zorbalıkla bu görevi elde etme hadisesiyle de karşılaşmıştır. Bekir Subaşı zorbasının, cebren beylerbeyliği ele geçirmesine karşın merkezî hükümet, Bağdat'ın elden çıkmasını önlemek amacıyla, zorunlu olarak Bekir Subaşı'yı beylerbeyi olarak atama mecburiyetinde kalmıştır.

Bağdat beylerbeyliğine atananların, genelde bir başka beylerbeylik görevinden geldiklerini görmekteyiz. Bağdat'ın stratejik bir konumda ve serhadde yer alması sebebiyle merkezî hükümet, bölgeyi tanıyan tecrübeli devlet adamlarını atamaya özen göstermiştir.

İncelediğimiz dönem içerisinde sadece 1537-1544 tarihleri arasında Bağdat beylerbeyliği vazifesinde kimin veya kimlerin bulunduğu hakkında bir bilgi tespit edemedik. Bunun dışında 1534-1623 tarihleri arasında vazife yapan 59 beylerbeyini tespit etmiş bulunuyoruz. Ancak bazı beylerbeylerinin birden fazla aynı görevden bulunmasından dolayı, toplam 42 beylerbeyi ismine rastlamaktayız. İsimlerini tespit edebildiğimiz beylerbeylerinin kısa bir özgeçmişleri aşağıda yer almaktadır:

Süleyman Paşa (1535-1536)¹⁹⁶

Ramazanoğullarına mensup olup Nablus ve Kudüs'de sancakbeyliği yapmış ve 1530-1531'de (H. 937) Diyarbekir beylerbeyi olmuştur. 1532-1533'de (H. 939) Diyarbekir'den mazul olduktan sonra¹⁹⁷, Bağdat'ın zaptından sonra 5 Nisan 1535 (1 Şevval 941) tarihinde Bağdat'a ilk beylerbeyi olarak tayin edilmiştir¹⁹⁸. 1536'da (H. 942) Budin'e, 1537'de (H. 943) Şam, 1539-1540'da (H. 946) ise, Halep beylerbeyi olmuş ve orada vefat etmiştir¹⁹⁹.

¹⁹⁴ M. Kunt, *age.*, s. 81; O. Kılıç, *age.*, s. 145-146.

¹⁹⁵ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/a.

¹⁹⁶ Beylerbeylerin isimleri yanında yer alan tarihler, Bağdat'ta görevde buldukları tarihleri göstermektedir.

¹⁹⁷ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. III, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308, s. 64.

¹⁹⁸ H. Sahillioğlu, *agm.*, s. 1240.

¹⁹⁹ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 64.

Solak Ferhad Paşa (1544-1545, 1547, 1560-1563)

Saray-ı hümayunda yetişmiş olup Yavuz Sultan Selim ile birlikte sefere çıkmıştır. Önce Teke sancakbeyi olmuş ve oradan Yemen beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 1544'te (H. 951) Yemen'den Bağdat beylerbeyliğine atanmış ve yaklaşık bir yıl vazife yaptıktan sonra 1545'te (H. 952) başka bir göreve atanmıştır²⁰⁰. 1547'de (H. 954) Bağdat beylerbeyliğine ikinci defa atanmış ancak aynı yıl bu görevden ayrılmıştır²⁰¹. 1559-1560'da (H. 967) Karaman beylerbeyi olmuş ve savaşta yaralanmıştır²⁰². 1560 yılında üçüncü defa Bağdat beylerbeyi olmuş ve 1563'de bu vazifede bulunduğu sırada vefat etmiştir²⁰³.

Ayas Paşa (1545-1547)

Arnavut kökenli olup Enderun'dan yetişmiştir. 1545'te (H. 952) Bağdat beylerbeyi olmuş ve Basra'ya sefere çıkmıştır. Bu arada kendisine vezirlik payesi verilmiştir. 1547'ye kadar Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunmuştur. 1549'da (H. 956) Diyarbekir beylerbeyi olmuştur. Şehzade Bayezid isyanında, Erzurum beylerbeyi olarak bulunmakta olup onun askerine nal ve mih vermesinden dolayı, Şehzade Bayezid'e meyli var diye azledilmiştir. 1559-1560'da (H. 967) vefat etmiştir²⁰⁴.

Temerred Ali Paşa (1547-1549, 1550-1551)

Enderun'dan yetişmiş olup önce mîr-alem daha sonra yeniçeri ağası vazifesinde bulunmuştur. Ancak 1540-1541'de (H. 947) azledilmiştir²⁰⁵. 1547'de (H. 954) Bağdat beylerbeyi olup Basra üzerine sefere çıkmıştır. 1549'a kadar bu vazifede kalmıştır. Bağdat beylerbeyliğine ikinci defa 1550 (H. 957) yılında getirilmiş ve 1551'e (H. 958) kadar bu vazifede kalmıştır²⁰⁶. 1554'te (H. 961) Konya, 1559-1560'da (H. 967) Şam, 1568-1569'da (H. 976) Sivas, 1569-1570'de (H. 977) ikinci defa Şam beylerbeyi olup 1570-1571'de (H. 978) vefat etmiş ve Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabi Türbesi'ne defnedilmiştir. Tokat'ta camii ve hamamı vardır²⁰⁷.

Baltacı Mehmed Paşa (1549-1550, 1551-1555)

Boşnak kökenli olup Enderun'dan yetişmiştir. Antalya beyliği ve sonra Silistre ve İşkodra mirlivası ve sonra Sivas beylerbeyi olmuştur. 1549 (H.

²⁰⁰ M. Süreyya, *age.*, C. IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1311, s. 16.

²⁰¹ Mustafa Cevad-Ahmet Susa, *Delîlu Haritatü Bağdad el-Mufasssal fî-Hattatu Bağdad Kadîmen ve Hadîsen*, Matbaat-ı el-Mecmu'a el-Ulemâ, el-Irak, 1958, s. 286.

²⁰² M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 16.

²⁰³ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 16; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 286.

²⁰⁴ M. Süreyya, *age.*, C. I, İstanbul, 1308, s. 447; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 286.

²⁰⁵ M. Süreyya, *age.*, C. III, İstanbul, 1311, s. 500.

²⁰⁶ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 286-287.

²⁰⁷ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 500.

956) yılında Bağdat, 1550'de (H. 957) tekrar Sivas beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 1551 yılında ikinci defa Bağdat beylerbeyliğine getirilmiş ve 1555'e kadar bu görevde kalmıştır. 1560-1561'de (H. 968) İstanbul'da vefat etmiştir²⁰⁸.

Behram Paşa (1550)

Enderun'dan yetişmiş olup gençliğinde padişahın dikkatini çekmesi üzerine pertev olmuştur. Beylerbeyi olarak önce Diyarbekir'e gönderilmiş ve 1550'de (H. 957) Bağdat beylerbeyi olmuştur. Ancak aynı yıl görevden alınmıştır. Daha sonra Rumeli beylerbeyi olmuş ve akabinde vefat etmiştir²⁰⁹.

Hızır Paşa (1555-1559)

Saray-ı hümayunda yetişmiş, önce mîrahur-i şehriyarî vazifesinde bulunmuştur. 1549'da (H. 956) Köstendil beyliği vazifesiyle taşraya çıkmıştır. 1554-1555'te (H. 962) Şam beylerbeyi olmuştur²¹⁰. 1555'te Bağdat beylerbeyliğine getirilmiş²¹¹ ve 1559 (H. 967) yılına kadar bu vazifede kalmıştır²¹². 1567-1568'de (H. 975) vefat etmiştir²¹³.

Cafer Paşa (1559-1560)

Cafer Paşa hakkında herhangi bir bilgi tespit edemedik. 1559 yılında Bağdat beylerbeyliğine getirilmiş ve 14 Ocak 1560 tarihine kadar bu vazifede kalmıştır²¹⁴.

Hüsrev Paşa (1563-1565, 1585-1586)

Harem-i hümayundan çıkmış olup 1553 (H. 960) yılında Ayıntab beyi ve daha sonra beylerbeyi oldu. Padişah damadı olup deftardarlığa getirildi. 1559-1560'da (H. 967) İran sefiri oldu. Daha sonra Şam beylerbeyi²¹⁵, 1562 yılından Eylül 1563 tarihine kadar Van beylerbeyi²¹⁶ ve bu tarihten 9 Ekim 1565'e kadar da Bağdat beylerbeyi görevlerinde bulunmuştur²¹⁷. 1 Mayıs 1566'dan Ocak 1573'e kadar ikinci defa Van beylerbeyi olarak görev yapmış ve bu tarihten itibaren 1 Ocak 1574'e kadar yeni beylerbeyi Ahmed Paşa gelinceye kadar vekâleten aynı görevde kalmıştır. Hüsrev Paşa yine Ağustos 1576'dan 8 Aralık 1579 tarihine kadar üçüncü defa Van beylerbeyi olarak

²⁰⁸ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 115; Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 63/b.

²⁰⁹ M. Süreyya, *age.*, C. II, İstanbul, 1311, s. 32.

²¹⁰ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 278.

²¹¹ BOA. *Mühimme*2, 81/740; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 287.

²¹² *Kepeci Ruus* 216, s. 56.

²¹³ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 278.

²¹⁴ BOA. *Mühimme* 4, 12/89, 33/321.

²¹⁵ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 273.

²¹⁶ BOA. *Mühimme*6, 239/515; O. Kılıç, *age.*, s. 147.

²¹⁷ *Maliyeden Müdevver* 563, s.104.

görev yapmıştır²¹⁸. 1580'de (H. 988) Erzurum ve daha sonra Diyarbekir beylerbeyi olduktan sonra²¹⁹, 3 Haziran 1581 ile 1585 yılının başına kadar dördüncü defa Van beylerbeyi olmuştur²²⁰. Bu görevden sonra Halep beylerbeyi olmuş²²¹ ve aynı yıl Bağdat beylerbeyliğine getirilmiştir²²². Tahminimizce 1586 yılına kadar bu görevde bulunduktan sonra²²³, Temmuz 1586'da beşinci defa Van beylerbeyi olmuştur. Aralık 1586'da Osmanlı-Safevi savaşında şehit düşmüştür²²⁴.

İskender Paşa (1565-1568)

Çerkez olup Kabartay kabilesine mensuptur. Diyarbekir beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın kölesidir. Önce kapıcıbaşı ve sonra çavuşbaşı olmuştur. Daha sonra Halep defterdarı ve akabinde Anadolu defterdarı olmuştur²²⁵. Van Kalesinde kalmak çok riskli olmasına rağmen ve kimsenin bu vazifeye talip olmadığı bir zamanda kendi isteğiyle bu vazifeye talip olmuş ve 15 Ağustos 1548 tarihinde Van beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Bu görevde Şubat 1553 tarihine kadar kalmıştır²²⁶. Buradan Erzurum beylerbeyliğine tayin edilmiş ve oradan da Diyarbekir beylerbeyliğine atanmıştır²²⁷. 9 Ekim 1565 tarihinde Bağdat beylerbeyi olmuş ve 14 Ağustos 1568 tarihine kadar bu görevde kalmıştır²²⁸. 1569-1570'de (H. 977) Mısır beylerbeyliğinde yaklaşık birbuçuk yıl görev yaptıktan sonra azledilmesi sonucu, İstanbul'a geri dönmüştür. 1571-1572'de (H. 979) vefat etmiş ve Kanlıca Camisi'ne defnedilmiştir. Cami yanında medrese, mektep ve çifte hamam inşa ettirmiştir. Bağdat'ta dahi kendi adıyla anılan bir cami yaptırmıştır²²⁹.

Muzaffer Paşa (1568-1569)

Saray-ı hümayunda yetişmiş ve Lala Mustafa Paşa'nın sevkiyle beylerbeyi olmuştur²³⁰. Şehrizol beylerbeyi olarak görev yaptıktan sonra, 14 Ağustos 1568 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine atanmış ve bu görevde 14

²¹⁸ O. Kılıç, *age.*, s. 147-148.

²¹⁹ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 273.

²²⁰ O. Kılıç, *age.*, s. 148.

²²¹ M. Süreyya, *age.*, C. II, s.273.

²²² *BOA. Mühimme 60*, 50/119.

²²³ Hüsrev Paşa'nın Bağdat beylerbeyi olarak hangi tarihe kadar kaldığını kesin bilmemekteyiz. Ancak Cağala-zâde Sinan Paşa'nın 1586 yılında Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmesi nedeniyle, Sinan Paşa'nın atanmasına kadar bu görevde bulunduğunu tahmin etmekteyiz. B. Kütükoğlu, *age.*, s. 181.

²²⁴ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 273; O. Kılıç, *age.*, s. 148.

²²⁵ M. Süreyya, *age.*, C. I, s. 346.

²²⁶ M. Süreyya, *age.*, C. I, s. 346; O. Kılıç, *age.*, s. 147.

²²⁷ M. Süreyya, *age.*, C. I, s. 347.

²²⁸ *Maliyeden Müdevver 563*, s. 104; *BOA. Mühimme 5*, 150/353; *BOA. Mühimme 7*, 690/1905.

²²⁹ M. Süreyya, *age.*, C. I, s. 347.

²³⁰ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 499.

Mayıs 1569 tarihine kadar kalmıştır²³¹. Buradan ilk beylerbeyi olarak Kıbrıs'a atanmış ve senelerce bu vazifede kalmış ve bu görevde bulunduğu sırada 1591-1592'de (H. 1000) vefat etmiştir²³².

Abdurrahman Paşa (1569, 1573-1574)

Kaleminden yetişmiş ve Rüstem Paşa'nın tezkirecisi olmuştur. Daha sonra Mısır defterdarı ve akabinde Rumeli tımar defterdarı, Bursa beyliği ve Dülkadiriyeye beylerbeyliği görevlerinde sırasıyla bulunmuştur²³³. 14 Mayıs 1569 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine atanmış ve kısa süre vazife yaptıktan sonra, 20 Ağustos 1569 tarihinde azledilmiştir²³⁴. Bağdat beylerbeyliğine ikinci defa 1573 yılında atanmış ve bir yıl kadar bu görevde kaldıktan sonra azledilmiş ve bir müddet sonra vefat etmiştir²³⁵.

Kara Murad Paşa (1569-1572)

Kanuni Sultan Süleyman zamanında, sarayda önce aşçı ve daha sonra çavuş olarak görev yapmıştır. Akabinde yükselerek beylerbeyliğine getirilmiştir²³⁶. Şam beylerbeyliğinde 20 Ağustos 1569'dan 22 Haziran 1572'ye kadar görev yapmıştır²³⁷. Bağdat taraflarında bulunmuş ve son Osmanlı-İran arasında yapılan Ahmed Paşa Antlaşması'nın (1590) yapıldığı sıralarda vefat etmiştir. Kerbela'da külliye ve hayrat yaptırmıştır²³⁸.

Derviş Ali Paşa (1572-1573, 1574)

Boşnak kökenli olup Enderun'dan yetişmiştir. Bazı vilayetlere mutasarrıf olduktan sonra Şehzade Sultan II. Selim'e lala oldu. 1556-1557'de (H. 964) mirahur-ı evvel vazifesinde bulunduktan sonra, 1558'in ilk günlerinde Dülkadiriyeye beylerbeyliğine tayin edildi. 1559-1560'da (H. 967) bu görevden azledilmiş ve askerî komutan olmuştur. Şehzade Selim'in maiyyetinde bulunarak İran'a sefaretle görevlendirilmiştir. İran dönüşünde 1563-1564'te (H. 971) Mısır beylerbeyi olmuş ve Mart 1566 tarihine kadar bu görevde kalmıştır²³⁹. Daha sonra Şehzizol beylerbeyliğinde bulunduktan sonra, 22 Haziran 1572'de Bağdat beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. 9 Ağustos 1573 tarihine kadar beylerbeyi olarak görev yapmıştır²⁴⁰. 1574

²³¹ *Maliyeden Müdevver* 563, s. 104.

²³² M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 499.

²³³ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 312.

²³⁴ *Maliyeden Müdevver* 563, s. 104.

²³⁵ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 312; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 287.

²³⁶ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 354.

²³⁷ *Maliyeden Müdevver* 563, s. 104; *BOA. Mühimme* 19, 142/301.

²³⁸ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 354.

²³⁹ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 500.

²⁴⁰ *Maliyeden Müdevver* 563, s. 104.

yılında ikinci defa Bağdat beylerbeyliğine atanmış, ancak aynı yıl görevden ayrılmıştır²⁴¹.

Ali Paşa (1573)

Ali Paşa hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Basra beylerbeyliğinden 9 Ağustos 1573 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine atanmıştır²⁴². Ancak dört gün sonra vefat etmiştir²⁴³.

Ahmed Paşa (1574, 1576-1577)

Ahmed Paşa hakkında fazla bir bilgiye rastlayamadık. 1574 yılında Bağdat beylerbeyi olmuştur²⁴⁴. Ancak görevde ne kadar süre kaldığını tespit etmemiz mümkün olmadı. Ahmed Paşa azledildikten sonra, Bağdat'ta kalmıştır. Kendisinden sonra beylerbeyi olan Ali Paşa, 18 Ekim 1576'da azledilerek yerine Mısır beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın atanması üzerine, yeni beylerbeyinin görev yerine gelinceye kadar, vekâleten beylerbeylik görevinde bulunmuştur²⁴⁵. Ahmed Paşa, 1577 yılına kadar görevde kalmıştır²⁴⁶.

Elvend-zâde Ali Paşa (1574-1576, 1583-1584, 1593, 1597-1598)

Askeriyeden yetişerek ümeradan olmuş ve Sultan III. Murad'ın tahta geçtiği 1574 Aralık sonlarında Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir²⁴⁷. 18 Ekim 1576 tarihine kadar bu görevde kaldıktan sonra azledilmiştir²⁴⁸. Bağdat beylerbeyliğine ikinci defa atanması tahminimizce 1583 Ocak başlarında olmuştur²⁴⁹. 20 Mart 1583 tarihinde İran üzerine yapılacak sefer için, Bağdat canibinden serdar olarak tayin edilmiş ve Bağdat'ın muhafazası için eski Basra beylerbeyi Mehmed Paşa görevlendirilmiştir²⁵⁰. Ali Paşa 19 Nisan 1584 tarihinde serdarlık vazifesini Erzurum canibi serdarı olan Ferhad Paşa'ya devretmiş ve Bağdat beylerbeyliği vazifesini 20 Aralık 1584 tarihine kadar yürütmüştür²⁵¹. 10 Haziran 1593 tarihinde üçüncü defa Bağdat beylerbeyliğine atanmış ve aynı yılın ağustos başlarına kadar görevde

²⁴¹ M.Cevad-A.Susa, *age.*, s. 287.

²⁴² *Maliyeden Müdevver* 563, s. 104.

²⁴³ *BOA. Mühimme* 22, 261/512.

²⁴⁴ *BOA. Mühimme* 28, 170/396.

²⁴⁵ *BOA. Mühimme* 28, 170/396.

²⁴⁶ *BOA. Mühimme* 29, 96/230.

²⁴⁷ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 504; Abbas el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne'l- İhtilâleyn*, C. IV, Bağdat, 1949, s. 115.

²⁴⁸ *BOA. Mühimme* 28, 170/396.

²⁴⁹ Ali Paşa'nın 6 Ocak 1584 tarihinde Bağdat beylerbeyliği görevine atandığına dair bir belge bulunmaktaysa da (*Kepeci Ruus* 262, s.131), Ali Paşa'nın Bağdat beylerbeyi olduğu sırada 20 Mart 1583 tarihinde İran üzerine sefer için, serdar tayin edildiği ve beylerbeylik vazifesi yanında, serdarlık vazifesini 1 Mart 1584 tarihli belgede de aynı şahıs olarak yürüttüğü anlaşılmaktadır. *BOA. Mühimme* 44, 218/457, 218/459.

²⁵⁰ *BOA. Mühimme* 44, 155/307, 162/326-327.

²⁵¹ *Kepeci Ruus* 262, s. 131; *BOA. Mühimme* 51, 90/312; *BOA. Mühimme* 52, 135/341.

kalmıştır²⁵². Bu tarihten sonra, Necid ve Lahsa'da beylerbeyilik görevinde bulunmuş ve azledilmesinden sonra Halep'te yaşamaya başlamıştır²⁵³. 1597 Ekim sonlarında dördüncü defa Bağdat beylerbeyliğine atanmıştır. Ancak 1598 Şubat başlarında görevde bulunduğu sırada 80 yaşında vefat etmiştir²⁵⁴. Bağdat'ta görev yaptığı sıralarda Kerbela'da bulunan Hz. Hüseyin türbesi ile Bağdat'ta bulunan Seyyid Abdülkadir-i Geylani'nin kabrini tamir ettirmiştir²⁵⁵.

Hüseyin Paşa (1577-1580)

Hüseyin Paşa, 18 Ekim 1576 tarihinde Mısır beylerbeyliğinden Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Ancak Hüseyin Paşa'nın göreve başlaması, 1577 yılında olmuş ve görevde kalması yaklaşık üç yıl olup 14 Kasım 1580 tarihinde görevinden azledilmiştir²⁵⁶.

Hasan Paşa (1580-1582)

Hasan Paşa, 14 Kasım 1580 tarihinde Şam beylerbeyliğinden Bağdat beylerbeyliğine atanmış ve 1582 Eylül ortasına kadar bu görevi yürütmüştür²⁵⁷.

Sinan Paşa (1582-1583)

Sinan Paşa'nın, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hasan Paşa'dan sonra Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Sinan Paşa'nın 1582 Eylül ortasında başladığı bu görevi²⁵⁸, 1583 Ocak başlarına kadar yürüttüğü ve bu tarihte Dülkadiriye beylerbeyliğine atandığını görmekteyiz. Ancak bu sırada Osmanlı-Safevi savaşından dolayı, Bağdat'tan 300 kantar barutu alarak Erzurum canibinde bulunan Serdar Ferhad Paşa'ya götürmesi emredilmiştir²⁵⁹.

Süleyman Paşa (1584-1585, 1586)

Süleyman Paşa, Karaman beylerbeyliğinden 20 Aralık 1584'te Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir²⁶⁰. 1585 yılında birkaç aylık vazifeden sonra

²⁵² Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul, 1989, s. 317, 327-328.

²⁵³ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 504.

²⁵⁴ Selânikî Mustafa, *age.*, C. II, s. 710, 722-723.

²⁵⁵ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 504.

²⁵⁶ *Kepeci Ruus* 262, s. 131; *BOA. Mühimme* 28, 170/396; *BOA. Mühimme* 40, 135/296; *BOA. Mühimme* 43, 128/232.

²⁵⁷ *Kepeci Ruus* 262, s.131; *BOA. Mühimme* 44, 36/79, 123/221, 124/223.

²⁵⁸ Bu tarihte Hasan Paşa'nın görevi sona ermiş olması itibarıyla, tahminimizce Sinan Paşa'nın göreve başlaması bu sırada olmuştur. *Kepeci Ruus* 262, s. 131.

²⁵⁹ *BOA. Mühimme* 44, 123/221, 124/223.

²⁶⁰ *Kepeci Ruus* 262, s.131.

beylerbeylikten azledilmiştir²⁶¹. Süleyman Paşa'nın ikinci defa Bağdat beylerbeyliğine atanması, 17 Haziran 1586 tarihinde olmuş²⁶² ve kısa bir süre sonra 21 Ağustos 1586 tarihinde görevden azledilmiştir²⁶³.

Murad Paşa (1585)

Murad Paşa'nın, Bağdat beylerbeyliğinde sadece 1585 yılında görev yaptığının dışında herhangi bir bilgi tespit etmemiz mümkün olmadı²⁶⁴.

Cağâla-zâde Yusuf Sinan Paşa (1586, 1586-1589, 1592)

Boşnak kökenli olup Messinalı kaptanlarından meşhur Viskond Cagala'nın oğlu olup Hıristiyan adı Don Sipion'dur. Babası ile birlikte İspanya'ya giderken 18 Mart 1561 tarihinde Osmanlı denizcileri tarafından esir edilerek Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Saraya alındığında 12 yaşında olup adı Yusuf Sinan olarak değiştirilmiştir. Sarayda yetiştikten sonra padişah silahdarı olmuş ve daha sonra 2 Ağustos 1573'te yeniçeri ağalığına getirilmiştir²⁶⁵. Önce Diyarbekir beylerbeyi, daha sonra sırasıyla 1583 yılında Budin²⁶⁶ ve 1584'te Revan beylerbeyi olmuştur. Tebriz seferinde Serdar Osman Paşa'nın ölümüyle iki ay serdar kaymakamlığı vazifesi yaptıktan sonra²⁶⁷, 1585 yılı başlarında Van beylerbeyliğine atanmıştır²⁶⁸. 1586 yılında bir süre Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunmuşsa da²⁶⁹, yerine 17 Haziran 1586 tarihinde Süleyman Paşa atanmıştır²⁷⁰. Ancak iki ay sonra 21 Ağustos 1586 tarihinde tekrar Sinan Paşa tayin edilmiştir²⁷¹. 1589 yılına kadar Bağdat beylerbeyliği vazifesi yaptıktan sonra²⁷², Erzurum beylerbeyliğine tayin edilmiştir²⁷³. 1592 yılında Bağdat beylerbeyliğine üçüncü defa atanmıştır²⁷⁴. Ancak aynı yıl kaptan-ı deryalığa getirilmiş²⁷⁵ ve 1595 Mart tarihine kadar bu görevde kaldıktan sonra kubbealtı veziri olmuştur. Eğri seferinde bulunmuş ve Haçova'daki yararlılığından dolayı 1596 Kasım ayında vezir-i azamlığa getirilmiştir. Ancak kırkbeş gün sonra azledilmiş ve bir müddet Akşehir'de oturduktan sonra Şam beylerbeyliğine

²⁶¹ 19 Şubat 1585 tarihli bir belgede Bağdat beylerbeyi vazifesinde Murad Paşa görülmektedir.

BOA. Mühimme 55, 177/321.

²⁶² *BOA. Mühimme 60, 287/663.*

²⁶³ *BOA. Mühimme 61, 69/179.*

²⁶⁴ *BOA. Mühimme 55, 177/321.*

²⁶⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, 2. Kısım, Ankara, 1982, s. 354.

²⁶⁶ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 111.

²⁶⁷ B. Kütükoğlu, *age.*, s. 179-181.

²⁶⁸ O. Kılıç, *age.*, s. 148.

²⁶⁹ B. Kütükoğlu, *age.*, s. 181.

²⁷⁰ *BOA. Mühimme 60, 287/663.*

²⁷¹ *BOA. Mühimme 61, 69/179.*

²⁷² M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 287.

²⁷³ İ. H. Uzunçarşılı, *age.*, C. III/2, s. 355.

²⁷⁴ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 288.

²⁷⁵ *BOA. Mühimme 69, 355/507.*

tayin edilmiştir. 1598 Haziran’ında ikinci defa kaptan-ı deryalığa getirilmiş ve 1605 yılına kadar bu vazifede kalmıştır. Kaptan paşalığın elinden alınmasından bir müddet sonra, 1606 yılında Diyarbekir’de vefat etmiştir²⁷⁶.

Kadı-zâde Ali Paşa (1589-1590, 1610-1612)

Kuyucu Murad Paşa’nın damadı olup askeriyeden yetişerek ümeradan olmuştur²⁷⁷. 1589’da (H. 998) Bağdat beylerbeyi olmuş ve 1590’da azledilmiştir²⁷⁸. Daha sonra sırasıyla Budin beylerbeyi, 1603-1604’te (H. 1012) Silistre, 1605-1606’da (H. 1014) tekrar Budin beylerbeyi oldu²⁷⁹. 1610’da Rumeli beylerbeyi olarak görev yaparken ikinci defa Bağdat beylerbeyliğine getirilmiştir²⁸⁰. 1611’de Kuyucu Murad Paşa’nın vefat etmesi üzerine Nasuh Paşa’nın arzıyla 1612’de (H. 1021) tahminimizce Bağdat beylerbeyliğinden azledilmiştir²⁸¹. 1614’te üçüncü defa Budin beylerbeyi olmuş ve yaklaşık altı yıl burada görev yaptıktan sonra, 1620-1621’de (H. 1030) azledilmiştir. 1622-1623’te (H. 1032) vefat etmiştir²⁸².

Mehmed Paşa (1590-1592)

Mehmed Paşa, Bağdat beylerbeyliğine 1590 yılında atanmıştır²⁸³. 1592 Ocak başlarına kadar bu görevde kaldıktan sonra, Revan beylerbeyliğine tayin edilmiştir²⁸⁴.

Hızır Paşa (1592, 1593-1595)

Enderun’dan yetişmiş olup evvela kapıcıbaşı ve daha sonra yeniçeri ağası olmuştur. 1588-1589’da (H. 997) Rumeli beylerbeyliğine tayin edilmiştir²⁸⁵. Daha sonra Revan ve ardından da 1592 Ocak başlarında Bağdat beylerbeyi olmuştur²⁸⁶. Ancak aynı yıl bu görevden ayrılmıştır²⁸⁷. Bu sırada Kubbealtı vezirliğine getirilmiş olup 1593 Ağustos başlarında ikinci defa Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir²⁸⁸. Hızır Paşa, 21 Haziran 1595

²⁷⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *age.*, C. III/2, s. 355-356.

²⁷⁷ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 509.

²⁷⁸ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 287.

²⁷⁹ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 509.

²⁸⁰ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/a.

²⁸¹ Sicil-i Osmanî’de Kadı-zade Ali Paşa’nın hangi görevden azledildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla, en son görev yeri tahminimizce Bağdat beylerbeyliği olup bu vazifede bulunduğu sırada azledilmiştir. Bkz. M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 509.

²⁸² M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 509.

²⁸³ BOA. *Mühimme* 67, 189/465, 190/466.

²⁸⁴ Selanikî Mustafa, *age.*, C. I, s. 261.

²⁸⁵ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 279.

²⁸⁶ Selanikî Mustafa, *age.*, C. I, s. 261.

²⁸⁷ BOA. *Mühimme* 69, 355/507.

²⁸⁸ BOA. *Mühimme* 71, 6/14; Selanikî Mustafa, *age.*, C. I, s. 328.

tarihine kadar bu görevde kalmış ve bu tarihte Van beylerbeyliğine atanmıştır²⁸⁹. 1603-1604'te (H. 1012) vefat etmiştir²⁹⁰.

Hadım Cafer Paşa (1592-1593)

Hadım Cafer Paşa, Tebriz beylerbeyliğinde bulunduktan sonra, 23 Kasım 1592 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiş²⁹¹ ve 10 Haziran 1593'e kadar görev yaptıktan sonra, Şirvan beylerbeyliğine atanmıştır²⁹².

Sokullu-zâde Hasan Paşa (1595-1596, 1598-1600)

Sokullu Mehmed Paşa'nın büyük oğlu olup babasının sadaretinde ümeradan olmuştur. 1570-1571'de (H. 978) Diyarbekir beylerbeyi oldu. Daha sonra dört defa Şam, iki kere Bosna ve birer defa olmak üzere Erzurum, Anadolu, Rumeli, Tameşvar, Budin beylerbeyliklerinde bulundu²⁹³. 21 Haziran 1595 tarihinde Bağdat beylerbeyi olmuş²⁹⁴ ve tahminimizce 1596 tarihine kadar görev yapmıştır²⁹⁵. Kubbealtında beşinci vezir olarak vazifede bulunduktan sonra 1596-1597 (H. 1005) yıllarında Belgrad muhafızı²⁹⁶ ve 1598 Şubat başlarında ikinci defa Bağdat beylerbeyi olmuştur²⁹⁷. 1600 yılına kadar Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunmuştur²⁹⁸. 1604-1605'te (H. 1013) Karayazıcı isyanının bastırılması için serdar olarak tayin edilmiştir. Hasan Paşa, isyanı bastırmak için Tokat'a geldiğinde bir kısım eşkiyayı ortadan kaldırmış, ancak kendisi de şehit düşmüştür. Bağdat'ta kendi adıyla anılan bir camii ve revak yaptırmıştır²⁹⁹.

Ahmed Paşa (1596-1597)

Ahmed Paşa, yeniçeri ağalığı vazifesinde bulunduktan sonra, büyük ihtimalle 1596 yılında Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiş olup 1597 Ekim

²⁸⁹ B. Kütükoğlu, *age.*, s. 243.

²⁹⁰ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 279.

²⁹¹ *BOA. Mühimme* 69, 355/507, 112/228.

²⁹² Selanikî Mustafa, *age.*, C. I, s. 317, 327-328.

²⁹³ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 127.

²⁹⁴ Bağdat Beylerbeyi Hızır Paşa, 21 Haziran 1595 tarihinde Van beylerbeyliğine atanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Hasan Paşa bu tarihlerde Bağdat'ta vazife yapmıştır. Hasan Paşa'nın göreve başlamasının bu tarihte olabileceğini düşünmekteyiz. Bkz. B. Kütükoğlu, *age.*, s. 243; Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 66/b.

²⁹⁵ *Gülşen-i Hulefâ* adlı eserdeki ifadelerden, Hasan Paşa'nın bir müddet Bağdat'ta görev yaptığını anlamaktayız. Bu bilgidен hareketle, Hasan Paşa'nın 1596 yılına kadar görev yaptığını düşünmekteyiz. Bkz. Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 66/b.

²⁹⁶ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 127.

²⁹⁷ Selanikî Mustafa, *age.*, C. II, s. 722-723.

²⁹⁸ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 288.

²⁹⁹ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 127.

sonlarına kadar görev yaptıktan sonra bu tarihte Erzurum beylerbeyliğine tayin edilmiştir³⁰⁰.

Tırnakçı Hasan Paşa (1600)

Çerkez asıllı olup Enderun'dan yetişmiştir. 1595-1596'da (H. 1004) mirahûr ve Eylül 1596'da ise yeniçeri ağası olmuştur. Temmuz 1597'de bu görevden azledilmiş ve bir süre sonra Kubbealtı vezirliğine getirilmiştir³⁰¹. 1600 yılında Bağdat beylerbeyi oldu³⁰². Ancak aynı yıl bu görevden ayrıldığı görülmektedir³⁰³. 1601-1602'de (H. 1010) tekrar Kubbealtı veziri olmuştur. 1602-1603'te (H. 1011) tekrar Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmesine rağmen, görev yerine gitmeden Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'nın gadriyle öldürülmüştür³⁰⁴.

Mehmed Al-i Sinan Paşa (1600-1602)

Boşnak asıllı olup Lala Mustafa Paşa'nın adamlarındandır. İran savaşlarında, Kars muhafazasına memur olmuş ve daha sonra Rumeli beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 1577-1578'de (H. 985) Halep ve daha sonra Erzurum beylerbeyi olmuştur. Minucihir Mustafa Paşa hıyanetinde yaralanmış ve bir müddet mazul kalmıştır. 1584'te (H. 992) Bosna ve 1590-1591'de (H. 999) Erzurum beylerbeyi olmuştur. 1595-1596'da (H. 1004) Diyarbekir sonra Anadolu ve müteakiben Şam beylerbeyliği vazifesinde bulunmuştur. 1600 yılında önce Anadolu beylerbeyliğinde bulunmuş ve daha sonra aynı yıl Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 1602'de (H. 1010) tekrar Bosna beylerbeyi olmuştur. 1604-1605'te (H. 1013) vefat etmiştir³⁰⁵.

Sarıklı Mustafa Paşa (1602-1603)

Enderun'dan yetişmiş olup kapıcıbaşı ve silahdarlık vazifelerinde bulunmuştur. 8 Kasım 1596 tarihinde yeniçeri ağası olmuş ve bir müddet sonra Van beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 1602 yılında Bağdat beylerbeyi olmuştur. Muhtemelen 1603 yılının başlarında azledilmesinden sonra İstanbul'a gelmiş ve 3 Şubat 1603 tarihinde vefat etmiştir³⁰⁶.

³⁰⁰ Selanikî Mustafa, *age.*, C. II, s. 710.

³⁰¹ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 126.

³⁰² M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 126; Abbas el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak*, C. IV, s. 144.

³⁰³ Tırnakçı Hasan Paşa'dan sonra, Bağdat beylerbeyi olan Mehmet Al-i Sinan Paşa'nın, 1600 yılında göreve başladığını tespit ettiğimizden dolayı, Tırnakçı Hasan Paşa'nın muhtemelen bu tarihte görevi sona ermiştir. Bkz. M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 288.

³⁰⁴ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 126.

³⁰⁵ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 137.

³⁰⁶ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 381; Abbas el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak*, C. IV, s. 146-147.

Mustafa Paşa (1603)

Musahibe Raziye kadının damadıdır. Bu sebepten kapıcıbaşı ve 1593-1594'te (H. 1002) yeniçeri ağası olmuştur. 1594-1595'te (H. 1003) Bosna beylerbeyliğine tayin edilmiş ve 1595-1596'da (H. 1004) azledilmiştir. 1596-1597'de (H. 1005) Şam, 1597-1598'de (H. 1006) vezaretle Halep, 1598-1599'da (H. 1007) Erzurum beylerbeyi olmuştur. 1602-1603'te (H. 1011) Kubbealtı veziri olmuş ve aynı yıl Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 1603-1604'te (H. 1012) ikinci defa Şam beylerbeyliğine getirilmiş ve 1604-1605'te (H. 1013) Sivas beylerbeyliğine atanmış ve Osmanlı-İran savaşlarından dolayı serasker tayin edilmiştir. Savaşta esir düşmüş ve 1612 yılında Nasuh Paşa Antlaşması'nda esaretten kurtulmuş ve tekrar Kubbealtı veziri olmuştur. Vezarete bir müddet kaldıktan sonra tekaüd edilmiş ve 1619 (H. 1028) yılında vefat etmiştir³⁰⁷.

Yusuf Paşa (1603 ?-1606)

Yusuf Paşa hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen 1603 yılında Mustafa Paşa'dan sonra Bağdat beylerbeyi olmuştur³⁰⁸. Yusuf Paşa zamanında Bağdat'a musallat olan Celalilere karşı başarılı mücadele vermiş ve bundan dolayı 23 Ocak 1606 tarihinde bu hizmet ve gayretlerine karşı Sultan I. Ahmed hayır ve duaları ile hediye olarak bir kâtiple tabanca göndermiştir³⁰⁹. Yusuf Paşa'nın 1606 yılı içinde Bağdat beylerbeyliği görevinin sona erdiği görülmektedir³¹⁰.

Nasuh Paşa (1606)

Drama köylerinden olup devşirmedir. Zülüflü baltacılar ocağından yetişmiştir. Divan-ı hümayun çavuşluğu veya müteferrikalık vazifesinde bulduktan sonra, Zile voyvodalığına atanmıştır. 1598 yılında kapıcılar kethüdalığı ve küçük mirahûrlukta bulduktan sonra 1603'te Halep beylerbeyi olmuştur³¹¹. 1606'da Bağdat beylerbeyi olarak atanmış ve İran hududuna serdar tayin edilmiştir. Bu sırada Tavi Ahmed'in oğlu Mehmed'in, sahte fermanla Bağdat beylerbeyliğini ele geçirmesi üzerine Nasuh Paşa,

³⁰⁷ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 385.

³⁰⁸ 1603 yılında Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunan Mustafa Paşa'nın aynı yıl görevi sona ermiştir. Ancak aynı yıl yerine kimin beylerbeyi olduğuna dair mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yusuf Paşa ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk bilgiye, 12 Nisan 1605 tarihli bir hükümde rastlamaktayız. Bu iki tarih arasında, Bağdat beylerbeyliğinde vazife yapan başka bir kişi tespit edemediğimizden, büyük ihtimalle Yusuf Paşa'nın 1603 yılında vazifeye başladığını tahmin etmekteyiz. Bkz. *BOA. Mühimme* 75, 122/225.

³⁰⁹ *Ali Emiri-Ahmed I*, Evrak No. 33/b.; Evrak No. 321.

³¹⁰ 1606 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine Nasuh Paşa'nın atanmasından dolayı Yusuf Paşa'nın bu tarihte görevinin sona erdiğini söyleyebiliriz. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, s. 103.

³¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, s. 365.

Bağdat üzerine yürümüş, ancak Tavil Ahmed oğlu Mehmed karşısında başarılı olamayarak Diyarbekir'e çekilmiştir³¹². Bu sıralarda Nasuh Paşa Diyarbekir beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Nasuh Paşa, Bitlis hâkimi Şeref Han'a damad olmuş ve bu sayede büyük bir servete sahip olmuştur. Mart 1611'de Mısır beylerbeyi olarak atanmıştır. Ancak bu sırada Kuyucu Murad Paşa'nın hastalığı üzerine Sadaret Kaymakamı olarak tayin edilmiş ve Murad Paşa'nın vefatı etmesi üzerine Veziriazam olmuştur (Ağustos 1611). İran ile sulh yaparak İstanbul'a dönmüştür. Sultan I. Ahmed'e kafa tutarcasına hareket etmesi, bazı olayları Padişah'tan saklaması ve Nasuh Paşa'nın aleyhtarlarının telkinleri sonucu sonraları Veziriazam olan Bostancıbaşı Ohrili Hüseyin Ağa eliyle katledilmiştir (16 Ekim 1614). Sadaret'te üç yıl üç ay görev yapmıştır³¹³.

Cağala-zâde Mahmud Paşa İbn-i Sinan Paşa (1607-1610)

Cağala-zâde Yusuf Sinan Paşa'nın oğludur. Önce mirliya ve daha sonra beylerbeyi payesi almıştır. Şirvan beylerbeyliği vazifesinde bulunduğu sırada Safevilerin, Şirvan'ı muhasara etmesi üzerine firar etmiştir. 1604-1605 (H. 1013) yılında Diyarbekir beylerbeyi olmuştur³¹⁴. Bu sırada Bağdat beylerbeyliğini sahte bir fermanla ele geçiren Tavil Ahmed oğlu Mehmed, Nasuh Paşa'yı mağlup etmişse de, bir müddet sonra ölmesi üzerine yerine kardeşi Mustafa idareyi eline almıştır. Veziriazam Kuyucu Murad Paşa, Canboladoğlu isyanını bastırarak Halep'te kışladığı sırada, Cağala-zâde Mahmud Paşa'yı Bağdat beylerbeyliğine atayarak bir miktar kuvvetle Bağdat'a sevk etmiştir. Mahmud Paşa, Bağdat'ı Tavil Ahmed oğlu Mustafa'dan geri almıştır³¹⁵. Mahmud Paşa, 1610 yılına kadar Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunmuştur³¹⁶. Bir müddet rütbeleri geri alınmışsa da tekrar geri verilmiş ve 1614 (H. 1023) yılında Kubbealtı veziri olmuştur. 1623 yılında isyan eden Abaza Mehmed Paşa üzerine serdar tayin edilmiş ve daha sonra tekrar Kubbealtı veziri olmuştur. 1633-1634'te (H. 1043) görevden azledilmiş ve Ocak 1643'te (Şevval 1052) vefat etmiştir³¹⁷.

Dilaver Paşa (1612-1615)

Hırvat kökenli olup Enderun'dan yetişmiştir. Önce çaşnigirbaşı olmuş ve daha sonra Kıbrıs beylerbeyliğine atanmıştır³¹⁸. Muhtemelen 1612 yılında

³¹² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, s. 103; C. III/2, s. 365.

³¹³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, s. 366-367.

³¹⁴ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 319.

³¹⁵ Nazmizâde Murtaza, *age.*, v. 67/a; M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 382; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, s. 103.

³¹⁶ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 288.

³¹⁷ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 319.

³¹⁸ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 339.

Bağdat beylerbeyi olmuş³¹⁹ ve 1615'e (H. 1024) kadar görevde kaldıktan sonra bu tarihte Diyarbakir, 1618'de (H. 1027) Rumeli ve 1619'da (H. 1028) ise ikinci defa Diyarbakir beylerbeyi olmuştur³²⁰. Bu görevde bulunduğu sırada, Lehistan üzerine düzenlenen Hotin seferinde, vezir-i azamlığa getirilmiştir (1621). Dilaver Paşa, vezir-i azamlık vazifesinde onaltı ay kadar kalmış ve Sultan II. Osman'ın katledilmesi olayında, 1622 Mayıs'ında saraydan dışarı çıkartılarak öldürülmüştür. Mezarı Üsküdar'da Miskinler Tekkesi karşısındadır³²¹.

Hafız Ahmed Paşa (1615-1616 ?)

Türk olup Filibeli bir müezzinin oğludur. Kendisi hem hafız ve hem de şairdi. Enderun'dan yetişmiş, has odada bulunarak Sultan I. Ahmed zamanında musahip olmuş ve 1607 yılında doğancıbaşı vazifesinde bulunduğu sırada, Cafer Paşa'nın yerine vezirlik payesiyle birlikte Kaptanıderya olmuştur. 1609 yılında bu görevden azledilmiş ve akabinde Şam, Van ve Erzurum beylerbeyliği yapmıştır³²². 1615 yılında Bağdat beylerbeyi olmuş³²³ ve muhtemelen aynı yıl veya 1616 yılı başlarında görevden ayrılmıştır³²⁴. Daha sonra Anadolu ve Diyarbakir beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. Diyarbakir beylerbeyi olduğu sırada, Bağdat'ta Bekir Subaşı isyan ederek Bağdat'ı ele geçirmiş ve şehri Safevilere teslim etme temayülü göstermiştir. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı ile görüşerek onu Bağdat beylerbeyi olarak atanmasını sağlamıştır (1623). Ancak yine de Bağdat'ı Safevilerin elinden kurtaramamıştır. Hafız Ahmed Paşa, Ocak 1625'te Veziriazam olmuş ve İran üzerine serdar tayin edilmiştir. Fakat Bağdat'ı Safevilerin alamamıştır. Aralık 1626'da Veziriazamlıktan azlolunması üzerine, İstanbul'a gelerek ikinci vezir olur ve Sultan I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan ile evlenir. 1631 yılında Tokat'ta bulunan boşnak Hüsrev Paşa'nın azli üzerine ikinci defa Veziriazam oldu. Ancak Veziriazam olma beklentisi içerisinde bulunan Sadaret kaymakamı Topal Recep Paşa, bu makamın kendisine verilmediğini görünce, Hüsrev Paşa'nın azlini bahane ederek kapıkulu ocaklarını isyana teşvik eder. Asiler, bir ayak divanı

³¹⁹ Gülşen-i Hulefâ adlı eserde; Kadı-zâde Ali Paşa'dan sonra Dilaver Paşa'nın Bağdat beylerbeyi olduğu yazmaktadır. Ali Paşa'nın büyük ihtimalle görevi 1612 yılında son bulmuş ve bu tarihte Dilaver Paşa beylerbeyi olmuştur. Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/a

³²⁰ M. Süreyya, *age.*, C. II, s. 339.

³²¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, s. 375.

³²² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, s. 380.

³²³ *Gülşen-i Hulefâ* adlı eserde; Hafız Ahmed Paşa, Dilaver Paşa'dan sonra Bağdat beylerbeyi olmuştur. Dilaver Paşa'nın görevi 1615'de sona erdiğine göre, bu tarihte beylerbeyi olmuştur. Bkz. Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 67/a.

³²⁴ Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat beylerbeyi vazifesinin ne zaman sona erdiğini tespit edemedik. Fakat kendisinden sonra beylerbeyi görevinde bulunan Mustafa Paşa ile ilgili ilk bilgiye 26 Şubat 1616 tarihli bir hükümde rastlamaktayız. *BOA. Mühimme* 81, 45/99.

enasında, Padişah'tan zorla aldıkları Hafız Ahmed Paşa'yı, 10 Şubat 1632 tarihinde şehit ederler³²⁵.

Mustafa Paşa (1616)

Mustafa Paşa hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Göreve ne zaman başladığı bilinmemekte olup Mustafa Paşa'nın Bağdat beylerbeyi olduğuna dair ilk bilgiye, 26 Şubat 1616 tarihli belgede rastlamaktayız³²⁶. Tahminimizce bu tarihten bir kaç ay önce göreve başlamıştır. Tespitimize göre aynı yıl içerisinde görevden ayrılmıştır³²⁷.

Kum Yusuf Paşa (1616-1623)

Boşnak kökenli olup Enderun'dan yetişmiştir. Yeniçeri ağalığı ve Rumeli beylerbeyliği vazifelerinde bulduktan sonra³²⁸, 1616 yılında Bağdat beylerbeyi olmuştur³²⁹. 1623'te Bağdat yeniçeri zabıtlarından Bekir Subaşı'nın isyanı sırasında Kum Yusuf Paşa şehit düşmüştür³³⁰.

Süleyman Paşa (1623)

Enderun'dan yetişmiş olup önce mirahûr-ı evvel olmuştur. 1620'de (H. 1029) vezirlik payesiyle Şam beylerbeyi olmuş ve bir yıl sonra azledilmiştir. 1621-1622'de (H. 1031) Diyarbekir beylerbeyliğine tayin edilmiştir³³¹. 1623 yılında Diyarbekir beylerbeyliğinden mazul olduğu sırada, Bekir Subaşı isyanı sırasında Bağdat Beylerbeyi Kum Yusuf Paşa'nın katledilmesi üzerine, Bağdat beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Ancak Bekir Subaşı, Süleyman Paşa'nın beylerbeyliğini kabul etmeyerek Bağdat şehrine girmesine izin vermemiştir. Süleyman Paşa ise, serdar olan Hafız Ahmed Paşa'yı beklemeden Bekir Subaşı ile savaşmış, ancak mağlup olarak geri çekilmiştir. Fakat bu sırada Süleyman Paşa hastalanmış ve kısa süre sonra da vefat etmiştir (1623)³³².

³²⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, s. 380-381.

³²⁶ *BOA Mühimme* 81, 45/99.

³²⁷ *Gülşen-i Hulefâ* adlı eserde; Sultan I. Ahmed'in vefatından (1617) önce Kum Yusuf Paşa'nın beylerbeyi olduğunu yazmaktadır (Bkz. Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, s. 67/b). Yine *Delilu Haritatü Bağdad el- Mufassal* adlı eserde de Kum Yusuf Paşa'nın, 1616 yılında Bağdat beylerbeyi olduğu kaydedilmiştir (Bkz. M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 288.). Bu bilgilerden hareketle, Mustafa Paşa'nın sadece 1616 yılı içinde görevde bulunduğu anlaşılmaktadır.

³²⁸ M. Süreyya, *age.*, C. IV, s. 655.

³²⁹ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, s. 67/b.

³³⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, v. 163/a, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/1, s. 153-154.

³³¹ M. Süreyya, *age.*, C. III, s. 66.

³³² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, v. 163/b-164/a, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, s. 153-155.

Bekir Subaşı (1623)

Bağdat'ta gönüllü yeniçeriler ile kale azaplarına ağa olan Bekir Subaşı, uzun süre Bağdat'ta bulunmasından dolayı büyük bir şöhret ve nüfuz kazanmıştır. Kum Yusuf Paşa, Bağdat'ta güçlü hale gelen Bekir Subaşı ile azaplar ağası Mehmed Kanber'i ortadan kaldırmak istemiş, ancak başarısız olmuştur. Bekir Subaşı, Kum Yusuf Paşayı katlederek uydurma bir ferman ile kendisini Bağdat beylerbeyi ilan etmiştir. Bağdat beylerbeyliğine tayin edilen Süleyman Paşa'nın Bağdat'a girmesine izin vermedi ve Süleyman Paşa'yı mağlup etti. Bunun üzerine Bağdat canibine serdar tayin edilmiş olan Diyarbekir beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı'ya bazı tekliflerde bulunmuştur. Ancak Bekir Subaşı, bu teklifleri kabul etmedi. Bunun üzerine Hafız Ahmed Paşa, Bağdat'ı kuşattı. Bekir Subaşı ise, Şah Abbas'a haber göndererek Bağdat'ı teslim edeceğini bildirmiştir. Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı'nın Bağdat'ı Safevilere teslim etme ihtimaline karşı, Bağdat beylerbeyliğini Bekir Subaşı'ya tevcih etmiştir. Bu arada Şah Abbas adına Bağdat'a gelen Safikulu Han'ı Bekir Subaşı'nın oyalayarak şehri teslim etmemesi üzerine Şah Abbas, Bağdat tarafına sefere çıkarak şehri kuşattı (Temmuz 1623). Bu sırada Bekir Subaşı'nın oğlu Mehmed'in babasına ihanet ederek şehrin kapılarını açması neticesinde, Bağdat şehri Safevilerin eline geçti. Şah Abbas, şehri teslim etmeyen Bekir Subaşı'yı katletmiştir(1623)³³³.

Görev Süreleri

1534-1623 yılları arasında Bağdat beylerbeyliğinde, 89 yılda 59 beylerbeyi göreve gelmiştir. Ancak bazı beylerbeylerinin, birden fazla göreve gelmesini dikkate aldığımızda, 42 farklı kişinin beylerbeyi olduğunu görmekteyiz. Bağdat beylerbeylerinin bu dönem içerisinde görevde kaldıkları süreleri gösteren tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo-I)³³⁴.

Tablo-I: Bağdat Beylerbeylerinin Görev Süreleri (1534-1623)

Sıra No	Beylerbeyinin Adı	Görev Süresi	Açıklamalar
1	Süleyman Paşa	1535-1536	
2	Solak Ferhad Paşa	1544-1545	
3	Ayas Paşa	1545-1547	
4	Solak Ferhad Paşa	1547	2. defa

³³³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, v. 163/a-167/a; Peçevi, *age.*, C. I, s. 366-367; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, C. I-II, s. 224-225; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/1, s. 153-160.

³³⁴ Tablo-I, beylerbeyleri hakkında yukarıda verilen bilgilere göre hazırlanmıştır.

5	Temerred Ali Paşa	1547-1549	
6	Baltacı Mehmed Paşa	1549-1550	
7	Behram Paşa	1550	
8	Temerred Ali Paşa	1550-1551	2. defa
9	Baltacı Mehmed Paşa	1551-1555	2. defa
10	Hızır Paşa	1555-1559	
11	Cafer Paşa	1559-14 Ocak 1560	
12	Solak Ferhad Paşa	14 Ocak 1560-1563	3. defa
13	Hüsrev Paşa	Eylül 1563-9 Ekim 1565	
14	İskender Paşa	9 Ekim 1565-14 Ağustos 1568	
15	Muzaffer Paşa	14 Ağustos 1568-14 Mayıs 1569	
16	Abdurrahman Paşa	14 Mayıs 1569-20 Ağustos 1569	
17	Kara Murad Paşa	20 Ağustos 1569-22 Haziran 1572	
18	Derviş Ali Paşa	22 Haziran 1572-9 Ağustos 1573	
19	Ali Paşa	9 Ağustos 1573-13 Ağustos 1573	Vefat
20	Abdurrahman Paşa	1573-1574	2. defa
21	Derviş Ali Paşa	1574	2. defa
22	Ahmed Paşa	1574	
23	Elvend –zâde Ali Paşa	1574 Aralık Sonları-18 Ekim 1576	
24	Ahmed Paşa	18 Ekim 1576-1577	Vekâleten

25	Hüseyin Paşa	1577-14 Kasım 1580	
26	Hasan Paşa	14 Kasım 1580-1582 Eylül Ortaları	
27	Sinan Paşa	1582 Eylül Ortaları- 1583 Ocak Başları	
28	Elvend-zâde Ali Paşa	Ocak Başları 1583-20 Aralık 1584	2. defa
29	Süleyman Paşa	20 Aralık 1584-1585	
30	Murad Paşa	1585	
31	Hüsrev Paşa	1585-1586	2. defa
32	Cağala-zâde Yusuf Sinan Paşa	1586-17 Haziran 1586	
33	Süleyman Paşa	17 Haziran 1586-21 Ağustos 1586	2. defa
34	Cağala-zâde Yusuf Sinan Paşa	21 Ağustos 1586- 1589	2. defa
35	Kadı-zâde Ali Paşa	1589-1590	
36	Mehmed Paşa	1590-Ocak Başları 1592	
37	Hızır Paşa	Ocak Başları 1592- 1592	
38	Cağala-zâde Yusuf Sinan Paşa	1592	3. defa
39	Hadım Cafer Paşa	23 Kasım 1592-10 Haziran 1593	
40	Elvend-zâde Ali Paşa	10 Haziran 1593- Ağustos Başları 1593	3. defa
41	Hızır Paşa	Ağustos Başları 1593- 21 Haziran 1595	2. defa
42	Sokullu-zâde Hasan Paşa	21 Haziran 1595-1596	

43	Ahmed Paşa	1596-1597	
44	Elvend-zâde Ali Paşa	Ekim Sonları 1597- Şubat Başları 1598	4. defa
45	Sokullu-zâde Hasan Paşa	Şubat Başları 1598- 1600	2. defa
46	Tırnakçı Hasan Paşa	1600	
47	Mehmed Al-i Sinan Paşa	1600-1602	
48	Sarıkcı Mustafa Paşa	1602-1603	
49	Mustafa Paşa	1603	
50	Yusuf Paşa	1603-1606	
51	Nasuh Paşa	1606	
52	Cağala-zâde Mahmud Paşa İbn-i Sinan Paşa	1607-1610	
53	Kadı-zâde Ali Paşa	1610-1612	2. defa
54	Dilaver Paşa	1612-1615	
55	Hafız Ahmed Paşa	1615-1616 ?	
56	Mustafa Paşa	1616	
57	Kum Yusuf Paşa	1616-1623	
58	Süleyman Paşa	1623	
59	Bekir Subaşı	1623	

Tablo-I'de görüldüğü gibi, 1534-1623 yılları arasında değişik zamanlarda olmak üzere, 42 beylerbeyinin toplam 59 defa göreve gelmişlerdir. Bağdat beylerbeylerinin 89 yıl içinde ortalama görevde kalma süresi 18 aydır. Ancak uygulamada ise, Süleyman Paşa 1586 yılında, Elvend-zâde Ali Paşa 1593 yılında yaklaşık iki ay süreyle en az görevde kalan

beylerbeyleri olmuşlardır³³⁵. Beylerbeyliği görevinde en fazla kalan Kum Yusuf Paşa olup 1616-1623 yılları arasında toplam yedi yıl vazife yapmıştır (Bkz. Tablo-I).

İncelediğimiz dönemde, Bağdat beylerbeylerinin görevde kalma sürelerinde, 2 ay ile 7 yıl arasında bir değişkenlik görülmektedir. Bu durum, görevde kalma süresinde belirli bir sınır olmadığını, şartlara bağlı olarak beylerbeylerinin görevde kaldığını göstermektedir. Beylerbeylerinin görevde kalma sürelerinin oranlarını gösteren tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo-II).

Tablo-II: Beylerbeylerin Görevde Kalma Sürelerinin Oranları

Görev Süresi	Sayısı	Oranı %
0-1	38	64
1-2	10	17
2-3	8	14
3-4	2	03
4-5	-	00
5-6	-	00
6-7	1	02
Toplam	59	100

Tablo-II'de görüldüğü gibi, 1534-1623 yılları arasında Bağdat beylerbeyliğinde görev yapan 59 beylerbeyinden 38'i 0-1 yıl arası süreyle vazife yapmış olup % 64'lük bir oran ile büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Beylerbeylerinin görev sürelerinin kısa olmasını ve sık sık beylerbeyliğine atama yapılmasını, Safevilerle yürütülen savaşlar ile bölgede meydana gelen çeşitli isyan ve şekavet olaylarından dolayı, sağlanamayan istikrardan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Aynı şekilde İran serhadinde bulunan Van beylerbeyliğinde de bu dönemde, %32,4'ü 0-1 yıl, %18,9'da 1-2 yıl süreyle beylerbeylerin görevde kaldıkları görülmektedir³³⁶. Bu oranlar, bizim

³³⁵ Bağdat beylerbeyliği görevinde, en az süreyle vazife yapan Ali Paşa olup, 9-13 Ağustos 1573 tarihleri arasında dört gün vazife yaptıktan sonra vefat etmiştir. Bu durum olağanüstü bir durum olduğundan en az süreyle vazife yapan olarak dikkate alınmamıştır.

³³⁶ O. Kılıç, *age.*, s. 151.

yukarıda ifade ettiğimiz Osmanlı-Safevi savaşlarının bölgede istikrarsızlığa yol açtığı görüşümüzü de teyid etmektedir.

Beylerbeylerinin sık sık değişimine örnek verecek olursak; 1549 yılında Basra beylerbeyliğinde Arap şekavetlerini bastırmak amacıyla Bağdat beylerbeyi Temerred Ali Paşa'nın serdar tayin edildiği ve yerine de Sivas beylerbeyi Baltacı Mehmed Paşa'ya Bağdat'ı muhafaza etmek üzere görevlendirildiği görülmektedir³³⁷. Baltacı Mehmed Paşa'dan sonra, 1550 yılında Bağdat beylerbeyliğinde Behram Paşa görev yaptıktan bir müddet sonra ikinci defa Temerred Ali Paşa, beylerbeyi olarak bir yıl daha vazife yapmıştır (Bkz.Tablo-I).

Bir başka örnek ise; 17 Haziran 1586 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine Süleyman Paşa tayin edilmiş ve bir süre sonra bu vazifenin yanında İran üzerine serdar olmuştur³³⁸. Ancak 21 Ağustos 1586 tarihinde Bağdat beylerbeyliğinden azledilerek bu vazife Cağâla-zâde Sinan Paşa'ya tevcih edilmiştir³³⁹. Böylece Süleyman Paşa, sadece iki aylık bir süre beylerbeyliği vazifesinde bulunmuştur. Süleyman Paşa'nın görevinin bu kadar kısa süreli olmasının sebebi, görüldüğü gibi Osmanlı-Safevi savaşlarıdır.

Gelirleri

Bağdat beylerbeylerinin gelirleri tımar yoluyla olmayıp sâlyâne olarak verilmekteydi. Sâlyâneleri eyaletlerde, eyaletin yıllık vergi gelirleri tımar olarak dağıtılmaz, doğrudan doğruya hazine adına toplanırdı. Beylerbeylerin, mahallî askerlerin ve diğer görevlilerin ücretleri, eyaletin bu yıllık vergi gelirlerinden ödenir, kalan kısım ise merkeze gönderilirdi. Bu sistem, imparatorluk içinde dokuz eyalette uygulanmaktaydı. Bu eyaletler; Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsâ, Cezayir-i Garb, Trablusgarb ve Tunus idi³⁴⁰.

Bağdat beylerbeylerine has olarak verilen sâlyâneler, Bağdat'tan alınan bir kısım vergiler, Ahşamat ve Cemmasat taifelerinden, bir kısım Bağdat'a tabi nahiyelere bağlı köy ve mezra vb. gibi gelirlerden oluşmaktaydı³⁴¹. Bağdat beylerbeylerinin tespit edebildiğimiz kadarıyla, belirli tarihlerde aldıkları sâlyâneler aşağıda tabloda verilmiştir (Bkz. Tablo-III).

³³⁷ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, s. 63/b.

³³⁸ BOA. Mühimme 60, 287/663.

³³⁹ BOA. Mühimme 61, 69/179.

³⁴⁰ H. İnalcık, "Eyalet", *TDVİA.*, s. 549.

³⁴¹ *Maliyeden Müdevver 17895*, s. 6-7.

Tablo-III: Bağdat Beylerbeylerinin Yıllık Gelirleri

Sıra No	Beylerbeyinin Adı	Yılı	Yıllık Geliri (Akçe)
1	- ³⁴²	1539-40	1.500.000
2	- ³⁴³	1542	1.610.709
3	Ayas Paşa ³⁴⁴	1547	1.699.992
4	Ferhat Paşa ³⁴⁵	1560	1.600.000
5	İskender Paşa ³⁴⁶	1565	2.000.000
6	Mustafa Paşa ³⁴⁷	1568	1.400.000
7	Murat Paşa ³⁴⁸	1569	1.700.000
8	Derviş Ali Paşa ³⁴⁹	1572	1.400.000
9	Ali Paşa ³⁵⁰	1573	1.400.000
10	Hüseyin Paşa ³⁵¹	1580	2.000.000
11	- ³⁵²	1609	1.400.000

Tablo-III'te görüldüğü gibi, Bağdat beylerbeylerinin yıllık gelirleri 1.400.000 ile 2.000.000 akçe arasında değişmektedir. Bu gelir miktarıyla, beylerbeylikler arasında en fazla gelire sahip merkezler arasında, ilk sıralarda

³⁴² *Tapu Tahrir 1028*, s. 8. Bu defterin 1539 veya 1540 yılında hazırlandığını tahmin etmekteyiz.

³⁴³ *Maliyeden Müdevver 17895*, s. 6-7. 1537-44 tarihleri arasında görev yapan beylerbeylerinin isimleri bilinmemektedir.

³⁴⁴ Defterde dört aylık olarak verilmiştir. Tahminen bir yıllık toplam geliri, bu miktar olmalıdır. Bkz. *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 8.

³⁴⁵ *BOA. Mühimme 4*, 12/89.

³⁴⁶ *Maliyeden Müdevver 563*, s. 104.

³⁴⁷ *Maliyeden Müdevver 563*, s. 104.

³⁴⁸ *Maliyeden Müdevver 563*, s.104.

³⁴⁹ *Maliyeden Müdevver 563*, s.104.

³⁵⁰ *Maliyeden Müdevver 563*, s.104.

³⁵¹ *Maliyeden Müdevver 563*, s.104.

³⁵² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 9/I.Kitap, İstanbul, 1996, s.31.

yer almaktaydı. Bağdat beylerbeyliğinin, stratejik bir bölgede bulunması ve İran siyasetinde önemli bir rol oynaması, beylerbeylikler arasında ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bununla beraber, Bağdat beylerbeylerinin gelir miktarlarında bir istikrarın bulunmadığını ve zaman içerisinde azalma veya artma olabilmekteydi. Nitekim bu azalma veya çoğalmanın kısa bir zaman aralığında, 600.000 akçe miktarı kadar bir değişimin görülmesi dikkat çeken bir husustur. Kanaatimizce bu durum tayin edilen beylerbeyinin kıdeminden kaynaklanmaktadır.

Bu arada, 1570 yılında 100 dirhem gümüşten 0.627gr. ağırlığında 490 akçe kesirken, 1600 yılında 100 dirhem gümüşten 0,323 gr. ağırlığında 950 adet akçe kesilmiştir. Yine 1548 yılında bir altın (flori, yıldız altın) 60 akçe iken 1600 yılında 120 akçeye yükselmiştir³⁵³. Buna göre 1547'de 1.699.992 akçe yıllık geliri ile 28.333 altın alırken, 1609'da 1.4000.000 akçe yıllık gelirinden ancak 11.667 altın gelmektedir. Bu durum da beylerbeylerinin XVII. yüzyıla gelindiğinde alım güçlerinin yaklaşık yarı yarıya düştüğünü göstermektedir.

Beylerbeyleri aldıkları bu geliri yalnız kendileri için harcamamakta, maiyetinde bulunan ve kapı halkı denilen adamların yiyip içmesine, giyim kuşamlarına önemli miktarlar harcadıklarından, maiyetin toplam maliyeti giderlerinin büyük bir oranını oluşturmaktadır³⁵⁴. Bu durumda beylerbeylerinin alım güçlerinin, yaşanan enflasyonla daha da azaldığı görülmüştür.

Görevleri

Beylerbeylerin genel vazifeleri, bütün meselelerde Sultanın icra kuvvetinin temsilcileri olarak, eyaletin bütün işlerinden sorumlu olup kadıların hükümlerini ve padişahın emirlerini uygulamaya koyarlardı. Ayrıca beylerbeylik divanında askerî statüdeki şahıslarla ilgili meselelerde karar verme yetkileri de vardı. Özellikle vezir rütbeli beylerbeyiler daha fazla yetkiye ve büyük güce sahip bulunuyorlardı. Beylerbeylerin başta gelen idari sorumluluğu, halkın güvenliğini sağlamak, Sultanın emirlerine karşı çıkan ve kanunları tanımayanları takip etmektir. Beylerbeyinin asli vazifesi, kendi eyaletindeki tımarlı sipahi ordusundan sorumlu idi. Beylerbeyinin görevi, kuvvetlerini en mükemmel şekilde hazırlayarak, orduya katılmaktı. Sipahilerin tayin ve terfileri ona bağlı bulunuyordu. Beylerbeyi belirli bir miktara kadar tımar verme hakkına da sahipti³⁵⁵.

³⁵³ Mustafa Öztürk, *Orta Anadolu'da Fiatlar (1785-1860)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985, s. 24-25.

³⁵⁴ M. Kunt, *age.*, s.98-99.

³⁵⁵ H.İncalcık, "Eyalet.", *El²*, C.II, s. 723.

Beylerbeylerin bu genel vazifeleri dışında, Bağdat beylerbeyliğinin bulunduğu coğrafi konum ve İran serhadinde bulunmasından dolayı, bu görevler yanında bir kısım önemli vazifelerden de sorumluydu. Bu özel görevleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bağdat kalesinin tamiri gereken yerlerini tamir ederek, kaleyi muhafaza etmek³⁵⁶,
2. Serhadde bulunan kalelerin tamir edilmesi ve gereken silah ile asker ikmalini sağlamak³⁵⁷,
3. Bağdat'a komşu olan eyaletlerde istikrarın sağlanmasına yardımcı olmak ve gereken askerî ihtiyaçları karşılamak³⁵⁸,
4. İran ile yapılan sulh sonucunda hudutların belirlenmesine yardımcı olmak ve sulhun korunmasına ihtimam göstermek³⁵⁹.
5. İran tarafında kalan bey ve hanlara iltica etmeleri için istimâlet-nâmeler göndermek, iltica edenleri gerekli yerlere yerleştirerek, dirlik tevcihinde bulunmak³⁶⁰,
6. İran ile yürütülen savaşlarda, çevre beylerbeylerine serdarlık etmek ve savaş dönemlerinde fırsat buldukça İran tarafına taarruzda bulunmak³⁶¹,
7. Seferler için gerekli askerî mühimmatın hazırlanmasını sağlamak³⁶²,
8. İran'a konulan ticarî ambargonun kontrolünü yapmak ve barış zamanlarında İran tarafından gelen ve giden tüccar taifesinin güvenliğini sağlamak³⁶³,
9. İran taraflarından casuslar vasıtasıyla haber toplamak³⁶⁴,
10. İran'dan gelen elçilerin güvenliğini sağlayarak İstanbul'a sağ salim gitmelerini temin etmek³⁶⁵,

³⁵⁶ BOA. Mühimme 6, 616/357, BOA. Mühimme 14, 704/1016, BOA. Mühimme 21, 27/79, BOA. Mühimme 32, 222/416-417.

³⁵⁷ BOA. Mühimme 3, 217/605, 220/615, BOA. Mühimme 18, 78/168, BOA. Mühimme 51, 31/102.

³⁵⁸ BOA. Mühimme 5, 150/353, BOA. Mühimme 7, 454/1310, 636/1773, 784/2142.

³⁵⁹ BOA. Mühimme 26, 333/958, BOA. Mühimme 67, 171/427.

³⁶⁰ BOA. Mühimme 26, 333/958, BOA. Mühimme 30, 190/447, BOA. Mühimme 44, 100/173, BOA. Mühimme 48, 26/72, BOA. Mühimme 53, 249/722, BOA. Mühimme 60, 285/657, BOA. Mühimme 61, 55/145, 146, 149.

³⁶¹ BOA. Mühimme 44, 207/437, 227/482, BOA. Mühimme 52, 135/341, BOA. Mühimme 60, 50/119, 287/663, BOA. Mühimme 61, 69/179, BOA. Mühimme 69, 112/228.

³⁶² BOA. Mühimme 44, 123/221, 124/223.

³⁶³ BOA. Mühimme 5, 233/598, BOA. Mühimme 28, 281/698, BOA. Mühimme 32, 168/330.

³⁶⁴ BOA. Mühimme 12, 289/593, 490/938, BOA. Mühimme 14, 980/1458, BOA. Mühimme 16, 105/207, BOA. Mühimme 29, 35/79, BOA. Mühimme 31, 313/696.

11. İran'dan Meşhed'e gelerek yerleşmek isteyenleri engellemek ve Meşhed'i Safevi tesirinden korumak³⁶⁵,

12. Bağdat serhadinde olan kale neferlerinin zahire ve mevaciplerinin verilmesi³⁶⁶,

13. İran'dan hac ziyareti için gelenlerin belirlenen güzergâhtan gitmelerini sağlamak³⁶⁷,

14. Bağdat çevresinde bulunan bir kısım aşiret beylerine gereken tevcihatın yapılması için merkeze gerekli bilgiyi aktarmak³⁶⁸,

15. İran ile ittihadı olanların ve eşkıyalık yapanların yakalanması ve gereken cezalandırmayı yapmak³⁶⁹ gibi görev ve sorumlulukları bulunmaktaydı.

Görüldüğü gibi, Bağdat beylerbeyliğinin stratejik bir yerde bulunması dolayısıyla, tabii vazifelerinin yanında siyasi, idari, askerî, iktisadî, adli ve sosyal alanda bir kısım sorumluluklarda yüklenmesini gerektirmiştir. Bu açıdan beylerbeyler arasında, Bağdat beylerbeylerinin bu görev ve sorumluluklarıyla ön plana çıktıklarını söyleyebiliriz.

Kaymakam (Kâim-makâm)

Bağdat beylerbeyliğinin hassas bir bölgede yer almasından dolayı, yönetiminin kesintiye uğramaması için, gerekli tedbirler alınırdı. Bu amaçla yönetimin sürekliliğini sağlamak maksadıyla, mazûl olan beylerbeyinin, halefi gelene kadar, yerinden ayrılması istenilmez veya Bağdat'ta bulunan mazûl bir beylerbeyi, yeni beylerbeyi göreve gelene kadar vazife yapardı. Ayrıca Bağdat'ın İran serhadinde bulunması nedeniyle zaman zaman Bağdat beylerbeyinin, serdar tayin edilerek, İran üzerine sefere çıktığı takdirde Bağdat'ın muhafaza görevi Bağdat'a bağlı bir sancakbeyi tarafından sağlanmaktaydı. XVI. yüzyılın ortalarında Mısır beylerbeyliğinde rastladığımız beylerbeyinin yerine vekili olarak kaymakama³⁷¹, Bağdat'ta da rastlamaktayız. Örneğin 1552 tarihinde Safeviler ve Ekrâd'ın, Şehrizol beylerbeyi hududunda bulunan Dilharaş kalesini zapt etmesi üzerine, Bağdat Beylerbeyi Baltacı Mehmet Paşa'ya İstanbul'dan şu ferman gönderilmiştir;

³⁶⁵ BOA. Mühimme 23, 199/422.

³⁶⁶ BOA. Mühimme 14, 989/1474, 1118/1642, BOA. Mühimme 21, 278/659, BOA. Mühimme 24, 44/125, 88/234, BOA. Mühimme 30, 191/449.

³⁶⁷ BOA. Mühimme 3, 220/615.

³⁶⁸ BOA. Mühimme 6, 17/39, BOA. Mühimme 24, 43/124.

³⁶⁹ BOA. Mühimme 2, 123/1232, BOA. Mühimme 7, 514/1478, BOA. Mühimme 44, 36/78, BOA. Mühimme 79, 431/1086.

³⁷⁰ BOA. Mühimme 31, 313/695-696, Ali Emiri, Ahmed-I, Evrak No:321.

³⁷¹ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyâleti, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:17, İstanbul,1990, s. 127-129.

“...malûm-ı padişâh-ı gerdûn-ı vakâr ile paşa-yı müşârün-ileyh serdâr ve kal'a-i merkûme teshîrî için sipahsâlâr tayin olunub mir-livâ-i Rumâhiyye Süheyl Beğ Bağdad'a kâim-makâm nasb olundu...” diye buyrulmaktadır³⁷².

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Bağdat beylerbeyinin serdar tayin edilmesi üzerine, beylerbeyliğine bağlı Rumâhiyye sancakbeyini, fermanla beylerbeyine vekil olarak kaymakam tayin edildiği görülmektedir.

Yukarıdaki örnek dışında belgelerde kaymakam ifadesine rastlanmasa da, vekâlet vazifesi yerine getirildiği görülmektedir. Örneğin 18 Ekim 1576 tarihli Bağdat beylerbeyliğinden mazul Ahmed Paşa'ya hitaben gönderilen ferman şu şekildedir;

“...Bağdad beylerbeyliği sâbikan Mısır beylerbeyisi olan Hüseyin dâme ikbâlehuya verilüb Bağdada vârub vâsıl oluncaya değin mukaddeman beğlerbeğisi olan Ali dâme ikbâlehu muhafaza hizmeti olmağičün hükm-i şerîfim gönderilmiştir. Anın gibi müşârün-ileyh Bağdaddan çıkub südde-i sa'âdetim cânibe tevcih etmiş ise ana gönderilen hükm-i şerîfimle sen muhafaza-i hizmet olmanız emr edüb...”³⁷³.

Bu belgede de yeni beylerbeyi göreve gelene kadar mazul bir beylerbeyinin vekâleten görev yapması için ferman gönderilmiştir.

Belgelerde gördüğümüz kadarıyla Bağdat'ın, İran serhadinde bulunmasından dolayı, her an bir saldırı olma ihtimaliyle, Bağdat beylerbeyi olmadığı takdirde, Bağdat'ın muhafaza görevini yapan ve beylerbeyine vekâlet eden bir görevli bulunmaktadır. Bu görevli zaman zaman Bağdat beylerbeyliğine bağlı bir sancakbeyi olduğu gibi, komşu bir beylerbeyine veya mazûl olmuş bir beylerbeyine ya da devlet tecrübesi olan bir mütakaide de, bu vazifenin verildiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili çeşitli belgelere rastlamak mümkündür. Örneğin 1 Ekim 1559 tarihli bir belgede, Bağdat beylerbeyinin Bağdat haricine çıktığı zaman, kale muhafaza görevinin Musul Beyi Murat Bey'e verildiğini, ancak kendisine beylerbeyilik tevcih edildiğinden, Bağdat muhafazasının Cessanbedre sancakbeyi Veli Bey'e bu vazifenin verildiği bildirilmektedir³⁷⁴. Bağdat beylerbeyliğine 20 Mart 1583 tarihinde gönderilen hüküm şu şekildedir;

“Bu defa mahall-i iktizâsına göre Bağdad serhadlerinden kalkub ol câniblere hareket etmek lâzım geldükde Bağdadın muhâfazası sâbikan Basra beğlerbeğisi olub hâlâ seninle ma'an ol serhadlerde hidmetde bulunmak emrim olmağın Mahmud dâme ikbâlehuya ta'yin olunmasın emr edüb...”³⁷⁵

Burada da mâzul bir beylerbeyinin görevlendirildiğini görmekteyiz.

³⁷² Nazmizâde Murtaza Efendi, *age.*, s.64/b.

³⁷³ BOA. Mühimme 28, 170/396.

³⁷⁴ BOA. Mühimme 3, 146/387.

³⁷⁵ BOA. Mühimme 44, 162/327.

13 Şubat 1584 tarihli bir başka hükümde; Bağdat beylerbeyinin İran üzerine sefer düzenlediğinden, Bağdat'ın muhafazası görevi, Bağdat defterdarlığından mütekaît Hasan Bey'e verilmiştir³⁷⁶. Burada da, askerî vasfı olmayan defterdarlıktan mütekaît birine bu vazifenin verilmesi uygulamasıyla karşılaşmaktayız. Fakat bu durumun geçici bir süreyi kapsadığını, aynı tarihte Basra beylerbeyine gönderilen bir başka fermanan anlamaktayız. Nitekim Basra beylerbeyine şu ferman gönderilmiştir;

*"... Bağdad beğlerbeğisi olan Ali dâme ikbâlehûya ol serhadlerde olan asâkir-i mansûreye serdâr tayin olunub emr-i hümayunüm gönderilmiştir sen dahi beğlerbeğliğine tâbi olan Rebi'a ve Basra neferâtıyla şimdiden hâzır ve müheyâ olub dahi müşârün-ileyh vech-i münâsib gördüğü üzere hizmetde bulunmak emr edüb buyurdum ki, sen dahi kânûn-ı kadîm muktezâsınca cebe vü cevşen ve cebelülerinle müheyâ ve âmâde ve hâzır müşârün-ileyh Ali dâme ikbâlehu tarafına müterakkib u nâzır olasın..."*³⁷⁷

Bu uygulamada da, bölgedeki bir başka beylerbeyine bu vazifenin verildiği dikkat çekmektedir.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, Bağdat beylerbeyinin yerine vekâleten görevlendirmelerde, belirli bir kaidenin olmadığı ve şartlara göre tecrübeli bir devlet adamının tayin edildiğini görmekteyiz.

Askerî Yöneticiler

Yeniçeri Ağası

Önemli hudut kalelerinde kale dizdârından başka, *Yeniçeri Ağası* ismiyle daha yetkili ve nüfûzu o mıntikalarda bulunan kaleleri de kapsayan, bir yeniçeri komutanı bulunurdu³⁷⁸. Bağdat Kalesi muhafazasında bulunan dergâh-ı alî yeniçerileri ile yerli gönüllü yeniçerilerinin komutanı olup beylerbeyinden sonra en yetkili ehl-i örf mensubu idi. Hatta yeniçeri ağaları, beylerbeyine bağlı değildi ve beylerbeyi, yeniçeri korumasındaki karargâhlara asla giremezdi. Bu bakımdan yeniçeri ağaları müstakil olup doğrudan merkeze bağlıydılar³⁷⁹.

1546-1547'de (H. 953) yılına ait bir kayıttan, Bağdat'ta yeniçerilerin varlığının, beylerbeyliğin kuruluşunun ilk zamanlarına kadar dayanmakta olduğu görülmektedir. Kayıtta, "*ağa-i yeniçeriyân-ı Bağdad*" sıfatıyla Mustafa Ağanın³⁸⁰ Bağdat'ta yeniçerilerin komutanı olarak görev yaptığı

³⁷⁶ BOA. Mühimme 44, 205/433.

³⁷⁷ BOA. Mühimme 44, 207/438.

³⁷⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK., Ankara, 1988, s. 327.

³⁷⁹ H. İnalcık, "Eyalet", *El²*, C.II, s. 723.

³⁸⁰ *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 7.

görülmektedir. Bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla, Bağdat kalesinde yeniçeri ağası yanında, “ağa-i azâbân-ı kal’a-i Bağdad” sıfatıyla bir azablar ağası, İmam-ı Azam ve Kuşlar kalelerinde dizdâr bulunduğuna dair bilgi bulunmaktaysa da, Bağdat Kalesi’nde bir dizdârın bulunduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Tahminimizce yeniçeri ağası bu dönemde, dizdarlık vazifesini de uhdesinde bulunduruyordu. Nitekim 24 Mayıs 1550 tarihli bir belge, bu tahminimizi desteklemektedir. Bu belgede; Bağdat yeniçeri ağalığı ve dizdârlığının 100 akçeliğine ismi verilmeyen bir ağanın uhdesinde olduğu ve bu tarihte münhal olduğundan, Bağdat azaplar ağası Hasan Ağa’ya 100 akçeye tevcih edildiğini yazmaktadır³⁸¹. 30 Haziran 1550 tarihli bir başka kayıttan ise, Bağdat’ın dizdârlığı 40 akçelik olduğu ve Ömer bin Yusuf’a yeniçeri ağalığının tevcih edildiğini³⁸² öğrenmekteyiz. Bu son kayıttan açık bir ifade bulunmamakta olup bu ifadeden iki anlam çıkarabilmek mümkündür. Birincisi; Ömer bin Yusuf’un kıdemine denk olmadığından, Bağdat dizdârlığı yerine kıdemine mütenasip görülen yeniçeri ağalığına tayin edilmiş olma ihtimalidir. İkinci ihtimal; Bağdat yeniçeri ağalığı tevcih edilen Ömer bin Yusuf’a, 40 akçelik Bağdat dizdârlık vazifesinin de uhdesine verilmiş olduğu ihtimalidir. Yukarıda bahsettiğimiz kayıtlarda yer alan ifadeleri dikkate aldığımızda, ikinci ihtimalin daha doğru olabileceğini düşünmekteyiz.

Bununla beraber sonraki yıllara ait çeşitli belgelerde, Bağdat’ta, yeniçeri ağasından ayrı olarak, bir dizdârın görev yaptığı görülmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı olarak, dizdârlık konusunda bahsedeceğiz (Bkz. Dizdârlık konusuna).

Tespit ettiğimiz belgelerden, Bağdat yeniçeri ağalığının tevcihinde, belirli bir vazifeden gelme şartının aranmadığını görmekteyiz. Nitekim 22 Kasım 1552 tarihinden önce Bağdat yeniçeri ağalığı vazifesinde bulunan Ayas Çavuş’un, çavuşluktan bu vazifeye atandığı³⁸³; 8 Eylül 1556 tarihinde Bağdat yeniçeri ağalığına tayin edilen Mustafa’nın, hazinedârbaşının kardeşi olup Bağdat’ta kethüda olarak görev yaptığı³⁸⁴; 16 Mart 1561 tarihinde de, Bağdat yeniçeri ağası olan Haydar’ın da, dergâh-ı alî çaşnigirlerinden olduğunu³⁸⁵, tespit etmekteyiz. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, yeniçeri ağalığı görevine, çeşitli vazifelerden yükselebilenin mümkün olduğu görülmektedir.

Yukarıda adı geçen ağalar dışında, 1606 yılında Mustafa Ağa³⁸⁶ ve 1608 yılında da Bâcân³⁸⁷ adında bir beyin, Bağdat’ta yeniçeri ağası olarak vazife yaptıklarını, kayıtlardan tespit etmekteyiz.

³⁸¹ *Kepeci Ruus* 209, s. 69.

³⁸² *Kepeci Ruus* 209, s. 76.

³⁸³ *Kepeci Ruus* 210, s. 25.

³⁸⁴ *BOA. Mühimme* 2, 143/1392.

³⁸⁵ *BOA. Mühimme* 4, 185/1936.

³⁸⁶ *Ali Emiri, Ahmed-I*, Evrak No. 408/b.

Bağdat'ta yeniçeri ağalarının gelirleri hakkında bir bilgiye, sadece 1614 yılına ait bir kayıta rastlayabildik. Bu kayda göre, yeniçeri ağasının geliri yevmi 977 akçe, toplam üç aylık geliri ise 71.865 akçeydi³⁸⁸.

Bağdat muhafazasında bulunan yeniçerilerin komutanı olarak görev yapan yeniçeri ağasına, yardımcı olmak üzere maiyetinde bir kethüda vazife yapmaktaydı³⁸⁹. Ayrıca yeniçeriler, sağ ve sol kol olmak üzere iki bölükten oluşmaktaydı. Bu bölüklerin başlarında da “*cânib-i yemin yeniçeri ağası*” (sağ kol) ve “*cânib-i yesâr yeniçeri ağası*” (sol kol) adlarıyla birer ağa görev yapmaktaydı³⁹⁰.

Bağdat'ta bulunan yeniçeri askerinin miktarına gelince; asker sayısının yıllara göre değişkenlik gösterdiğini görmekteyiz. Örneğin 28 Ağustos-24 Kasım 1546 döneminde 886 nefer, 25 Kasım 1546-20 Şubat 1547 döneminde 702 nefer³⁹¹, 3 Kasım 1548-29 Ocak 1549 döneminde 1478 nefer, 30 Ocak-28 Nisan 1549 döneminde 1460 nefer, 29 Nisan-25 Temmuz 1549 döneminde 1422 nefer, 26 Temmuz-22 Ekim 1549 döneminde 1377 nefer³⁹², 17 Ağustos-13 Kasım 1613 döneminde 823 nefer³⁹³ ve 11 Şubat-10 Mayıs 1614 döneminde de 732 nefer³⁹⁴ yeniçeri askerinin Bağdat muhafazasında bulunduğunu tespit etmekteyiz. Bu rakamlara göre, XVI. yüzyılın ortalarında (beylerbeyliğin ilk zamanları) daha fazla sayıda yeniçeri askeri Bağdat'ta bulunurken XVII. yüzyılın başlarında asker sayısında, yarı yarıya bir azalma meydana geldiği görülmektedir. Ancak elimizde bu konuda yeterli bilgi olmamasından dolayı, bu azalmanın geçici bir durum olup olmadığını tespit edebilmemiz mümkün olmadı.

Bağdat Gönüllüleri Ağası

Yeniçeriler arasında kul taifesi dışında bir de, şehir ve kasaba halkından olup yeniçerilerin imtiyaz ve şereflerinden istifade etmek amacıyla, gönüllü olarak yeniçeri yazılanlar bulunmaktaydı. Bu gönüllüler ulufesiz olarak yeniçeri yazılırlar, ancak savaş zamanında muharebeye girdiklerinde, ordudan “*tashih bedergâh*” tabir edilen, yeniçeri ulufe defterine kaydedilirler ve böylece ulufeli yeniçeri olurlardı³⁹⁵.

Bağdat gönüllülerinin başında bulunan komutana, “*ağa-yı cemâ'at-i gönülliyân-ı Bağdad*” veya “*gönülliyân ağası*” denilirdi. 22 Eylül 1550

³⁸⁷ BOA. Mühimme 78, 153/293.

³⁸⁸ Maliyeden Müdevver 6833, s.122.

³⁸⁹ Kepeci Ruus 216/a, s.157.

³⁹⁰ BOA. Mühimme 34, 236/502.

³⁹¹ Ali Emiri, Kanuni 21, s.9.

³⁹² Maliyeden Müdevver 7111, s. 5, 7, 12, 18.

³⁹³ Maliyeden Müdevver 6718, s.194-199.

³⁹⁴ Maliyeden Müdevver 6833, s.122-137.

³⁹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-I*, s. 330-331.

tarihinde, eski Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa'nın yakını çarşıgirlerden Ferhad³⁹⁶; 24 Mart 1611 tarihinde de İbrahim³⁹⁷ Bağdat gönüllüleri ağası olarak atandıklarını görmekteyiz. Gelirleri hakkında, sadece 25 Kasım 1546-20 Şubat 1547 tarihleri arasındaki üç aylık döneme ait bir bilgi tespit edebildik. Buna göre; yevmi 100 akçe, üç aylık maaş ise 9.000 akçedir³⁹⁸.

Bağdat Kalesi muhafazasında bulunan gönüllüler, “*cemâ'at-i gönülliyân-ı Bağdad*” adı altında kaydedilmiş olup ulufeli idiler. Bağdat'ta mevcut gönüllülerin miktarı, 28 Ağustos-24 Kasım 1546 döneminde 752 nefer, 25 Kasım 1546-20 Şubat 1547 döneminde de 713 neferdi³⁹⁹.

Azab Ağası

Azab, kelime olarak evli olmayan veya bekâr manasına gelmektedir. Azab askeri olarak alınacaklar, özellikle Anadolu'dan, muharebeye yarar, kuvvetli, dinç, bekâr gençler arasından seçilirdi. Azablar, ilk zamanlarda yeniçerilerin önünde savaşıyor, hafif yaya askerleri iken⁴⁰⁰, daha sonraları genişleyerek *kale ve deniz azabları* diye iki kısma ayrılmıştır. 1501 yılında Midilli'nin muhafazası için buraya azab kuvvetleri gönderilmesinden sonra, bu kuvvetlerin kale hizmetlerinde bulunmaları uygun görülmüş ve kalelere ulufeli azablar konulmuştur⁴⁰¹.

Bağdat kalesinde bulunan azab kuvvetlerinin en büyük amiri, “*ağa-i azâbân-ı kal'a-i Bağdad*” diye anılan azab ağasıydı. Bağdat'ta, 1546-47 yıllarında Mustafa Ağa'nın azab ağası olarak görev yaptığını görmekteyiz⁴⁰². 24 Mayıs 1550 tarihinde ise, Bağdat'ta ulufesi yevmi 80 akçe olan azab ağası Hasan Ağa, yevmisi 100 akçe olan Bağdat yeniçeri ağalığına tayin edilmiştir⁴⁰³.

Bağdat kalesi muhafazasında bulunan azablar, “*cemâ'at-i azâbân-ı kal'a-i Bağdad*” adı altında kaydedilmiş olup ulufeli idiler. Bağdat'ta mevcut azabların miktarı, 28 Ağustos-24 Kasım 1546 döneminde 454 nefer, 25 Kasım 1546-20 Şubat 1547 döneminde de 480 neferdi⁴⁰⁴.

Subaşı

Subaşılar, sancakların asayişinin korunmasında önemli rol oynardı. Subaşılık, köy ve kasabalarda “*il subaşıları*” ve şehir niteliği taşıyan büyük

³⁹⁶ Kepeci Ruus 209, s. 103.

³⁹⁷ Maliyeden Müdevver 3260, s. 61/b,d.

³⁹⁸ Ali Emiri, Kanuni 21, s.10.

³⁹⁹ Ali Emiri, Kanuni 21, s.9.

⁴⁰⁰ İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. I, Ankara, 1982, s. 517.

⁴⁰¹ İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 574.

⁴⁰² Ali Emiri, Kanuni 21, s. 6.

⁴⁰³ Kepeci Ruus 209, s. 69.

⁴⁰⁴ Ali Emiri, Kanuni 21, s. 10.

merkezlerde “*şehir subaşı*” olarak tanımlanırdı⁴⁰⁵. *İl subaşı*, sancakbeyinin özel ücretli adamı olmasına karşılık; *şehir subaşı* ise, yalnız şehir ve nahiyesinin dirlik ve düzenliğini sağlamak üzere divan-ı hümayun tarafından atanan, kadı karşısında konumu pek belli olmayan bağımsız bir makam durumundadır. Bu açıdan şehir subaşı doğrudan doğruya divana bağlı olan ve şehirdeki ehl-i şer dışında kalan bütün hükümet görevlilerinin kethüdası konumunda bulunmaktadır. İl subaşları ise, beylerbeyi ve sancakbeyi tarafından köy ve kasabalara gönderdiği adamları olup kadı emrinde bulunurlardı. Bu sebepten, onların ehl-i örfük derecesi sancakbeyinin adamı oldukları ölçüsünde idi⁴⁰⁶.

Serbest dirliklerde, subaşıyı dirlik sahibi tayin ederdi. Serbest olmayan köylerde ise sancakbeyi tarafından “*köy subaşları*”, sancaklara “*sancak subaşları*” her kazaya da “*toprak subaşı*” tayin olunurdu⁴⁰⁷.

Subaşı, Osmanlı devletinin ilk yıllarından XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden atanırken, bu tarihten itibaren beylerbeyine veya sancakbeyine bağlı ve onlar tarafından atanan bir görevli durumuna gelmiştir⁴⁰⁸.

Subaşının görevleri başlıca iki noktada toplanmaktadır. Birincisi, bâ-di hevâ adı altında toplanan cürüm ve cinayet, niyâbet, resm-i arûsâne vergilerinin toplanması gibi mali görevi vardı. Bu sıfatla kendilerine “*zâim*” adı dahi verilmekte idi⁴⁰⁹. İkincisi, bulunduğu bölgenin kolluk görevini yani asayişini sağlamak ve görevde bulunduğu süre içinde topladıkları paraları ya aydan aya has sahibine teslim ediyorlardı, ya da mukataa usulü ile daha önce belli bir para ile göreve geliyorlardı⁴¹⁰.

Bağdat'ta, subaşılık hakkında bir belge dışında ayrıntılı bir bilgiye rastlayamadık. 1616 tarihli bu belgede, Bağdat'ın defter kethüdasına bağlı olan has köylere, mirimirân ve mirlivâ subaşlarının müdahalede buldukları ve reayadan resm ile temessüklerini aldıkları, ayrıca selâmlık adıyla akçe ve cerime aldıklarından bahsedilmiştir. Merkezden gönderilen emr-i şerif ile subaşların müdahale etmemeleri ve selâmiye adı altında reayadan herhangi bir para almamaları istenmektedir⁴¹¹. Bağdat'taki il subaşları ile ilgili olan bu

⁴⁰⁵ M. Akdağ, *age.*, C.2, s. 31-32; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.202.

⁴⁰⁶ M. Akdağ, *age.*, C.2, s. 32.

⁴⁰⁷ M. Akdağ, *age.*, C., s. 32; Y.Özkaya, *age.*, s. 202.

⁴⁰⁸ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara, 1995 s. 69; Y.Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon”, s. 666.

⁴⁰⁹ M. Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *AÜ. DTCF. Dergisi*, C.XIII, S.1-2, Ankara, 1955, s.50.

⁴¹⁰ Ö. Ergenç, *age.*, s.70; Y. Yücel, *agm.*, s. 667.

⁴¹¹ *BOA. Mühimme 81*, 107/239.

belgede önemli bir husus ise, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sancakbeylerinin yıllık gelirlerine şehirlerin cürüm ve cinayet ve benzeri rüsûm-ı serbestisini eklemek suretiyle bu makamları daha itibarlı hale getirme⁴¹² gayretlerine Bağdat'ta da rastlamaktayız. Bu amaçla Bağdat beylerbeyinin, il subaşları vasıtasıyla defter kethüdalığına bağlı has köylere müdahalede bulunmaya çalışmasına karşın, merkezin bu gibi müdahaleleri engellemeye çalıştığını görmekteyiz.

Alaybeyi (Mîr-alay)

Alaybeyleri, sancaklardaki mevcut tımarlı sipahilerin büyük amiri olup serbest zeâmet tasarruf ederlerdi⁴¹³. Belgelerde, *alaybeyi* tabiri yanında, zaman zaman “*mîr-alay*” tabirinin de kullanıldığı görülmektedir⁴¹⁴. Alaybeyleri, vilâyet sipahilerinin arzuları göz önünde bulundurularak, beylerbeyi veya sancakbeyi arzı üzerine tayin edilirdi. Görevden azledilmeleri ise, beylerbeyi veya kadının arzıyla olurdu⁴¹⁵.

Alaybeyleri, sipahilere tımar tevcihi yapılmasında, “*kılıca yarar kimse*” oldukları hususunda bazı sipahilerinde şehâdet ettiklerine dair bir i'lâm(raporu)ı beylerbeyi veya sancakbeyine sunarlardı⁴¹⁶. Bir diğer önemli görevi ise, kendilerine bağlı olan sipahilerin “*yoklama ve müfredât defterlerini*” tanzim eder ve bunları tasdik ederek ilgili birimlere teslim ederlerdi⁴¹⁷. Sefer zamanında, sancakta bulunan tımarlı sipahiler ile beraber sancakbeyinin emrine girerlerdi.

İncelediğimiz dönemde, Bağdat sancağında görev yapan bazı alaybeylerini tespit etmemiz mümkün oldu. Örneğin 19 Kasım 1570 tarihli bir hükümde; Bağdat sancağında alaybeyi olarak Latif adında bir beyin görev yaptığını görmekteyiz. Bu belgede bahse konu olan bir diğer husus ise; alaybeyi Latif'e bu tarihte sancakbeyliğinin tevcih edildiği, ancak rafizî ve ilhâdı istimâ olunduğundan, ahvalinin tetkik edilerek, merkeze bildirilmesi istenmektedir⁴¹⁸. 1587 yılına ait bir başka belgede ise, Bağdat Sancağı Alaybeyi Veli Bey, Şuşter ve Düseyb kaleleri üzerine yapılan muharebede yararlılığı görüldüğünden, Bağdat beylerbeyinin mektubu üzerine Cessân sancakbeyliğine tevcihi buyrulmuştur⁴¹⁹. Görüldüğü gibi her iki belgede de,

⁴¹² M. Akdağ, *age.*, C. 2, s. 67.

⁴¹³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C.IV, s.316.

⁴¹⁴ Örneğin 1577-78 tarihine ait Tapu Tahrir Defterinde, Zâim Ali Kethüda için “Mîr-alay-ı livâ-i Bağdad” olarak tanıtmasından sonra, belgenin bir bölümünde ise Ali Kethüda'nın “Bağdad Alaybeyi” olduğunu ifade etmiştir. *Kuyûd-ı Kadîm* 102, v. 75/b.

⁴¹⁵ N.Göyünç, *age.*, s. 50.

⁴¹⁶ M. A. Ünal, *age.*, s. 46.

⁴¹⁷ O. Kılıç, *age.*, s. 172.

⁴¹⁸ BOA. Mühimme 14, 405/568.

⁴¹⁹ *Ruznâme* 98, s. 217.

Bağdat sancağında görev yapan alaybeylerinin, terfi ettikleri takdirde, sancakbeyi olabiliyorlardı.

Kanuni dönemine ait kanunnâme şu şekildedir;

“... Alaybeğleri ve çeribaşılıarı vardır, anlar dahi ze’âmet ve tîmâr tasarruf ederler. Cümlesi me’mûr oldukları hizmetlerinde dâ’im ve kâ’im oldukça ze’âmet ve tîmârları tasarruflarında olur. Bilâ-sebeb ellerinden alınub âhara verilmez. Hatta birisi uğûr-ı hümâyûnda giriftâr veya şehîd veya fevt yahut nâ-bedîd olsa, ze’âmet ve tîmârı oğluna verilür ve eğer oğlu yoğ ise âhara verilür...”⁴²⁰.

Kanunnâmede görüldüğü gibi, alaybeyleri için bir görev süresi belirlenmediğini ve hizmet ettikleri sürece vazifede kalabilecekleri vurgulanmaktadır. Hatta alaybeylik vazifesinin babadan oğula geçebilmesinin de mümkün olduğu kanunnâmeden anlaşılmaktadır. Bağdat’ta babadan oğula olmasa da, yakın akraba (amcadan yeğene) arasında bir değişim yaşandığını görmekteyiz. Örneğin 12 Mayıs 1596 tarihli bir hükümdede, Bağdat Sancağı Alaybeyi Mustafa bin Abdullah vefat etmiş olduğundan, Vezir Hızır Paşa’nın mektubuyla, Abdullah’ın yerine kardeşi oğlu olan İbrahim veled-i Şeyh’e alaybeylik vazifesi ve zeâmeti tevcih edildiği bildirilmektedir⁴²¹.

Bağdat’ta alaybeylerinin gelirleri ise; eyaletin kuruluşunun ilk yıllarına ait kanunnâmede 40.000 akçe zeâmetleri olduğu kaydedilmiştir⁴²². 19 Kasım 1542 tarihine ait Tımar İcmâl Defterine göre Bağdat Sancağı Alaybeyi Kaymaz Bey’in 37.000 akçe zeâmeti olduğu⁴²³, 1544-45 yılına ait İcmâl defterine göre ise, yine Kaymaz Bey’in 37.158 akçe zeâmeti olduğunu görüyoruz⁴²⁴. 1595-96 yılına ait Tımar ve Zeamet Tevcih Defterine göre, Bağdat Sancağı Alaybeyi Mustafa bin Abdullah’ın 28.500 akçe zeâmeti olduğu ve fevtinden sonra yerine alaybeyi olan kardeşi oğlu İbrahim Veled-i Şeyh’in de 28.500 akçe zeâmeti olduğu görülmektedir⁴²⁵. Tespit edebildiğimiz bu bilgilere göre, Bağdat alaybeylerinin, beylerbeyliğinin kuruluşunun ilk yıllarındaki gelirlerine göre, yüzyılın sonuna doğru azalma meydana geldiğini görmekteyiz. Ancak XVII. yüzyılın başlarına ait elimizde bir bilgi bulunamadığından, bu azalmanın geçici olup olmadığı hakkında bir fikir yürütebilmek mümkün değildir.

⁴²⁰ A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s.477.

⁴²¹ *Ruznâme* 174, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁴²² *Tapu Tahrir* 1028, s. 8.

⁴²³ *Maliyeden Müdevver* 17895, s. 7.

⁴²⁴ *Tapu Tahrir* 209, s. 5/b.

⁴²⁵ *Ruznâme* 174, s. ?

Dizdâr

Dizdâr, kalede bulunan erlerin komutanı olup kale ile ilgili her hususun sorumlusu olmaları yanında, buldukları şehrin güvenliğinden de sorumluydular. Kapıkulları arasından genellikle seçilen dizdârlar, vazifeleri gereği, beylerbeyi/sancakbeyi ve kadıya karşı sorumlu olup onların denetimi altında bulunmaktaydılar. Dolayısıyla herhangi bir başarısızlık veya görevlerini suistimal etmeleri durumunda, bu kişilerin arzıyla azledilirlerdi⁴²⁶. Kalede, dizdârların yanında, kale kethüdası ve yeteri sayıda kale erleri mevcut bulunmaktaydı. Bağdat'ta birden fazla kale olmakla beraber, incelediğimiz dönemle ilgili olarak dizdârlar hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

Hazine Defterdârı (Mal Defterdârı) ve Hazine Görevlileri

Hazine Defterdârı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra, devletin maliye işlerinden sorumlu, *defterdâr* denilen bir görevliye rastlamaktayız. Fatih döneminde, Rumeli ve Anadolu defterdârlığı olarak ikiye ayrılmış ve Rumeli defterdarına *başdefterdâr* denilmiştir. Yavuz Sultan Selim, düzenlediği seferlerle Anadolu ve Suriye'de elde ettiği yeni yerlerin mali işlerine bakmak üzere, merkezi Halep olmak üzere üçüncü bir defterdârlık kurdurdu. XVI. yüzyılın ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdârlıklarına bağlı yalılarla, İstanbul'daki mukataalar ayrılarak merkezde *şikk-ı sâni* adıyla yeni bir defterdârlık oluşturuldu⁴²⁷.

Yavuz Selim döneminde, fetihler sonucunda devletin genişlemesiyle birlikte, fethedilen bölgelere ve yeni kurulan eyaletlere de hazine veya mal defterdarları gönderilmeye başlandı. Artık her beylerbeyliğin bir defterdârı bulunmaktaydı ve bu defterdârlıklar buldukları vilayetin adını aldılar⁴²⁸. Eyaletlerde kurulan bu defterdarlıklara, *kenar defterdârlıkları* veya tımar defterdârlıklarından ayırt etmek amacıyla *hazine defterdârlıkları* olarak adlandırılmışlardır. Eyaletlerde görev yapan hazine defterdârları, merkezde bulunan başdefterdâra bağlı görev yapmaktaydılar⁴²⁹.

Eyaletlerde bulunan defterdârlara belgelerde "*hazine defterdârı*", "*mal defterdârı*", "*nâzır-ı emvâl*"⁴³⁰ veya sadece "*defterdâr*" tabirlerinin kullanıldığını görmekteyiz.

⁴²⁶ Ö. Ergenç, *age.*, s. 78-79.

⁴²⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK., Ankara, 1988, s. 325-328.

⁴²⁸ M. Akdağ, *age.*, C. II, s. 237 dñn.

⁴²⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.328-330.

⁴³⁰ *Maliyeden Müdevver 15367*, 9/28. *Nâzır-ı emvâl* tabiri Bağdat'a ait belgelerde kullanıldığı gibi Mısır'a ait belgelerde de kullanılmıştır. Bkz. es-Seyyid Mahmud, *age.*, s. 231-240.

Bağdat beylerbeyliğinin kuruluşundan itibaren, eyalete ait bir defterdârlığın oluşturulup oluşturulmadığına dair bir bilgi tespit edemedik. Ancak yukarıda da açıkladığımız gibi, Yavuz Selim’le birlikte vilayetlere defterdâr gönderilmesi uygulamasından hareketle, Bağdat’ta da beylerbeyliğinin kuruluşundan itibaren, defterdârlığın ihdas edildiğini tahmin etmekteyiz. Nitekim Bağdat beylerbeyliğinde hazine defterdârlığına ait ilk bilgiye, 1546-1547 tarihli Muhasebe Ruznâmçe Defterinde rastlamış olmamız, bu teşkilatın beylerbeyliğinin kuruluşundan itibaren veya kısa bir zaman geçtikten sonra, kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bu deftere göre, Bağdat hazine defterdârı olan Cafer Bey’in beş aylık hassı 41.660 akçe olarak görülmektedir⁴³¹. Tahminen bir yıllık has bedeli 99.984 akçedir.

Eyalet defterdârlarının ataması padişah berâtıyla olurdu. Bağdat defterdârlığına tayin edilenlerin hangi vazifeden geldiklerini tam olarak tespit edebilmemiz mümkün olmadı. Ancak görebildiğimiz kadarıyla büyük ölçüde başka bir eyalet defterdârlığından, tayin edilme yolu takip edildiğini görmekteyiz. Meselâ; 27 Nisan 1556 tarihli bir buyruhdan, Bağdat defterdârlığı Diyarbekir Defterdârı Mehmet Çelebi’ye tevcih edildiğini öğrenmekteyiz⁴³². Buna karşılık, başka bir vazifede bulunanlardan da Bağdat defterdârlığına atama yapıldığı görülmektedir. Örneğin 1 Ekim 1560 tarihli bir buyruğuyla, Bağdat Defterdârı Pir Ahmed vazifesini ihmal ettiğinden yerine Meşhedeyn mütevellisi Mehmed’e tevcih edilmiştir⁴³³. 14 Mayıs 1582 tarihli bir başka belgede ise; Bağdat Defterdârı Ömer’e Cevazir sancakbeyliği tevcih edildiğinden, Bağdat defterdârlığına eski Basra Kadısı Şemseddin’in tayin edildiği bildirilmektedir⁴³⁴. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, defterdârlık atamalarında farklı uygulamalar olabiliyordu. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, defterdârlıktan herhangi bir sancakbeyliğine tayin edilmesi uygulamasına rastlamaktayız.

İncelediğimiz dönem içerisinde, Bağdat beylerbeyliğinde görev yapan hazine defterdârlarının isimleri ile görevde buldukları tarihleri gösteren⁴³⁵ tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo-IV).

⁴³¹ *Ali Emiri, Kanuni 21, s. 8.*

⁴³² *BOA. Mühimme 2, 66/594.*

⁴³³ *BOA. Mühimme 4, 137/1406.*

⁴³⁴ *BOA. Mühimme 47, 114/289.*

⁴³⁵ Elimizdeki mevcut belgelerde, defterdârların göreve başladığı ve görevinin sona erdiği tarihleri tespit etmemiz mümkün olmadı. Bunun için tabloda, defterdârların görevde buldukları sırada belgede isimlerinin geçtiği tarih alınmıştır.

Tablo-IV: Bağdat'ta Görev Yapan Hazine Defterdârları (1534-1623)

Defterdarın İsmi	Eski Görevi	Görevde Buldukları
Cafer Bey ⁴³⁶	-	1546-1547
Mehmed Bey ⁴³⁷	-	1548
Cafer Bey ⁴³⁸	-	1551-1552
İbrahim ⁴³⁹	-	1553
Mehmed Çelebi ⁴⁴⁰	Diyarbakir Defterdârı	1556
Pir Ahmed ⁴⁴¹	-	1560
Mehmed ⁴⁴²	Meşhedeyn mütevellisi	1560
İshak ⁴⁴³	-	1569
Mehmed ⁴⁴⁴	-	1570
Hasan ⁴⁴⁵	-	1574-1578
Ömer ⁴⁴⁶	-	1582
Şemseddin ⁴⁴⁷	Basra Kadısı	1582
Süleyman ⁴⁴⁸	-	1587
Mehmed Efendi ⁴⁴⁹	-	1587
Abdullah ⁴⁵⁰	-	1611

Tablo-IV'de görüldüğü gibi, incelediğimiz dönem içerisinde onbeş defterdârın ismini tespit edebildik. Ancak bu dönem içerisinde Bağdat'ta

⁴³⁶ *Ali Emiri, Kanuni 21, s. 8.*

⁴³⁷ *Maliyeden Müdevver 15367, 5/20.*

⁴³⁸ *Maliyeden Müdevver 15367, 3/15;9/28.*

⁴³⁹ *Kepeci Ruus 210, s. 255.*

⁴⁴⁰ *BOA. Mühimme 2, 66/594.*

⁴⁴¹ *BOA. Mühimme 4, 137/1406.*

⁴⁴² *BOA. Mühimme 4, 137/1406.*

⁴⁴³ *BOA. Mühimme 14, 527/735.*

⁴⁴⁴ *BOA. Mühimme 14, 527/735.*

⁴⁴⁵ *BOA. Mühimme 26, 129/338; BOA. Mühimme 34, 235/500; Kepeci Ruus 230, s.249,305.*

⁴⁴⁶ *BOA. Mühimme 47, 114/289.*

⁴⁴⁷ *BOA. Mühimme 47, 114/289.*

⁴⁴⁸ *Kepeci Ruus 249, s. 7,72.*

⁴⁴⁹ *Kepeci Ruus 249, s. 134.*

⁴⁵⁰ *Maliyeden Müdevver 3260, 50/a.*

vazife yapan defterdâr sayısı daha fazla olmalıdır. Bir diğer husus, defterdârların göreve başlama ve görevlerinin sona erdiği tarihleri tespit edebilmemiz mümkün olamadı. Bu sebepten dolayı, Bağdat'ta defterdârların ortalama olarak görevde kalma süreleri hakkında bir tespit bulunmamıza imkân bulunmamaktadır.

Bağdat'ta görev yapan hazine defterdârlarının yıllık gelirleri hususunda fazla bir bilgi tespit edemedik. Buna rağmen bize bir fikir vermesi açısından, elimizde iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi, Bağdat Hazine Defterdârı Cafer Beğ'in 26 Ekim 1546 ile 22 Mart 1547 tarihlerini kapsayan beş aylık dönemin hassının bedeli 41.660 akçe olup⁴⁵¹, tahminen bir yıllık geliri 99.984 akçe olmaktadır. İkincisi, 30 Ağustos 1589 tarihli bir hükümde, Bağdat defterdârlığından mütekait olan Hasan'ın salyanesinin 240.000 akçe olduğu⁴⁵² ifade edilmiştir. Ancak bu miktar salyanenin, belgede ifade edildiği şekilde mütekait iken aldığı miktar olup hazine defterdârı vazifesinde bulunduğu anda aynı miktar veya bu miktardan fazla bir salyane aldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat tahminimize göre bu miktardan fazla alabileceğini düşünmekteyiz.

Bağdat beylerbeyliğinde hazine defterdârlarının yukarıda verilen iki örnekteki gelir miktarlarını, diğer eyaletlerin hazine defterdârlarının gelirleriyle karşılaştırmamız, bize daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Van Vilayeti hazine defterdârının 1554 tarihinde 40.800 akçelik zeâmet aldığını görmekteyiz⁴⁵³. Yani Bağdat defterdârının 1546-47 tarihlerindeki beş aylık bir sürede aldığı miktara yakındır. Mısır eyaletinin nâzır-ı emvali ise 1582 tarihinde 340.000 akçe salyane, 1586 tarihinde 300.000 akçe salyane, 1590 tarihinde 400.000 akçe salyane aldıkları görülmektedir⁴⁵⁴. Mısır eyaleti nâzır-ı emvâllerinin bu miktar gelire sahip olmalarını normal karşılamak gerekir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir bölgesini, Mısır eyaleti teşkil etmektedir.

Bağdat beylerbeyliğinde hazine defterdârlarının belgelerden tespit edebildiğimiz kadarıyla önemli görevleri şunlardır:

1. Bağdat vilayeti hazinesini idare etmek⁴⁵⁵.
2. Basra vilayeti defterdârlığını idare etmek⁴⁵⁶.

⁴⁵¹ *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 8.

⁴⁵² *BOA. Mühimme 65*, 11/43.

⁴⁵³ O.Kılıç, *age.*, s. 161.

⁴⁵⁴ *es-Seyyid Mahmud, age.*, s.231.

⁴⁵⁵ Bağdat beylerbeyi ve hazine Defterdârına 5 Mayıs 1579 tarihinde gönderilen bir emirde; Bağdat'ta kale taminine ve istenilen toplar için hizmete gelen topçuların ulûfeleri ile darbezen mühimmatı ve top arabaları hususuna vesair masarifata sarf olduğu ve bu harcama dışında halen hazinede 3.000.000 akçe mevcut olduğu, ol caniblerde altuna tebdil kabil değil ise aynen gönderilmesi istenmiştir. *BOA. Mühimme 38*, 142/288.

3. Bölgede mevcut olan diğer eyaletlerdeki yöneticiler için açılan tahkikatlarda mali yönden teftişte bulunmak⁴⁵⁷.

4. Eyalet dâhilindeki devlet gelirlerinin toplanması, hesapların tanzimi ve kontrollerini yaparak, önemli mali sorunları, beylerbeyi marifeti ile merkeze bildirmek⁴⁵⁸.

5. Bağdat'ta mevcut olan kul taifesinin mevacib ve gallesinin hazineden ödenmesini sağlamak⁴⁵⁹.

6. Vilayet dâhilinde yararlılığı görülenlere terakki ve gedik verilmesi amacıyla merkeze arzda bulunmak⁴⁶⁰.

Hazinedâr

Hazinedâr, hazinenin idare ve muhafazasından sorumlu görevlisiydi⁴⁶¹. Bağdat eyaletinde, hazine defterdârının yanında defterdara bağlı olup hazine işlerinden sorumlu bir hazinedârın varlığına rastlamaktayız. 1549 tarihli Ruznâmçe defterine göre, Bağdat Beylerbeyliği'nde hazinedâr olan Mustafa Çelebi, 1-29 Ocak ile 1-29 Mart tarihlerine ait gelirlerini gösteren kayıtlara göre, yevmi 8 akçe olmak üzere bir aylık geliri 240 akçe ve 4 nûgi hasene

⁴⁵⁶ Bağdat Defterdarı Mehmed Çelebi'ye gönderilen 27 Nisan 1556 tarihli bir hükümde, Basra vilayeti defterdârlık hizmetinin de Mehmed Çelebi'ye tevcih edildiği buyrulmuştur. *BOA. Mühimme* 2, 66/595. Ancak Basra defterdârlığının, Bağdat defterdârlığına bağlı kalmasının ne zamana kadar devam ettiği hususunda, bir bilgiye rastlayamadık. Bununla beraber, 1574 yılına ait bir belgeden, bu bağlılığın hâlen devam ettiğini görmekteyiz. Bu belge 27 Ağustos 1574 tarihli bir emir olup Bağdat beylerbeyliği ve defterdârlığına hitaben yazılmış ve Basra vilayetinin kul taifesinin mevacibi için onbeş kerre yüzbin (1,5 milyon) akçenin, Bağdat hazinesinden gönderilmesi hususunu içermektedir. *BOA. Mühimme* 26, 174/471.

⁴⁵⁷ Bağdat nâzır-ı emvâli Cafer Bey'e 17 Ekim 1551 tarihinde gönderilen hükümde, teftiş olunan sabıkan Halep Kadısı Mevlana Sinan Hamid ve nâzır-ı emvâl olan Hasan'ın Beylerbeyi Muslih Evla Paşa ve adamlarının zimmetinde olan akçelerini zabt etmesi istenmiştir. *Maliyeden Müdevver* 15367, 9/28.

⁴⁵⁸ Bağdat Defterdârı Hasan'ın, Bağdat'taki mukataaların ümenâ ve ammâlinin miri terekeyi zamanında fûrûht etmediklerini zarar edip perakende oldukları, zahir olan bakayanın tahsil edilemediğini mektup ile padişaha bildirmesi üzerine, 23 Mayıs 1578 tarihinde Bağdat beylerbeyine hitaben emr-i şerif gönderilerek, ümenâ ve ammâlin zimmetinde olan bakayayı tahsil edilmesi ve tahammülünden ziyadeye iltizama verilmesi buyrulmuştur. *BOA. Mühimme* 34, 235/500.

⁴⁵⁹ Bağdat beylerbeyine ve defterdarına 9 Ağustos 1574 tarihli bir hükümde, Bağdat'ın cânib-i serhad olduğu ve kul taifesinin mevacib ve gallesini hazine ve anbardan karşılanması, noksan kalan mevacib ve galleyi de tahsil-i mümkün olan eski bakayadan karşılanması için emr-i şerif verilmiştir. *BOA. Mühimme* 26, 144/375.

⁴⁶⁰ “Bağdat Defterdârı Hasan mektup gönderüb, Bağdat züamâtından Süleyman bir vechle yarar ve yedinin ehl-i vukûfudur deyu arz etmeğin vilâyet-i Bağdad da düşenden bir ağalık vermek buyruldu”. *Kepeci Ruus* 230, s.249. “Bağdad Defterdârı Süleyman arzıyla Bağdad müteferrikalarından otuz akçesi olan Abdullah oğlu Mehmede sülûsân tımar”. *Kepeci Ruus* 249, s.7.

⁴⁶¹ M.Z. Pakalın, *age.*, C.I, s.785.

olduğunu görmekteyiz⁴⁶². Bu bilgi dışında hazinedarlık hakkında başka bir bilgiye rastlayamadık.

Ruznâmecî

Günlük gelir ve gideri veya vukuatın kayıtlarını tutarak bunları “*ruznâmçe*” veya “*ruznâme*” denilen deftere kayıt eden memurlara *Ruznâmecî* denirdi⁴⁶³. Ruznâmecî, hazine defterdarının hizmetinde çalışırdı ve hazine defterdarının bilgisi dâhilinde muhasebe kayıtlarını tutardı.

7 Mayıs 1577 tarihli bir hükümde, “...Bağdat hazinesinin defterlerine kadimden bir kâtib hizmet ide geldi hala defterler ayrılıb şarkî ve garbî deyu İbrahim ve Maksud nam kimesneler mukataacı tayin olunub...”⁴⁶⁴ diye bahsedilmektedir. Bu belgeden anlaşılacağı gibi, 1577 tarihine kadar Bağdat hazinesinde bir kâtip hizmet ederken, bu tarihten itibaren iki mukataacı kâtip tayin edilmiştir. Bu bilgiyi destekleyecek başka bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin 1546-1547 yıllarında ruznâme ve mukabele hizmetini Abdurrahman Çelebi'nin yürüttüğünü görmekteyiz. Abdurrahman Çelebi'nin bu hizmeti karşılığında maaşı, yevmi 20 akçe, 4 aylık geliri 2400 akçe olup⁴⁶⁵, tahminen yaklaşık bir yıllık geliri de 7200 akçedir. 24 Eylül 1560 tarihli bir başka hükümle, Bağdat hazinesinin ruznâme, muhasebe, mukabele ve kale tezkereciliğinin tekrar Abdurrahman'a tevcih edildiği bildirilmektedir⁴⁶⁶. Tahminimizce bu şahıs daha önce görevde bulunan Abdurrahman Çelebi olmalıdır. Ancak aradan bir ay geçmeden, 14 Ekim 1560 tarihli bir hükümle, Bağdat hazinesinin ruznâme, kale tezkereciliği ve muhasebeciliği bu seferde İsa'ya tevcih edilmiştir⁴⁶⁷.

Bu iki örnekte de görüldüğü gibi, hazinedeki çeşitli hizmetler bir kâtip tarafından yürütülmekteyken 1577 yılından itibaren hazineye iki mukataacı atanmıştır. Ancak bu kâtiplerin, hazinedeki ruznâme, mukabele, muhasebe ve kale tezkereciliği hizmetlerini de yerine getirip getirmediğine dair bir bilgiye rastlayamadık.

Sağ ve Sol Bölük Kâtipliği

Kapıkulu süvari ocağına bağlı yeniçerilerin isimleri, müfredâtı ve yevmiyeleri ile ilgili kayıtları tutan kâtiplerdir. Sağ ve sol bölüklerin ayrı ayrı birer ağası ve kâtibî bulunurdu. Bunlar yemin ve yesâr (sağ ve sol) ağalığı kâtipliği diye de anılıyorlardı⁴⁶⁸.

⁴⁶² *Maliyeden Müdevver 7111*, s. 6-7.

⁴⁶³ M. Z. Pakalın, *age.*, C.III, s. 60.

⁴⁶⁴ *BOA. Mühimme 30*, 168/393.

⁴⁶⁵ *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 8.

⁴⁶⁶ *BOA. Mühimme 4*, 135/1383.

⁴⁶⁷ *BOA. Mühimme 4*, 144/1457.

⁴⁶⁸ O. Kılıç, *age.*, s. 179.

1548-49 tarihinde Bağdat'taki mevcut kapıkulu süvari ocağının sağ ve sol bölüklerin ayrı ağaları olduğu gibi, her kolun kendine ait bir de kâtibi bulunuyordu. Sağ bölük kâtibi ebnâ-i sipahiyandan Abdulcelil Çelebi olup geliri ise yevmi 16 akçe, bir yılda 5664 akçe almaktaydı. Sol bölük kâtibi ise 32.bölük silahdarlarından Abdurrahman Çelebi olup geliri ise yevmi 15 akçe, bir yılda 5308 akçe almaktaydı⁴⁶⁹.

Muhasebeci

Ruznâme kalemine kaydedilen masrafları tetkikle vazifeli olan kâtiplerdir⁴⁷⁰. 1577 tarihine kadar Bağdat'ta hazine işlerinden sorumlu bir kâtip bulunmaktaydı. Bundan dolayı hazinedeki çeşitli hizmetler bir kâtip tarafından yürütülmesine karşın bu tarihten itibaren kâtip sayısı artırılmaya başlanılmıştır (Bkz. Ruznâmecî konusuna). Ancak bu tarihten sonraki dönemlerle ilgili elimizde bir bilgi bulunmadığından sadece muhasebeci olarak görev yapan bir kâtibin var olup olmadığını bilememekteyiz.

Mukabelecî

Hazinede görevli olan kalem dairelerinden biri de mukabelecilerdir. Mukabelecilerin vazifesi, hazinenin gelir ve gider hesaplarını karşılaştıran ve ayrıca askerlerin yoklama işlerini yürütmektir⁴⁷¹. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Bağdat'ta 1577 yılına kadar hazinedeki bütün vazifelerden sorumlu bir kâtip⁴⁷² bulunurken, bu tarihten itibaren kâtip sayısı artırılmıştır. Ancak mukabelecî adıyla vazife yapan kâtip veya kâtiplerin varlığı hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

Mukataacı

Hazinede mukataa işlerini yürüten kalem dairesidir. Mukataacı, hazine hesabına ayrılan mukataa nâmına rüsûm ve hasılatın kaydını tutar ve gelirin hazineye alınmasını sağlardı⁴⁷³. Bağdat'ta 1577 yılına kadar hazine hizmetinde bir kâtip vazife görmekteyken, bu tarihten itibaren hazine hizmetinde kâtip sayısı artırılmıştır. Bu hususta, 7 Mayıs 1577 tarihli Bağdat beylerbeyliğine gönderilen hüküm şu şekildedir:

“...Bağdad hazinesinin defterlerine kadimden bir kâtib hizmet idegeldi hala defterler ayrulub şarkî ve garbî deyu İbrahim ve Maksud nam kimesneler mukâta'acı ta'yin olunub lâkin mezkûrun kitâbetde mâhir olmadıklarından gayrî ümenânın ulûfesin-i vaz' itmeğe mukayyed olmayub mukaddemân Câbir ve Seyyid mukâta'acı olub Bağdad zü'amâsından olan Mehmed yarâr-ı ehl-i

⁴⁶⁹ Maliyeden Müdevver 7111, s. 6, 9, 12, 18.

⁴⁷⁰ Es-Seyyid Mahmud, age., s.235 dñn.

⁴⁷¹ M.Z.Pakalın, age., C.II, s.574; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK., Ankara, 1989, s.138.

⁴⁷² BOA. Mühimme 30, 168/393.

⁴⁷³ M.Z.Pakalın, age., C.II, s. 578-579.

*kalem müstakîm kimesnedir deyu hâsıl mukâta'acılık hizmetine istihdâm idesiz...'*⁴⁷⁴.

Bu belgeden de anlaşılacağı gibi, 1577 yılında doğu ve batı mukataacısı olmak üzere iki kâtip tayin edilmiş, ancak kâtiplikte mahir olmadıklarından yerlerine başka iki kâtipin vazifelenirildiği gibi, Bağdat züamâsından üçüncü bir kâtipin de görevlendirildiğini görmekteyiz.

Kale Tezkireciliği

Hazinede görevli olan kalem dairelerinden biri de kale tezkireciliğidir. Kale tezkirecilerinin vazifesi, kale personelinin maaş işlerine bakar, bunların erzak, cephâne, tamirat işlerini ve yerli kulu askerlerinin yoklamalarını yapardı. Hazine tezkiresi vermek yetkisine de sahipti⁴⁷⁵. 24 Eylül 1560 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine gönderilen bir hükümde, Bağdat hazinesinin ruznâme, muhasebe, mukabele ve kale tezkireciliğinin yeniden Abdurrahman'a tevcih edilmesi buyrulmuştur⁴⁷⁶. Bu belgede de görüldüğü gibi, Bağdat hazinesinde mevcut olan bir kâtip, dört vazifeyi bir arada yerine getirmektedir. Daha sonraki tarihlerde, sadece kale tezkireciliği vazifesini yürüten bir veya birkaç kâtipin, görev yaptığını dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Defter Kethüdası

Mirî arazi sisteminin geçerli olduğu eyaletlerde, zeâmet işleriyle sorumlu olan görevliye "*defter kethüdası*" denirdi. Hatta bazı belgelerde, defter kethüdası tabiri yanında, "*tımar kethüdası*" tabiri de zaman zaman kullanılmıştır.

Tahriri yapılan sancakların defterleri iki nüsha olarak hazırlanarak, bir nüshası "*Defterhâne*"de muhafaza edilirken, diğer nüshası eyalet merkezlerine gönderilirdi. Eyaletlerde zeâmetlere bakan "*defter kethüdası*" ile tımarlara bakan "*tımar defterdârı*" bu defterler ile vazife görürlerdi⁴⁷⁷.

Tımar defterdarlığı ile ilgili olarak Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilât Kanunnâmesi'nde, şu husus yer almaktadır;

*"...ve ulûfe müteferrikalarının yolu tımar defterdârlığıdır. Tımar defterdârının yolu defter kethüdalığıdır ve Rumeli'nin defter kethüdası riâyet olundukda mal defterdârı olmak câizdir..."*⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ BOA. Mühimme 30, 168/393.

⁴⁷⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını: 5, Ankara, 1992, s.239.

⁴⁷⁶ BOA. Mühimme 4, 135/1383.

⁴⁷⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.98.

⁴⁷⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990, s. 323.

diye ifade edilmiş olup defter kethüdalığının protokolde tımar defterdârlığının üstünde, hazine defterdârlığının altında yer alan bir makam olduğuna işaret edilmiştir.

Bağdat beylerbeyliğinin kuruluşundan itibaren, defter kethüdalığı vazifesinin de ihdas edildiğini görmekteyiz. Beylerbeyliğin kuruluşundan kısa bir süre sonra yayınlandığını tahmin ettiğimiz kanunnâmede, defter kethüdalığının varlığına rastlamaktayız. Bu kanunnâmeye göre, defter kethüdalığının 90.000 akçelik zeâmet tasarruf ettiği de görülmektedir⁴⁷⁹. Ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın Umumî Merkez Kanunnâmesi'nde ise, Bağdat defter kethüdasının zeâmeti 100.000 akçe olarak kaydedilmiştir⁴⁸⁰. 19 Kasım 1542 tarihli Tımar İcmâl Defterine göre, Bağdat defter kethüdası Ali Bey'in zeâmeti 100.454 akçe tasarruf etmektedir⁴⁸¹. 1544-1545 yıllarına ait İcmâl Defterinde de, Bağdat defter kethüdasının 100.454 akçe zeâmetinin mevcut olduğu görülmektedir⁴⁸².

1609 tarihli Ayn-i Ali Efendinin yazdığı risalede, Bağdat defter kethüdasının 100.000 akçe zeâmeti olduğu kaydedilmiştir⁴⁸³. Ancak 1608-1609 yıllarına ait Tımar ve Zeâmet Tevcih Defterine göre, Bağdat Defter Kethüdası Muharrem'in 80.000 akçe zeâmeti olduğu görülmektedir⁴⁸⁴. Bu durumda aynı tarihte iki farklı değerle karşılaşmış oluyoruz. Bunun sebebi olarak Ayn-i Ali Efendi'nin yazdığı risaledeki bilgileri XVI. yüzyıldaki bilgilere dayandırmış olmasından kaynaklandığını tahmin etmekteyiz. Bunun yanında, XVI. yüzyılda tespit edebildiğimiz kadarıyla Bağdat defter kethüdalarının geliri yaklaşık 100.000 akçe iken, XVII. yüzyılda elimizde bulunan tek bir belgeye göre 80.000 akçeye düşmüştür. Bu gelirdeki azalmanın geçici olup olmadığı hakkında bu bilgilere dayanarak bir şey söyleyebilmemiz mümkün değildir.

Bağdat beylerbeyliğinde defter kethüdalarının mukataaları iltizâma aldıkları da görülmektedir. Örneğin 22 Aralık 1576 tarihinde Bağdat Beylerbeyliğine gönderilen bir hükümde, Bağdat defter kethüdası Budak'ın Diyarbekir'de bazı mukataaları iltizâm ettiğini ve iltizâm müddeti tamam oluncaya kadar, bir sefer vaki olursa, kethüdalık hizmetine gelmedi diye dahl olunmaması ve mal-ı mirinin tahsiline müsaade edilmesi için emr-i şerif gönderilmiştir⁴⁸⁵. Görüldüğü gibi, Bağdat defter kethüdasının beylerbeylik dışında bir başka vilayette iltizâmı bulunmaktadır. Ayrıca mal-ı mirinin zarar

⁴⁷⁹ *Tapu Tahrir 1028*, s. 8.

⁴⁸⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s. 546.

⁴⁸¹ *Maliyeden Müdevver 17895*, s. 7.

⁴⁸² *Kuyûd-ı Kadîme 209*, s. 5/b.

⁴⁸³ Ayn-i Ali Efendi, *Kavânîn-i Al-i Osman der-Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, v. 8/a.

⁴⁸⁴ *Ruznâmeçe 320*, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁴⁸⁵ *BOA. Mühimme 29*, 46/106.

görmemesi için, defter kethüdasının seferden geri kalmasına dahi devletin müsaade ettiğini de görmekteyiz.

XVII. yüzyılın başlarında Bağdat defter kethüdalığına ait köylere, sancakbeyleri, havâss-ı hümâyün zâbitleri ve nâzırlarının müdahalede buldukları görülmektedir. 1616 tarihinde Bağdat defter kethüdası olan Abidin'in merkeze şikâyet mektubu göndermesi üzerine, gönderilen emr-i şerif ile Bağdat defter kethüdalığına ait olan yerlere ve hakkına kimsenin müdahalede bulunmaması buyrulmuştur.⁴⁸⁶

Tımar Defterdârı

Tımar defterdârları, tımarla ilgili işlere bakmak, tımarlı sipahilerin defterlerini tutmak ve bunlara ait yazışmaları yürütmekle vazifeli olan memurlardır.⁴⁸⁷ Tahriri yapılan sancakların defterlerinden bir nüshası eyalet merkezlerine gönderilir ve eyaletle ilgili tımar işlerini, tımar defterdârı yürütürdü.⁴⁸⁸ Tımar defterdârları, merkezde bulunan “*defter emini*”ne bağlı olarak eyaletlerde görev yaparlardı. Fatih Sultan Mehmed'in *Teşkilât Kanunnâmesi*'nde teşrifattaki yeri şu şekilde belirtilmiştir: “...ve ulûfe müteferrikalarının yolu tımar defterdârlığıdır...”⁴⁸⁹

Bağdat Beylerbeyliği'nin kuruluşunun ilk yıllarına ait kanunnâmede, tımar defterdârından bahsedilmesi⁴⁹⁰, bu vazifenin eyaletin kuruluşundan itibaren ihdas edildiğini göstermektedir.

Bağdat eyaleti tımar defterdârlarının, tımar işlerini yürütmek yanında, tespit edebildiğimiz kadarıyla en önemli görevleri arasında eyalete bağlı sancakların tahrir işlerini yürütmek olduğunu görmekteyiz. Örneğin Eylül 1564 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine gönderilen bir hükümde, Bağdat'ın tahriri Dertenk Beyi Mustafa ile Bağdat'ın tımar defterdârı Üveys tarafından yapılması ve nâzır olarak da Bağdat yesâr kulları kethüdası Kara Lütfü'nün,

⁴⁸⁶ Örneğin 1616 tarihinde Bağdat Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Bağdat kadısına gönderilen bir hükümde “...Bağdadın defter kethüdâsı olan Abidin dâme mecdehu mektûb gönderüb defter kethüdâlığının hasları kadîmi müretteb olub sancakbeğleri ve havâss-ı hümâyün zâbitleri ve nâzırları dahl idegelmemişken birkaç seneden berü havâss-ı hümâyün nâzırları defter kethüdâsı karyelerinin re'ayâsın-ı enhâr-ı hassa yazdırub ve yazılı olan düvâsım alub has karyelerinde vesâyet itdirüb ve sancakbeğleri subâşıları gelüb karyelerine konub meş'at ve meccânen resm ve temessüklerin alub ve selâmlık nâmıyla akçelerini ve cerimelerin alub ziyâde zulm ve te'addî itmekle ekserî firâr idüb re'ayâya zulm ve te'addî ve kendüye ziyâde gadr ve hayf olmağla min-ba'd kadîmden olugelen muhâlif nâzırlara ve sancakbeğleri subâşılarna dahl ve te'addî itdirilmemek ricâsına i'lâm itmeğın imdi mir-i mirân ve mir-livâ subâşıları il üzerine çıkmakdan akdem olunmağla etvâf ve eknâfa evâmir-i şerîfe gönderilüb muhkem-i tenbih olunmuşdur...”. *BOA. Mühimme 81*, 107/239.

⁴⁸⁷ M. Z. Pakalın, *age.*, C. III, s. 507.

⁴⁸⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 98.

⁴⁸⁹ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. I, s.323.

⁴⁹⁰ *Tapu Tahrir 1028*, s. 8.

kırk-elli nefer ile vilâyetin tahririne yardım etmesi buyrulmuştur⁴⁹¹. 21 Temmuz 1572 tarihli bir başka hükümde ise; Bağdat tımarları defterdârı olup Bağdat'a tabi bazı sancakları tahrir etmesi emr olunan Abdülcélil, Musul'u tamamen tahrir etmişse de gönderdiği muhasebe defterleri makbul görülme-yerek berâtı alınması için emr-i şerif gönderilmiştir⁴⁹². Fakat bu belgede, Bağdat Muharriri Abdülcélil'den berâtı elinden alındığı ifade edilmişse de bir yıl sonrasına ait belgelerde Abdülcélil'in hala tahrir vazifesinde bulunduğu görülmektedir⁴⁹³. Örneğin 21 Şubat 1576 tarihli hükümde, Abdülcélil'in tahrir vazifesini yürüttüğüne işaret edilmektedir. Ancak bu belgede işaret edilen bir diğer husus ise, Abdülcélil'in halka zulm ettiği iddiaların olduğu ve Bağdat beylerbeyinin bu hususu araştırarak halkın hak ve hukukunu sağlaması buyrulmuştur⁴⁹⁴.

Tımar defterdârının bir görevi ise, Bağdat'ın zeâmet ve tımarlarına ait ruznâme defterlerini muhafaza etme vazifesidir. Örneğin 1610 tarihli Bağdat muhafazasında olan Vezir Mahmud Paşa'ya şu hüküm gönderilmiştir:

“...Eyâlet-i Bağdadın zeâmet ve timâr ruznâmeleri kadimden sanduka koyulub mühürleyüb timâr defterdarına hıfz olunagelmışken şimdi tezkirecilerde durmağla küllî müşevveş ve ihtilâle bâis olduğu i'lâm olunmağın kadimden oluna geldiği üzere ‘amel olunmak emrim olmuştur...’⁴⁹⁵.”

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, önceden beri zeâmet ve timârları ihtiva eden ruznâme defterlerini, muhafaza etme vazifesi, tımar defterdârına verilmiştir. Bu vazifeleri üstlenmiş olması icabıyla, Bağdat Eyaleti'nin defter eminliği görevini de tımar defterdarının yerine getirmiş olduğunu tahmin etmekteyiz.⁴⁹⁶

Tımar defterdârının bir başka görevi ise, bazı idari ve teftiş vazifesini yerine getirmektir. Örneğin 5 Ocak 1584 tarihli hükümde, Bağdat'a bağlı Şehriban kasabası kadısı olan Hasan'ın zulmü olduğu bildirilmesi üzerine, Bağdat Tımar Defterdârı Kurd'un adı geçen kadıyı teslim alması

⁴⁹¹ BOA. Mühimme 6, 91/187.

⁴⁹² BOA. Mühimme 19, 217/449.

⁴⁹³ Örneğin 5 Ağustos 1573 tarihli hükümde, Bağdat'ta tezkireci olan kâtip Abdüllatif ile bundan önceki vilâyet tahririnde görev alan Üveys ehl-i kalem yarar kimseler olup, Bağdat tımar defterdârı olup vilâyet tahririni yapan Abdülcélil'e yardım etmeleri buyrulmuştur. BOA. Mühimme 22, 198/379.

⁴⁹⁴ BOA. Mühimme 27, 279/664.

⁴⁹⁵ BOA. Mühimme 79, 200/494.

⁴⁹⁶ Kanuni Sultan Süleyman'ın Umumî Merkez Kanunnâmesi'nde, bazı eyaletlerde defter emini olduğu kaydedilmiştir. Ancak Bağdat'ta böyle bir görevlinin varlığından bahsedilmemektedir. Bkz. A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s.533-539. Ayrıca incelediğimiz arşiv kaynaklarında da Bağdat'ta defter emininin varlığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Bu nedenle, bazı bilgiler ışığı altında tımar defterdarının, defter eminliği görevini de ifa ettiğini düşünmekteyiz.

buyrulmuştur⁴⁹⁷. Bağdat beylerbeyliğinde tımar defterdârlığından, sancakbeyliğine atama yapıldığı da görülmüştür. Örneğin 1583 tarihinde Bağdat tımar defterdârına, Bağdat beylerbeyliğine tabi Bacvan sancağı tevcih edilmiştir⁴⁹⁸. Bağdat beylerbeyliğinde tımar defterdârlarının gelirleri ise; beylerbeyliğin kuruluş ilk yıllarına ait kanunnâmede zeâmeti 80.000 akçe olarak kaydedilmiştir⁴⁹⁹. Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman'ın Umumi Merkez Kanunnâmesi'nde, tımar defterdârının 80.000 akçe zeâmeti olduğu görülmektedir⁵⁰⁰. Tımar defterdârlarından tespit edebildiklerimizin zeâmet gelirlerini gösteren tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo-V).

Tablo-V: Bağdat'ta Görev Yapan Tımar Defterdârlarının Zeâmet Gelirleri

Tımar Defterdarının İsmi	Eski Görevi	Tarihi	Geliri (Akçe)
Cafer ⁵⁰¹	-	19 Kasım 1542	76.000
Bali Bey ⁵⁰²	-	1544-45	81.000
Üveys Çelebi ⁵⁰³	-	6 Aralık 1563	80.000
- ⁵⁰⁴	-	1583	80.000
Kurd ⁵⁰⁵	Bağdat Hazine Serdarı	19 Kasım 1583	80.000
Mehmed ⁵⁰⁶	-	1585-86	80.000

Tablo-V'te görüldüğü gibi, Bağdat beylerbeyliğinde tımar defterdârlarının zeâmet gelirleri yaklaşık olarak 80.000 akçedir. Aynı şekilde XVII. yüzyılın başlarında da bu gelir miktarının sabit kaldığını görmekteyiz⁵⁰⁷.

Kapıcıbaşı ve Kapıcılar

Kapıcıbaşı, saray kapıcılarının amiri ve büyük zabıtiydi⁵⁰⁸. Vilayetlerde beylerbeyi saraylarında da kapıcıbaşılardan görev yaptıkları görülmektedir. Kapıcıbaşı tabiri yerine, bazı belgelerde “*ser-bevvâbin*” tabirinin kullanıldığına da rastlanılmaktadır.

⁴⁹⁷ BOA. Mühimme 52, 191/492.

⁴⁹⁸ Kepeci Ruus 262, s. 139.

⁴⁹⁹ Tapu Tahrir 1028, s. 8.

⁵⁰⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s. 546.

⁵⁰¹ *Maliyeden Müdevver 17895*, s. 7. Bu defterde bazı sayfalarda bozulmalar meydana geldiği için, mevcut gelirleri toplayarak bu gelir miktarını bulduk.

⁵⁰² Tapu Tahrir 209, s.5/b.

⁵⁰³ *Maliyeden Müdevver 18011*, s.40.

⁵⁰⁴ Kepeci Ruus 262, s.139.

⁵⁰⁵ Kepeci Ruus 262, s.139.

⁵⁰⁶ *Ruznâme* 88, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁵⁰⁷ Ayn-i Ali Efendi, *age.*, v. 8/a.

⁵⁰⁸ M. Z. Pakalın, *age.*, C.II, s. 167.

Merkezde bulunan kapıcıbaşılar, beylerbeylerine yapılacak mühim ve gizli tebliğlerin ulaştırılmasıyla görevlilerdi. Suçlu olan devlet görevlilerinin katledilmesi görevi de, kapıcıbaşılar vasıtasıyla yerine getirilirdi⁵⁰⁹.

Kapıcıbaşılardan maiyetinde yeteri sayıda kapıcılar bulunmaktaydı. Kapıcıbaşı, beylerbeyi sarayının kapısını ve sarayla ilgili işleri görürdü. Kapıcıların bir diğer yöneticisi olan kapıcılar kethüdası olup sarayın orta ve dış kapılarının güvenliğinden sorumluydu⁵¹⁰.

Bağdat'ta mevcut olan kapıcılar hakkında fazla bir bilgi tespit edebilmemiz mümkün olmadı. 1544-45 yıllarında Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa zamanında kapıcılar kethüdası olarak Hasan'ın vazife yaptığını ve bunun Fıratıyye nahiyesinin Mehmed Paşa köyünde 14.747 akçelik bir tımarının olduğunu tespit etmekteyiz⁵¹¹.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Bağdat muhızrbaşılığı görevine dergâh-ı alî kapıcıları getirilmeye başlanılmıştır. Meselâ; 1572 tarihinde dergâh-ı alî kapıcılarından Behrâm, Bağdat muhızrbaşısı olmuştur⁵¹². XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başlarında dergâh-ı alî kapıcılarından Ahmed onbeş sene müddetle, Bağdat muhızrbaşılığı görevinde bulunduktan sonra azledilmiş ve yerine yine dergâh-ı alî kapıcılarından Salih 1608 yılında Bağdat muhızrbaşısı olarak tayin edilmiştir⁵¹³. Bu konuda daha fazla bilgi için (Bkz. Muhızrbaşı ve Muhızrlar konusuna).

Saray görevlilerinden olan kapıcılar ve çavuşlar, hükümet merkezince sık sık gönderildikleri geçici taşra görevlerinden, yüksekçe yolluk paraları almaktaydılar⁵¹⁴. Mukataayı alan âmil, ister götürü veya ister ulûfe karşılığı tutmuş olsun, hazineye sağlamayı yükümlendiği miktardan başka, ayrıca iltizâm toplamının binde ikisi⁵¹⁵ tutarında bir miktarı, “*rüsûm-ı bevvâbân ve rüsûm-ı çavuşân*” adıyla, her yıl kapıcılar ile çavuşların ulûfelerine karşılık olmak üzere, İstanbul'dan bu iş için gelen mübaşire ödemek zorundaydı⁵¹⁶. Bağdat'ta da aynı şekilde kapıcılar ve çavuşlara, emin ve mültezimler “*rüsûm-ı bevvâbân ve rüsûm-ı çavuşân*” ödemekteydiler. Ancak ödenen miktar binde iki miktarında olmayıp dirliği olanlardan binde üç, dirliği olmayanlardan ise binde altı alınmaktaydı. Fakat emin ve mültezimlerin çoğu dirlik sahibi olmalarından dolayı, 12 Haziran 1588 tarihinden itibaren dirliği

⁵⁰⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK., Ankara, 1988, s.404-405.

⁵¹⁰ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 392-407.

⁵¹¹ *Kuyûd-ı Kadîme* 209, s. 8/a.

⁵¹² *Kepeci Ruus* 224-17a, s. 93.

⁵¹³ *BOA. Mühimme* 78, 62/166.

⁵¹⁴ M. Akdağ, *age.*, C. II, s.82.

⁵¹⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s. 587; M. Akdağ, *age.*, C.II, s. 239.

⁵¹⁶ M. Akdağ, *age.*, C.II, s.239.

olanlardan da binde altı hesabı ile “*resm-i bevvâbân ve resm-i çavuşân*” alınması için emr-i şerif çıkmıştır⁵¹⁷. Bu miktarın, Kanuni döneminde yayımlanan kanunnâmedeki orandan, daha yüksek bir oran olduğunu görmekteyiz.

Çavuşbaşı ve Çavuşlar

Osmanlı devletinin ilk zamanlarından itibaren var olan çavuşluk vazifesini yürütenler kâtip mertebesinde olup elçilik ve siyasi muhaberele ile idare ve memleket ahvalinin tetkiki vazifesinden sorumlu oldukları gibi, merkez ve taşra divanlarında da görev yapmaktaydılar⁵¹⁸. Kanuni döneminde yayınlanan *Kanunnâme-i Osmanî*’de çavuşların serbest tımar tasarruf ettikleri kaydedilmişse de⁵¹⁹, taşrada tımar veya zeâmet tasarruf eden çavuşlar yanında, ulûfeli çavuşların da mevcut olduğunu görüyoruz⁵²⁰.

Çavuşlar gerek tımar veya zeamet ve gerekse ulûfe gelirlerinin yanısıra bazı vergilerden de pay alıyorlardı. Bağdat’ta mukataayı alan emin veya mültezimden dirliği olanlardan binde üç (12 Haziran 1588 tarihinden itibaren dirliği olanlardan da binde altı), dirlik sahibi olmayanlardan binde altı oranında “*resm-i bevvâbân ve resm-i çavuşân*” adı altında vergi

⁵¹⁷ 18 Ocak 1611 tarihinde Bağdat muhafazasında olan Vezir Mahmud Paşa ile defterdara gönderilen hükümde, “...memâlik-i mahrûsemde vâki’ olan havâss-ı hümâyûnum iltizâm tutan emin ve ‘amâl ve mültezimin ve nüzzârdan şimdiye değin resm-i bevvâbân ve çavuşânı kabz verilmeli oldukda anın gibi mülteziminin dirliği de olanlarından her binde üçer akçe ve dirlik tasarruf eylemeyenlerden binde altışar akçe alınur idi dergâh-ı mu’allâm bevvâbları ve çavuşları gelüb zıkr olunan mültezimlerin ekseri dirliklü olmağla küllî zarâr-ı müteretteb olmuşdur resm-i bevvâbân ve çavuşân binde altışar akçe hesabı üzere vermeleri bâbında inâyet-i ricâ edüb emr-i şerifim taleb ettikleri ecilden husûs-ı mezbûr vech-i meşrûh üzere sene sitte ve tis’in ve tis’a miete Recebinin onyedinci gününden arz olundukda ol makûle emin ve ‘amâl ve mültezimin ve nüzzârdan bir çavuş ve bölük halkı ve zü’amâ erbâb-ı timârdanz deyu mezbûrların vâki’ olan rûsûm-ı ‘âidelerin eksük vermekte inâd ve muhâlefet eylemeyüb eğer mir-i mirân ve mirlivâ ve çavuş ve bölük halkı ve zü’amâ ve erbâb-ı timârdan bi’l-cümle mültezim olanlardan her kimler ise binde altışar akçe hesabı üzere resm-i bevvâbân ve çavuşânı vermek bâbında ve bundan akdem vârdân-ı kapucularım beğler ve kâdılar ve müfettişler mâni’ olurmuş şöyleki bu def’a dâhi mâni’ olurlar ise kapu kethüdâlarından alınur ve bi’l-cümle bu bâbda kapucu kulunun sitemini ve şikâyeti müsemmir ve mü’essirdir deyu mâliye tarafından mufassal ve meşrûh emr-i şerif verilmeğün bu bâbda mâliye tarafından verilen emr-i şerif mücebince ‘amel olunmak emrim olmuşdur...”. *BOA. Mühimme* 79, 428/1078.

⁵¹⁸ M. Z. Pakalın, *age.*, C.I, s.332-333.

⁵¹⁹ A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s. 316.

⁵²⁰ Örneğin 3 Kasım-31 Aralık 1548 (Gurre-i Şevvâl-Gâye-i Zilkâde 955) tarihlerinde, dergâh-ı alî gönüllü çavuşlarından Mehmed Çelebi yevmî 23 akçe olmak üzere iki aylığı toplam 1380 akçe ulûfe aldığı görülmektedir. *Maliyeden Müdevver 7111*, s. 4.

almaktaydılar⁵²¹. Ayrıca dizdârlardan ise, “*resm-i devâtdâri*” adı altında binde altmış oranında vergi aldıkları görülmektedir⁵²².

Çavuşların; çavuşbaşı, çavuşlar kethüdası, çavuşlar kâtibi ve çavuşlar emini gibi idari ve mali amirleri bulunmaktaydı⁵²³. Bağdat’taki mevcut çavuşların amirlerinden çavuşbaşı ve çavuşlar kethüdalığı hakkında çeşitli bilgiler tespit etmemiz mümkün oldu.

Örneğin 1596 Mart ortalarında halk tarafından şikâyet edilen Bağdat beylerbeyliğinden mazûl Hızır Paşa’nın teftiş edilmesi ve yapılan şikâyetlerin araştırılması için Bağdat Kadısı Nişancı-zâde, Bağdat’ta daha önce kadılık vazifesinde bulunan Mevlana Kara Muhyiddin Efendi ve Mevlana Rıdvan Efendi ile birlikte Bağdat’ta çavuşbaşı olarak vazife yapan Çoban Süleyman Ağa görevlendirilmiştir⁵²⁴. Böyle önemli bir teftiş vazifesinde çavuşbaşına da görev verilmesi, çavuşbaşının taşra idaresinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

15 Nisan 1561 tarihinde Bağdat Beylerbeyi Ferhat Paşa’ya gönderilen hükm-i şerifle Bağdat çavuşlar kethüdalığından azledilmiş olan Behram’a tekrar çavuşlar kethüdalığı vazifesi tevcih edilmiştir⁵²⁵. 1566-67 yıllarına ait bir başka belgede ise, Bağdat çavuşlar kethüdası olan Kurd’un Bağdat’a bağlı Halis nahiyesinde 12.350 akçelik tımarının var olduğu görülmektedir⁵²⁶.

Kanuni dönemine ait “*Kanun-ı Rûsûm-ı Timâr Kanunnâmesi*”nde çavuş taifesinin elli neferden fazla olmamasının kanun olduğu ifade edilmiştir⁵²⁷. Bağdat’taki mevcut olan çavuşların sayısını kesin olarak bilememekteyiz. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla, bazı tarihlerdeki çavuş miktarlarını vermekle yetineceğiz. Örneğin Bağdat’a ait Ruznâme Defterine göre, 1548-1549 yıllarında Bağdat’ın dergâh-ı alî çavuşlarından ulûfeli ondört neferin var olduğu görülmektedir⁵²⁸. Fakat bu tarihte tımar ve zeâmet tasarruf eden dergâh-ı alî çavuşlarını tespit edemediğimizden, toplam çavuş miktarının sayısı hakkında bir rakam veremeyeceğiz. 1595-1596 yıllarında üç zeâmet ve bir tımarın dergâh-ı alî çavuşlarına tevcih edildiği⁵²⁹, yine 1597-1598 yıllarında iki zeâmet ve iki tımarın dergâh-ı alî çavuşlarına tevcih edildiğini

⁵²¹ BOA. Mühimme 79, 428/1078. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kapıcıbaşı ve Kapıcılar konusuna.

⁵²² A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s. 587.

⁵²³ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 417.

⁵²⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, C. II, s. 578.

⁵²⁵ BOA. Mühimme 4, 206/2164.

⁵²⁶ *Ruznâme* 22, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁵²⁷ A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. IV, s. 588.

⁵²⁸ *Maliyeden Müdevver 7111*, s.5.

⁵²⁹ *Ruznâme* 174, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

görmekteyiz⁵³⁰. Bu bilgiler haricinde çeşitli zamanlarda yapılmış olan münferit tevcihlere rastlamaktayız.

Bağdat'ta görev yapan çavuşların bir bölümü de divanda istihdam edilmiştir. Bağdat divanında vazife yapan çavuşları, diğerlerinden ayırt etmek için belgelerde “*divan çavuşu*” oldukları belirtilmiştir. Örneğin 1607-1608 tarihlerinde Bağdat divanı çavuşlarından Mehmed bin Hacı Ali 11.000 akçelik tımar tasarruf etmektedir⁵³¹.

Bağdat çavuşlarının gelirleri hususunda tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekildedir: Yukarıda da açıkladığımız gibi, Bağdat'taki çavuşları ulûfeli ve tımar veya zeâmet tasarruf edenler olarak ayırabiliriz. Ulûfe alan çavuşların yevmiyeleri hakkında elimizde çok az bilgi mevcuttur. Bu bilgilere göre; 3 Kasım-31 Aralık 1548 tarihleri arasında dergâh-ı alî gönüllü çavuşlarından Mehmed Çelebi yevmi 23 akçe olmak üzere iki aylığı toplam 1.380 akçe⁵³² olup tahmini olarak bir yıl içinde 8.280 akçe ulûfe almaktadır. Yine 3 Kasım 1548-29 Ocak 1549 tarihleri arasında ondört nefer dergâh-ı alî çavuşuna yevmî 148 akçe olmak üzere üç aylığı toplam 13.098 akçe ulûfe verilmektedir⁵³³. Ortalama olarak nefer başına yevmi 10,5 akçe ulufe düşmektedir (Ancak bu ortalama tahmini bir değerdir. Her çavuş hizmeti ve hizmet süresine göre aldığı ulufe miktarının değiştiğini göz önünde bulundurmamız gerekir).

Bağdat çavuşlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla tımar veya zeâmet tasarruf edenlerin gelir miktarlarını gösteren tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo-VI).

Tablo-VI: Bağdat Çavuşlarının Tasarruf Ettikleri Tımar veya Zeâmet Gelirleri (1534-1623)

Tasarruf Sahibinin Adı	Tasarruf Şekli	Tarihi	Miktarı (Akçe)	Görevi
Kurd ⁵³⁴	Tımar	1566-1567	12.350	Çavuşlar kethüdası
Receb ⁵³⁵	Zeâmet	1572-1573	23.000	Çavuşan-ı Murad Paşa
Koçi Çavuş bin Ali ⁵³⁶	Tımar	1586-1587	11.500	Divan çavuşu

⁵³⁰ *Ruznâme* 206, s. 8, 9, 14, 23.

⁵³¹ *Ruznâme* 290, s. ?

⁵³² *Maliyeden Müdevver 7111*, s.4.

⁵³³ *Maliyeden Müdevver 7111*, s.5.

⁵³⁴ *Ruznâme* 22, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁵³⁵ *Ruznâme* 36, s. ?

⁵³⁶ *Ruznâme* 98, s.206.

Osman bin Sipah ⁵³⁷	Zeâmet	1595-1596	49.000	Dergâh-ı alî çavuşu
Mustafa Çavuş veled-i Abdüllatif ⁵³⁸	Zeâmet	1595-1596	48.502	Dergâh-ı alî çavuşu
Osman Çavuş ⁵³⁹	Zeâmet	1595-1596	50.000	Dergâh-ı alî çavuşu
Arslan Çavuş veled-i Koçi Cavus ⁵⁴⁰	Tımar	1595-1596	7.000	Çavuşân-ı Bağdat
Perviz Çavuş ⁵⁴¹	Zeâmet	1597-1598	30.000	Dergâh-ı alî çavuşu
Haşim Çavuş veled-i Sevdî ⁵⁴²	Tımar	1597-1598	14.269	Çavuşân-ı Bağdat
Mehmed bin Veli ⁵⁴³	Tımar	1597-1598	8.000	Divan çavuşu
Mehmed bin Hacı Ali ⁵⁴⁴	Tımar	1607-1608	11.000	Divan çavuşu
Mustafa Çavuş ⁵⁴⁵	Zeâmet	1610-1611	8.300	Dergâh-ı alî çavuşu
Yusuf bin Hürrem ⁵⁴⁶	Tımar	1620-1621	8.000	Defter çavuşu

Tablo-VI'da görüldüğü gibi, Bağdat çavuşlarının tasarrufları tımar veya zeâmet olarak büyük bir değişkenlik göstermekte olup tespit edebildiğimiz kadarıyla, çavuşlar arasında en az tımar tasarruf miktarı 7.000 akçe ve en yüksek miktar 58.300 akçedir.

Müteferrikalar

Osmanlı devletinde padişah, vezirler ve yüksek dereceli memurların maiyetinde bulunan hademelere “müteferrika” denir. Müteferrikaların bir kısmı büyük devlet adamlarının çocukları olduğu gibi, diğer kısmı ise has oda, hazine ve kiler koğuşlarının ve baltacıların kıdemlilerinden tayin edilirdi. Müteferrikalar ulûfeli ve dirlikli olmak üzere iki kısımdı⁵⁴⁷. Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi'nde “ve ulûfe müteferrikalarının yolu tımar defterdârlığıdır”

⁵³⁷ Ruznâme 174, s. ?

⁵³⁸ Ruznâme 174, s. ?

⁵³⁹ Ruznâme 174, s. ?

⁵⁴⁰ Ruznâme 174, s. ?

⁵⁴¹ Ruznâme 206, s.23.

⁵⁴² Ruznâme 206, s.14.

⁵⁴³ Ruznâme 206, s.8.

⁵⁴⁴ Ruznâme 290, s. ?

⁵⁴⁵ Ruznâme 313, s. ?

⁵⁴⁶ Ruznâme 403, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁵⁴⁷ Ruznâme 403, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, s.428-429.

diye buyrularak⁵⁴⁸ ulûfeli müteferrikaların, dirlikli müteferrikalardan daha önemli mevkiye olduğunu göstermektedir.

Bağdat Beylerbeyliği'nde de müteferrikaların varlığına rastlamaktayız. Ancak müteferrikaların, Bağdat'taki durumları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Elimizde bulunan bilgilerde, Bağdat müteferrikalarının ulûfeli oldukları ve ulûfelerinin yanında sülûsân üzere tımar tevcih edildiğini görüyoruz. Örneğin 1587 tarihine ait Ruus defterine göre Bağdat müteferrikalarından 30 akçe ulûfesi olan Abdullah oğlu Mehmed'e 37 akçe ulûfesi olan Ali oğlu Muharrem'e 45 akçe ulûfesi olan Muhammed oğlu Derviş'e ve 50 akçe ulûfesi olan Ahmed oğlu Ömer'e sülûsân üzere tımar tevcih edildiğini görüyoruz⁵⁴⁹. Bağdat müteferrikalarına bu şekilde ulûfeleri yanında, tımar tevcihatında bulunulmasının ulûfelerinin yeterli olmadığından kaynaklandığını tahmin etmekteyiz.

Elimizde bulunan belgelerde; Bağdat müteferrikalarının yanında, Bağdat'ta tasarrufları bulunan dergâh-ı alî müteferrikalarına da rastlamaktayız. Ancak dergâh-ı alî müteferrikalarının yalnızca tasarruflarının Bağdat'ta bulunduğunu ve kendilerinin merkezde vazife yaptıklarını görmekteyiz⁵⁵⁰. Bu arada Bağdat'ta tımar veya zeâmeti bulunan dergâh-ı alî müteferrikalarından ancak birine ait bilgi elimizde bulunduğundan, tasarrufları hakkında bir değerlendirme yapma imkânımız bulunmamaktadır. Bu belge 1611-1612 yılına ait olup dergâh-ı alî müteferrikalarından Bekir'in 80.000 akçelik zeâmeti olduğu görülmektedir⁵⁵¹.

Şehir Kethüdası (Şehir Emini)

Osmanlı şehirlerinde, şehir halkı ile devlet arasındaki ilişkileri sağlamak amacıyla, şehir halkını temsilen, halkın ileri gelenleri arasından “şehir kethüdası” seçilirdi. Bazı eyaletlerde ise, “şehir kethüdası” tabiri yerine, “şehir emini” tabirinin kullanıldığı da görülmektedir⁵⁵². Şehir kethüdası seçilen kişi, mahkemeye başvurarak adını Şeriyeye Siciline yazdırırdı. Böylece kadı tarafından da resmen şehir kethüdası tanınmış

⁵⁴⁸ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C.I, s. 323.

⁵⁴⁹ *Kepeci Ruus* 249, s.7, 22, 30, 32.

⁵⁵⁰ Örneğin Harem-i Hümâyû'nda hizmet eden dergâh-ı alî müteferrikalarından Acem-zâde Ahmed Ağa, Bağdat sancağına tabi Halis nahiyesine bağlı Kalun karyesi havâss-ı hümâyûndan olup, ancak harap olduğundan ihyâ eylemek için resm-i tapûsunu ve humusunu vermek şartıyla, 1577 Şubat sonlarında tapuya verildiği ve daha sonra gönderilen nişân-ı hümâyûn ile humusu da af edilerek mülkiyyet üzere Ahmed Ağa'nın tasarrufuna verilmiştir. *Kuyûd-ı Kadime* 209, vrk.75/b.

⁵⁵¹ *Kepeci Ruus* 322, s. ? (Defterin sayfaları numaralandırılmamış.)

⁵⁵² M. Akdağ, *age.*, C.II, s.31.

olmaktaydı. Bu şekilde kadı, şehir kethüdaları vasıtasıyla, şehir halkını kontrol ve idaresi altında kolayca tutardı⁵⁵³.

Şehir kethüdasının görevleri ise; şehire gelen kamu görevlilerine hizmet etmek, barınma ve beslenme problemlerini çözmek, bir şehirden başka bir şehire giden vali, mutasarrıf vb. gibi üst yöneticilerin yol masraflarını karşılamak, sefere çıkan veya başka bir yere sevk ve intikal eden askerî birliklerin ihtiyaçları olan zahireyi temin etmektir⁵⁵⁴. Ayrıca vergilerin halk arasında adil bir şekilde dağıtımını sağlayan komisyonda da yer alırlardı⁵⁵⁵.

İncelediğimiz dönemde, Bağdat eyaletinde şehir kethüdalarının durumları hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bu görevlinin Bağdat'ta var olduğuna dair bilgiye, XVII. yüzyıl ortalarında Bağdat'a uğrayan Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu seyahatnamede rastlamaktayız. Evliya Çelebi, Bağdat'ta görev yapan idarecileri, meratip sırasına göre derecelendirmiş ve bu görevlilerin vazifeleri hakkında kısa açıklamalarda bulunmuştur. Şehir kethüdası için, "...41. *hâkim şehir emînidir ki askeri yokdur amma şehrin cümle umûrî bundan sorulur...*" diye bahsetmiştir⁵⁵⁶. Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, şehir kethüdasının şehir içerisinde önemli bir rolü bulunmaktaydı.

Gümrük Emni

Bağdat, coğrafi konum itibariyle, Orta Doğu'nun önemli ticari yollarının kavşak noktası üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticarî güzergâhlar ise kısaca şu şekildeydi: Hint'ten deniz yolu ile Basra Körfezi'ne gelen mallar, burada karaya çıkarılmakta ve oradan Bağdat'a sevk edilmekteydi. Bağdat'a getirilen mallar ya Musul-Diyarbakir güzergâhından İstanbul'a veya Halep tarafına taşınmaktaydı⁵⁵⁷. Osmanlı-İran savaşları yoğun biçimde yaşanmasına rağmen, karşılıklı ticarete önemli bir yer tutmaktaydı. Osmanlı-İran arasındaki ticari güzergâhlardan birisi de İran şehirleri ile Bağdat arasında olup bu hat Halep'e kadar uzanmaktaydı⁵⁵⁸. Bir diğer güzergâh ise Batum-Bağdat hattı idi⁵⁵⁹.

⁵⁵³ M. Akdağ, *age.*, C. I, s.409.

⁵⁵⁴ R. Özdemir, *age.*, s. 158.

⁵⁵⁵ M. Çadircı, *age.*, s. 42.

⁵⁵⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 413.

⁵⁵⁷ Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 277-278; Serap Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma, Fransız Arşivlerinden-I", *Belleten*, C. LVI, S. 215, Ankara, 1992, s. 33-43.

⁵⁵⁸ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s.169-170, 175; S. Yılmaz, *agm.*, s. 33-34,36-37.

⁵⁵⁹ B. Kodaman, *agm.*, s. 12.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, Bağdat'ın önemli bir ticari merkez olması, Bağdat gümrüğünü de önemli kılmaktaydı. Gümrüklerin de diğer gelir kaynakları gibi mukataa haline getirilerek “*emanet*” veya “*iltizam*” usulü ile işletildiğini bilmekteyiz. Bağdat gümrüğünün, 17 Kasım 1579 tarihine ait elimizde bulunan tek belgeye göre iltizam usulü ile işletildiğini görmekteyiz. Bu belgede dikkat çeken bir diğer husus ise, bu tarihlerde tekrar başlayan Osmanlı- İran savaşlarından dolayı ve bazı yerlerdeki taun salgınının etkisi ile Bağdat'a fazla tüccar gelmediğinden gümrük mültezimlerinin zararda olduklarından, Basra'dan gelen mirî hurmadan resm-i tamga almak istemeleri üzerine Basra beylerbeyinin merkeze arzı üzerine Bağdat Beylerbeyi ve defterdarına gönderilen emr-i şerif ile tamga alınmasının men edilmesi istenmiştir⁵⁶⁰. Görüldüğü gibi, Osmanlı-İran savaşlarının Bağdat'ın ticaretine ve gümrük gelirlerine menfi yönden önemli tesirleri olmuştur.

Voyvoda

Voyvodalık kurumunun ortaya çıktığı ilk zamanlarda, has denilen gelir bölgelerinin yönetimini, sahibi adına yüklenen kimseye *Voyvoda* deniyordu.

Ancak daha sonraları serbest tımarların, vali ve mutasarrıflara verilen bazı gelirlerini de, voyvoda gönderilmesi yoluyla idare edildiğini görmekteyiz. Tımar sisteminin giderek değişikliklere uğraması, iltizam ve mukataa usulünün yaygınlaşması bu kurumun gelişme ve yayılmasına sebep olmuştur. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren hükûmetin para sıkıntısı çekmesi, geliri fazla küçük bölgelerin doğrudan doğruya hazineye bağlanarak yönetilmesine yol açmıştır⁵⁶¹.

İncelediğimiz dönemde, Voyvodalık kurumunun Bağdat'ta da var olduğunu görmekteyiz. Örneğin 9 Ekim 1593 (13 Muharrem 1002) tarihli bir hükümdede; Bağdat'tan koyun, sığır, balmumu vb. gibi eşya alarak İstanbul'a getirmek için Bağdat voyvodasına ve İstanbul vekilliğine para veren bazı tüccarların paralarını veya tutarındaki eşyayı alamadıklarına dair şikâyetle bulunmaları üzerine, tüccarların haklarının verilmesi için Basra voyvodasına emr-i şerif yazılmıştır⁵⁶². Bu belgede görüldüğü gibi Bağdat gümrüğünde bu tarihlerde voyvoda bulunmaktaydı. 19 Temmuz 1610 (27 Rebiülahir 1019) tarihli bir başka belgede ise; Bağdat'a tabi Nehr-i Cedid-i Sultanî karyesinin voyvoda ve kitabetliğini, Darüssaâde Ağası Hacı Mustafa tarafından Padişah hassı mahsulünü zabt etmesi için Dergâh-ı Muallâ Müteferrikalarından

⁵⁶⁰ BOA. Mühimme 40, 291/669.

⁵⁶¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK., Ankara, 1991, s. 29.

⁵⁶² BOA. Mühimme 71, 8/17.

Hüseyin Ağa tayin edilmiştir⁵⁶³. Burada da Padişah hası olan bir köyü yönetmesi ve gelirini toplaması amacıyla voyvoda atandığı görülmektedir.

Muhtesip

Muhtesiplik, Hz. Muhammed döneminden itibaren kurulan bir İslam müessesesi olup daha sonra kurulan İslam Devletlerinde mevcut olmuş ve daha sonra bu müessese Osmanlı Devletine de intikal etmiştir⁵⁶⁴.

Muhtesiplerin görevleri ise, şehir ve kasabalarda esnaf ve zanaatkârları denetlemek, esnafın sattığı mallara narh vermek, ölçü ve tartıları kontrol etmektir. Ayrıca muhtesib, yaptığı bu işler karşılığında devlet adına ihtisa rüsûmu, damda resmi, mizan resmi, yevmiyye-i dekâkin, bâc-ı bazar vb. gibi vergileri toplamaktı. Bu beledî hizmetlerinden dolayı kadının yardımcısı sayılıyordu⁵⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nde ihtisap işlerini yürütmek ve devlet adına alınacak rüsûmları toplama vazifesi “*emânet*” veya “*iltizâm*” usulü ile yapılırdı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bağdat şehrinde önceleri muhtesiplik vazifesi iltizâm usulü ile amiller tarafından yerine getirilirken, 23 Temmuz 1555 tarihinden itibaren “*ber-vech-i iltizâm emânet*” usulü ile ulufeli eminler tarafından yürütülmeye başlanılmıştır⁵⁶⁶.

16 Kasım 1555 tarihli Mukataa defterine göre Bağdat şehrinde muhtesiplik vazifesinde bulunanların ihtisap gelirlerini gösteren tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo-VII)⁵⁶⁷.

Tablo-VII: Bağdat Şehrinde Görev Yapan Muhtesipler ve Taahhüt Edilen İhtisap Gelirleri (1546-1559)

Muhtesibin Adı	İşletilme Usûlü	Vazife Süresi	Taahhüt Edilen Rüsûm	Ödemesi Gereken Miktar	Kesime Alınan Miktar	Açıklamalar
Âşık	İltizâm	29Ekim 1546- 25 Eylül 1549	381.000	345.517	35.483	
Âşık	İltizâm	26 Eylül 1549-	435.000	332.912	102.388	

⁵⁶³ BOA. Mühimme 79, 308/781.

⁵⁶⁴ İhtisap müessesesinin kuruluşu ve gelişimi ile Osmanlı Devleti'ndeki durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlılar'da İhtisab Müessesesi (Ekonomik, Dinî ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 1987.

⁵⁶⁵ R. Özdemir, *age.*, s.159.

⁵⁶⁶ *Maliyeden Müdevver 1090*, s. 5.

⁵⁶⁷ *Maliyeden Müdevver 1090*, s. 5-6.

		23 Ağustos 1552				
Âşık	İltizâm	24 Ağustos 1552- 22 Temmuz 1555	466.000	253.980	212.020	
Ali bin Veli İlyas bin Nebi Ali bin Hasan	İltizâm- Emânet	23 Temmuz 1555- 19 Mayıs 1558	466.000	-	-	Eminlerden birinin ölümünden dolayı görevleri sona ermiştir.
Hızır bin Abdullah	İltizâm- Emânet	4 Haziran 1556- 2 Mayıs 1559	468.000	-	-	

Tablo-VII’de yer aldığı gibi, Bağdat beylerbeyliğinin 1546-1555 yılları arasında muhtesiplik vazifesi iltizâm usulü ile üç yıllığına verildiği görülmektedir. Bu dönemde Âşık adındaki şahıs üç defa üçer yıldan toplam dokuz yıl muhtesiplik vazifesini üstlenmiştir. Âşık’ın vasfı hakkında bir bilgi tespit etmemiz mümkün olmadı. Bu arada Âşık’a iltizâma verilirken her seferinde uygulanan kesim oranı değişiklik göstermesi dikkatimizi çekmektedir. İlk iltizâmda ihtisap rüsûmlarının toplamına uygulanacak kesim oranı yaklaşık 1/10, ikinci üç yıllık dönemde 1/3, üçüncü üç yıllık dönemde ise hemen hemen yarı yarıya aldığı görülmektedir. Nitekim bu oranda iltizama verilmesi, devlet hazinesi için önemli bir gelir kaybına yol açtığı görülmektedir. Bu nedenle, emanet usulüyle ihtisap rüsümü toplanarak devlet hazinesinin gelir kaybına uğramasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla 1555 tarihinden itibaren Bağdat şehrinde muhtesiplik vazifesi, “*ber-vech-i iltizâm emanet*” yolu ile Bağdat’ta bulunan yeniçerilere ulufeli eminler olarak bu vazife verilmeye başlanılmıştır. Bu uygulamaya başlanıldığı 23 Temmuz 1555 tarihinde bir önceki iltizâm değerine, herhangi bir kesim yapılmadan ve “*ber-vech-i iştirâk*” olarak Bağdat yeniçerilerinden üç şahsa muhtesiplik vazifesi verilmiştir. Ancak bir yıl sonra içlerinden birisinin ölümü ile muhtesiplik vazifesi başka bir şahsa “*ber-vech-i iltizâm emânet*” yolu ile verilmiştir. Bu vazifeyi alan Bağdat gönüllülerinden 44. Bölükden Hızır bin Abdullah, muhtesiplik vazifesi karşılığında herhangi bir para almadığı ve bölüğündeki ulufesini almaya devam ettiğini görüyoruz⁵⁶⁸.

⁵⁶⁸ *Maliyeden Müdevver 1090*, s. 6.

Yukarıda da açıkladığımız gibi, muhtesiblerin vazifeleri yanında, ihtisabiye denilen muhtesiplere ayrılan rüsumları da toplarlardı. Bu konuda 1577-1578 tarihlerine ait Bağdat Eyaleti Kanunnâmesi'nde ihtisaba ayrılan rüsûmlar ise şunlardır:

*“Kapandan ihrâc olunan keler ve penbe ve çatalkoç humlden ki, hububat kısmındandır, kızılbaş zamanından berü her humlden birer pâre alınurmuş yine ol vechile alınur. Ve fevâkih cinsinden enar ve erük ve şeftalü ve limon ve turunç ve engür ve bunun gibilerden feth-i hâkâniden berü her humlden birer pâre alınur. Ve fevâkih cinsi kapandan ihrâc olundukda mukaddemâ her humlden iki mankur alınurmuş feth-i hâkâniden berü dört mankur alınur ve cozka-i penbe tamgaya geldikde tamgası alındıktan sonra muhtesib her tağarıdan altı akçe alır”*⁵⁶⁹

Yine kanunnâmenin başka bir kısmında kapanda rıtl ile olan ölçü tartı işlerinden *“...murâtalanın defter mücebince akçesi hesâb olunub cümle akçenin içinde altıda biri mirî için muhtesibe verilüb...”* rüsûm alınması buyrulmuştur⁵⁷⁰.

Esnaf Yöneticileri

Türk-İslam devletlerinde şehir ve kasabalarda bulunan esnafın bir araya gelerek *“ahilik”* teşkilatını oluşturmuşlardır. Bu müessesese, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren XV. yüzyılın ortalarına kadar esnaf üzerinde etkinliğini sürdürmüştür. Ancak ahilik teşkilatının Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi yönetim anlayışına uygun olmadığından yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek *“lonca esnaf teşkilatı”* şehir ve kasabalarda örgütlenmeye başlamıştır. Bu teşkilat XVI. yüzyılın başlarından itibaren daha etkin hale gelmiştir⁵⁷¹.

Her meslek grubu kendi arasında örgütlenerek bir loncayı oluşturmaktaydı. Lonca teşkilatının başında, devlet yöneticileri ile esnaf arasında veya esnafın birbirleri arasında ilişkileri sağlayan, esnafın ihtiyacı olan hammaddeyi temin ederek esnafa eşit şekilde dağıtımını yapan, esnafın ürettiği malın kalitesini kontrol eden, esnafın gerekli olan dinî ve mesleki eğitimini organize etmek vb. gibi esnafla ilgili birçok görevi yerine getiren yönetici bulunmaktaydı. Esnaf yöneticileri mesleklerine göre, *“Ahi Baba”*, *“Şeyh”*, *“Kethüda”* ünvanlarından birini almaktaydı. Ayrıca bu yöneticilere yardımcı olan kethüda, yiğitbaşı ve duacılar bulunmaktaydı⁵⁷².

⁵⁶⁹ Kuyûd-ı Kadîme 102, s. 3/a.

⁵⁷⁰ Kuyûd-ı Kadîme 102, s. 5/b.

⁵⁷¹ R.Özdemir, *age.*, s. 226.

⁵⁷² R.Özdemir, “Ankara esnaf teşkilâtı (1785-1840)”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, Samsun, 1986, s. 162-163; R. Özdemir, “Tokat Esnaf Teşkilâtı (1771-1840)”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi 13-17 Ekim 1986 1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s.403-404; R. Özdemir, “Antakya

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak Bağdat şehrinde esnaf yöneticileri hakkında herhangi bir bilgi tespit edebilmemiz mümkün olmadı. Ancak Bağdat'ta bakkalân, habbazîn (ekmekçiler), helvaciyân, duşâbcıyân (pekmezçiler), tabbahân (aşçılar), kebabcıyân, attarân, dibekciyân, kassabân, ibrişim-i fûrûşân (ipekçiler) gibi esnaf grupları (bkz. Ek-3)⁵⁷³ yanında şehirde onlarca mesleğin icra edildiğini dikkate aldığımızda birçok esnaf grubunun ve dolayısıyla esnaf yöneticisinin var olduğunu söyleyebiliriz.

Tahsildar (Câbi)

Türk-İslam devletlerinden, Osmanlı Devleti'ne geçen bir vazife olup haraç ve vergi toplayan görevliye “câbi” denirdi. Câbilerin yerine getirdiği vazifeye de “cibâyet” adı verilirdi⁵⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nde mukataa yönetimini yapan âmiller kapsamlı bir vazifeyi yerine getirmek zorunda olduklarından, yetkisi altında bulunan vergi kaynaklarının tümüne yetişebilmesi mümkün olamayacağından, bu gelirleri toplamak için câbileri görevlendiriyorlardı⁵⁷⁵. Câbiler, vakıf gelirlerinin toplanılmasında da Osmanlı Devleti'nin yaygın şekilde kullanılmıştır⁵⁷⁶.

Bağdat'ta vergi toplama vazifesinde câbilerin kullanıldığını görmekteyiz. Bu görevlilere câbi yerine tahsil emini ismi de verilmekteydi. Örneğin 1546-1547 yıllarında Bağdat sancağına tabi Mehreved nahiyesindeki “hâne-şümâr, mevâşî ve merât” vergilerinin Bağdat gönüllülerinden Mehmed tarafından toplanıldığını görüyoruz⁵⁷⁷. Yine aynı tarihte, Bağdat sancağına tabi Düceyl nahiyesinin “hâne-şümâr, mevâşî ve merât” vergilerinin Bağdat gönüllülerinden Hüseyin Derâz tarafından toplanılmıştır⁵⁷⁸.

Daruga (Şahne)

Daruga, Moğolca “daruhu” kelimesinden türemiş olup “basmak, sıkmak, daraltmak”, mecazi olarak “mühürlemek” anlamına gelmektedir. Farsça metinlerde ve sözlüklerde daruga şeklinde geçmektedir. Terim olarak Türkçe'de “yargan, baskak”, Arapça ve Farsça'da “hâkim” ve “şahne” ile aynı anlamda kullanılmıştır. Moğol idari geleneğinde darugalar, zaptedilen şehirlere hem sivil ve hem de askerî işlerden sorumlu olarak atanırlardı. Darugalık, Moğollar ve Moğolların halefi olan İlhanlı, Celayirliler,

Esnaflar Teşkilâtı (1709-1860)”, 21-22 Mayıs 1992 II. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu Bildirileri, Antakya, 1992, s. 16-19, 32-48.

⁵⁷³ Kuyûd-ı Kadime 102, v. 1-7.

⁵⁷⁴ Mehmet İpşirli, “Câbi mad.”, TDVİA., C.6, İstanbul, 1992, s. 529.

⁵⁷⁵ M. Akdağ, age., C.II, s. 234.

⁵⁷⁶ M. Akdağ, age., C.II, s. 268.

⁵⁷⁷ Ali Emiri, Kanuni 21, s. 5.

⁵⁷⁸ Ali Emiri, Kanuni 21, s. 5.

Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler vb. Türk devletlerinde de yer alan bir vazifedir⁵⁷⁹.

Daruga, şehrin sivil ve askerî işlerinden sorumlusu anlamında kullanıldığı gibi, subaşı, çarşı bekçisi, köy kâhyası, nahiye müdürü, vergi tahsildarı gibi manalara da gelmektedir⁵⁸⁰. XIX. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde “*şahne*” tabiri, herhangi bir köyün hasılatını bir başkası adına tahsil eden şahıslar için kullanıldığı görülmektedir⁵⁸¹. İncelediğimiz dönemde, Bağdat'ta daruga adında görevlilerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu isimde görevlilerin Bağdat'ta mevcut olması, daha önce yukarıda saydığımız devletlerin bölgede hüküm sürmüş olmalarından kaynaklanmaktadır.

Bağdat beylerbeyliğinin ilk yıllarına ait Kanunnâmede şu hüküm yer almaktadır:

*“... ve her köyden daruga ve emin olanlar yemlerin ve yemeklerin re'âyâdan aldıktan sonra biçin eyyâmlarında her gün alik ve zekkâr deyu herbiri ikişer vezne mikdâr galle alurlar ve bundan gayri sadr olanlar ve mübaşir olanlar dahi bu vechile alurlar bu cümle her gün dört kile mikdâr olur mâl-ı miriye noksan olur...”*⁵⁸².

Bu kanunnâmeden anlaşıldığı kadarıyla devlet adına veya Diyarbekir Beylerbeyliği'nde olduğu gibi bir başkası adına köyün vergi hasılatını toplayan vazifeli anlamında “*daruga*” tabirinin kullanıldığını tahmin ediyoruz. Bu tahminimizi doğrulayacak bir diğer husus ise; kanunnâmede uygulamanın Safevilerden geçmiş olduğuna işaret edilmiş olmasıdır. Safevilerde, merkezî idarede vazife yapan büyük memurların gelirlerini artırmak amacıyla vekil olarak daruga denilen görevlileri şehir, kasaba ve köylere göndermişlerdir⁵⁸³. Dolayısıyla Bağdat beylerbeyliğinin kuruluş yıllarında rastladığımız daruga denilen görevli, devlet adına veya bir başkası adına vergi toplamakla vazifelidir. Ayrıca kanunnâmede, Safeviler döneminde uygulanan, emin ve daruga olanlar ile mübaşir olarak bulunanların yem ve yiyecekleri haricinde fazladan galle almalarının mâl-ı miriye zarar verdiğinden kaldırılması dahi buyrulmuştur. Böylece adaletsiz uygulamalara, Bağdat Beylerbeyliği'nin kuruluşuyla birlikte hemen son verilmiştir.

1577-1578 tarihlerine ait Bağdat Eyaleti Kanunnâmesi'nde, şu şekilde buyrulmaktadır:

⁵⁷⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Daruga mad.”, *TDVİA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 505-506.

⁵⁸⁰ İ.H:Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1984, s.265 dpn.

⁵⁸¹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s.222-223.

⁵⁸² *Tapu Tahrir 1028*, s. 11.

⁵⁸³ A.Yuvalı, “Daruga ”, s. 506.

“...yaş meyve zamanında dahi her gün meyve âmiline iki batman meyve bâhası verilür anlar dahi alub mîrî için zabt ederler ve bâkî kalanın sülüsî kadîmden emine darugalık illetiyle ifrâz olunub bu cümleden her ne bâkî kalsa mîrî için tamga mahsûlüne dâhil olur...”⁵⁸⁴.

Bu kanunnâmede yer alan “darugalık” ifadesi; bir görevlinin ismi değil, kadimden beri bölgede alınmakta olan bir çeşit verginin adıdır. Ayrıca yukarıda geçen emin ifadesinden kastedilenin kapan emini olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira kapan emini de kapana gelen mallardan belli miktarda vergi kesmekteydi. Dolayısıyla bu verginin adına, mahalli bir tabir olan “darugalık hakkı” denilmiştir⁵⁸⁵.

ULEMÂ (EHL-İ İLM)

Kadı

Kadılık müessesesi, İslam ve Türk-İslam devletlerinde adli kurum olup Osmanlı Devleti’nde daha da önem kazanmıştır. Devlet, örfi ve idari yönden taşra yönetimini “*eyalet ve sancak*” esasına göre tanzim etmekte olup şer’î ve adli yönden ise “*kaza*” esasına göre düzenlemiştir. Eyalet ve sancaklarda, beylerbeyi ve sancakbeyleri geniş yetkilere sahip iken, kaza sisteminde ise kadılar geniş yetkilere haiz olup doğrudan doğruya divana bağlı idiler⁵⁸⁶.

Kadı esas itibari ile adalet işlerinden sorumlu olup kişiler arasındaki her türlü davaları ve anlaşmazlıkları şeriat ve örfü göre çözümlerdi. Bu asli vazifesi yanında sorumluluğu altında bulunan bölgenin idari, askerî, mali, beledî vb. gibi birçok tali derecede kalan vazifeleri bulunmaktaydı⁵⁸⁷.

Kadılıklar buldukları merkeze göre önem kazanmakta olup derecelere ayrılmakta idiler. Kaza kadılıkları, derecelere göre beşer akçe zam ile yirmiden kırk akçeye kadar çıkarken, daha sonradan para rayicine göre kırk akçeden başlayarak yüzelli akçeye kadar çıkmaktaydı. Yüzelli akçeli kadılıklar önemli kaza kadılıkları idi. Kazalardan sonra sancak kadılıkları gelirdi. Sancakların ve hatta bazı vilayetler ile büyük ve önemli eyaletlerin kadılıkları “*mevleviyet*” suretiyle tevhîh edilirdi. Mevleviyet kadılıklarda üçyüz ve beşyüz akçelik olarak iki kısma ayrılmaktaydı. Mevleviyet kadılıkların, en yükseği beşyüz akçe yevmiyeli olanlardı. Mevleviyet olan büyük kadılıklar XV. yüzyılda İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selanik

⁵⁸⁴ *Kuyûd-ı Kadîme* 102, s. 5/b.

⁵⁸⁵ Kanunnamede, “resm-i daruga” vergisinin “emin-i tamga ve ketân ve gayrihî an seffine-i cevârdî” den alınan paylardan oluştuğunu görmekteyiz. Resm-i daruga adı altında alınan vergi miktarları ise şu şekildedir: Resm-i emin:14, resm-i âmil:14, resm-i ketân:4, resm-i adâd:3, resm-i mevât:2 akçe olarak alınmaktadır *Kuyûd-ı Kadîme* 102, s. 6/a.

⁵⁸⁶ R.Özdemir, “Şer’iyye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, *I.Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Malatya, 1986, s.179.

⁵⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Özdemir, *age.*, s. 177-202.

kadılıkları olup XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu kadılıklara Şam, Halep, Mısır, Diyarbekir, Bağdat ve Budin kadılıkları da büyük mevleviyetlere ilave olunmuştur⁵⁸⁸. İncelediğimiz dönemde, Bağdat'ta mevleviyet kadılığında vazife yapan kadılardan tespit edebildiklerimiz aşağıdaki tabloda verilmiştir (Bkz. Tablo-VIII).

Tablo-VIII: Bağdat'ta Görev Yapan Kadılar (1534-1623)

Kadının Adı	Görevde Bulunduğu Tarih	Eski Görevi
Mevlana Muslihiddin Efendi ⁵⁸⁹	1546-1547	-
Mevlana Perviz ⁵⁹⁰	1550	-
Muhiddin Efendi ⁵⁹¹	1554-1555	İstanbulda Şehzâde Mehmed Müderrisi
Mevlana Fahreddin ⁵⁹²	1568	-
Mevlana Mahmud ⁵⁹³	1574	-
Subaşı-zâde ⁵⁹⁴	1587	-
Zeyrek-zâde Mevlana Muhyiddin ⁵⁹⁵	1587-1588	Medrese-i Sahn Müderrisi
	1593	-
Mevlana Rıdvan Efendi ⁵⁹⁶	1593-1594	-
Mevlana İmam-zâde Efendi ⁵⁹⁷	1596	-
Nişancı-zâde ⁵⁹⁸	1606	-
Mehmed ⁵⁹⁹	1608	
Mevlana İsmail ⁶⁰⁰		

⁵⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s.91-99.

⁵⁸⁹ *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 8.

⁵⁹⁰ *Kepeci Ruus 209*, s. 74.

⁵⁹¹ *BOA. Mühimme 1*, 250/1429.

⁵⁹² *BOA. Mühimme 7*, 297/895.

⁵⁹³ *BOA. Mühimme 26*, 148/389.

⁵⁹⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, C. I, s. 194.

⁵⁹⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, C.I, s. 194.

⁵⁹⁶ Mevlana Rıdvan Efendi ikinci defa Bağdat kadılığına getirilmiştir. 18 Ekim 1593 tarihinde Üsküdar kadılığına atanmıştır. Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, C. I, s. 335.

⁵⁹⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, C. I, s. 335.

⁵⁹⁸ Selânikî Mustafa Efendi, *age.*, C. II, s. 578.

⁵⁹⁹ *Ali Emiri, Ahmed-I*, Evrak No.33/a.

Tablo-VIII'de, incelediğimiz dönem içerisinde belirli tarihlerde Bağdat'ta kadılık vazifesinde bulunanların isim listesi verilmiştir. Tesbit edebildiğimiz kadarı ile incelediğimiz dönemde Bağdat'ta vazife yapan kadıların bizzat görev yerlerinde bulduklarını görmekteyiz. Kadılar adına naiblerin vekâleten vazife yaptıklarına rastlanılmamıştır.

Mevleviyet kadılık merkezlerinde vazifede kalma müddeti bir yıldır. Mevleviyet kadılıklara tayinler XVII. yy. ortalarına kadar kazaskerlerin veziriazama inhaları ile olurken, bu dönemden sonra Şeyhülislamın veziriazam vasiyasıyla yaptıkları inha üzerine yapılmaya başlanıldı⁶⁰¹.

Ancak Bağdat'ta vazife yapan kadıların göreve başlama veya sona ermesi ile ilgili bilgileri tespit etmek mümkün olmadığından görev süreleri hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

Bağdat kadılığına atananların önceki vazifeleri hakkında elimizde ancak iki bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Bağdat kadılığına yüksek dereceli medreselerde müderrislik vazifesinde bulunanların da atandığını görüyoruz (Bkz. Tablo-VIII).

Kadılar görev yerlerine tayin edildiklerinde “*resm-i berât*” denilen bir miktar vergi ödemesi gerekli idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üçyüz ve beşyüz akçeli mevalinin tayinleri şeyhülislam inhaları ile yapılmaya başlayınca, tayin edilen kadıların bir aylık gelirleri vergi olarak doğrudan doğruya hazineye alınmak kanun oldu⁶⁰². Celal-zâde Kanunnamesi'nde, “*Bir kadılık hâsılı her bin hânedede on akçe tahmin olunub onun üzerine hâsıl bağlanur*” diye buyrulurak⁶⁰³, *resm-i berât* için kadının bir aylık hasılı tesbit edilerek hazineye alınır. Bağdat'ta uygulamada farklılık görülmektedir. 11 Kasım 1557 tarihinde Bağdat beylerbeyine gönderilen hükümde, “*Bağdat kadısının resm-i berât anda Bağdat'ta altını altmış hâne üzere edâsı deyu beylerbeyliğiyle hüküm buyruldu*” denilerek⁶⁰⁴, altmış hânedeki bir altın alındığı görülmektedir. Bu dönemde bir altın, altmış akçe olduğuna göre⁶⁰⁵ her haneden bir akçe üzere hesap edildiği görülmektedir.

Kadılar yevmiye üzerinden belirli bir ulufe aldıkları gibi, mahkemeye gelen her türlü dava ve işlemlerden de kanunnameler ile belirlenen miktarlarda ücret almakta idiler⁶⁰⁶.

⁶⁰⁰ BOA. Mühimme 78, 240/633.

⁶⁰¹ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 95-96.

⁶⁰² İ.H.Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 111.

⁶⁰³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. VII, İstanbul, 1994, s. 250.

⁶⁰⁴ *Kepeci Ruus* 216/A., Özel Sayı No.9/a, s. 77.

⁶⁰⁵ M. Akdağ, *age.*, C. II, s.283.

⁶⁰⁶ Ö. Ergenç, *age.*, s. 83.

Mahkeme Görevlileri

Kadının görev ve sorumluluklarını fonksiyonel olarak yerine getirmesi için “mahkeme” denilen idari mekânlar kullanılmaktaydı. Kadılar, mahkemeye intikal eden bütün dava ve işlemleri maiyetinde bulunan mahkeme görevlileri ile birlikte yürütürlerdi. Mahkeme görevlilerinin başlıcaları şunlardır: Naib, başkâtip ve kâtipler, muhızırbaşı ve muhızırlar, mukayyid, mahkeme imamı, kethüda ve fetih-hândır⁶⁰⁷.

Bağdat'ta bu mahkeme görevlilerinden ancak naib ile muhızırbaşı ve muhızırlar hakkında bilgi tespit edebildik. Diğer görevliler hakkında ise herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak mahkemenin fonksiyonunu yerine getirebilmesi için bu görevlilerin Bağdat mahkemesinde de mevcut olması gerekir.

Bizim burada bilgi tespit edebildiğimiz mahkeme görevlilerinden nâib ile muhızırbaşı ve muhızırların Bağdat'taki durumları hakkında bilgi vereceğiz.

Nâib

“Nâib”, vekil manasına gelmekte olup mahkemede kadıya yardımcı olan ve muhtelif hizmetlerde kadı adına vazife gören kişilerdir. Kadının tayin edildiği merkezin büyüklüğüne ve muamelelerin fazla olup olmadığına göre kadıya yardımcı olan nâib sayısı da değişmektedir⁶⁰⁸.

Mevleviyet olan büyük kadılıklarda “molla” durumunda olan büyük kadılar, kendilerine bağlı kazalar ve nahiyelere nâibler gönderirlerdi⁶⁰⁹. Kadıların kendi kaza dâhilindeki nahiyelere tayin ettiği nâibler, kaza kadısı adına nahiyenin şer'i muamelelerine bakarlardı ki, bu görevlilere “kaza nâibi” denilirdi⁶¹⁰.

Ayrıca kadının yanında bulunan ve icabında ona vekâlet eden ve herhangi bir şer'i muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderildiği gibi, aynı zamanda kazalarda “bâb nâibliği” görevini yapanlara da “kadı nâibi” denirdi⁶¹¹.

Bağdat Sancağı'na bağlı iki kasaba olan Mendelicin⁶¹² ve Şehriban Kasabalarında kadı bulunurken⁶¹³, mevcut diğer nahiyelerde elimizde

⁶⁰⁷ Mahkeme görevlileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Özdemir, *age.*, s.186-200; İ. Yılmazçelik, *age.*, s.233-236.

⁶⁰⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 117.

⁶⁰⁹ M. Akdağ, *age.*, C. II, s. 71.

⁶¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 117.

⁶¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 117.

⁶¹² *BOA. Mühimme* 7, 662/1842.

⁶¹³ *BOA. Mühimme* 52, 143/361.

herhangi bir belge olmamasına karşın, tahminimizce kaza nâibleri görev yapmakta idiler.

Bu arada Mendelicin kasabası kadısının 2 Ağustos 1568 tarihinde dergâh-ı muallaya göndermiş olduğu mektupta, nâib olan Abbas'ın 15 yıldan fazla bir zamandır nâib olduğu ve reyaya zulmü olduğundan niyâbetden azl edilmesi talebi üzerine gönderilen hükm-i şerif ile nâib Abbas vazifeden azl edilmiştir⁶¹⁴. Bu belgede görüldüğü gibi, nâiblerin vazifede kalma süresinde bir kısıtlama getirilmemiştir. Ancak hak ve adalet üzerine vazifelerini yerine getirmelerinde, devlet hassasiyet göstermekteydi.

Bağdat Sancak merkezinde de vazife yapan kadı nâiblerine de belirli tarihlerde rastlamamız mümkün olmuştur. Örneğin 1552'de Yahya Halife, 1554'te Şemseddin Halife, 1555'te Mevlana Abdullah Halife, yine 1553-1555 yıllarında İsa, 1554'te Mevlana Alaeddin bin Ahmed Halife Bağdat'ta kadı nâibi olarak bulunmuşlardır⁶¹⁵.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde kadı nâiblerinin birbirine yakın tarihlerde ve hatta aynı tarihte vazife yapmaları, Bağdat sancağının nâib sayısının birden fazla olduğunu göstermektedir. Hatta yukarıda ifade ettiğimiz gibi nâiblerde vazifede kalma süresinde bir sınırlama getirilmemiş olması, bu tahminimizi doğrulamaktadır.

Ayrıca Bağdat'ta mukataaların emanet veya iltizâma verilme işleminin şer'iyeye siciline kayd edilmesi kadı nâibleri marifeti ile yapılmakta olduğunu görüyoruz⁶¹⁶.

Muhzirbaşı ve Muhzirler

Mahkemenin kendi bünyesinde oluşturduğu adli polis örgütüne “*muhzirlik*” adı verilmekteydi. Muhzirlik kurumunun başında, padişah berâti ile atanan Muhzirbaşı bulunuyordu. XVI. yüzyıl sonuna kadar genel kaide olarak Muhzirbaşılık altı bölük halkından birisine verilmekte idi⁶¹⁷. Daha sonra Yeniçerilerin ağır basmaya başlamaları ile onlardan da bu görevi alanlar olmuştur⁶¹⁸. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise dergâh-ı mualla kapucubaşılığına mensup olan bazı kişilerde bu göreve atanmaya başlanılmıştır⁶¹⁹. Ancak Anadolu şehirlerinde XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlanan bu uygulama, Bağdat'ta XVI. yüzyılın sonlarına doğru uygulandığını görüyoruz. Örneğin 23 Temmuz 1572 tarihinde Bağdat

⁶¹⁴ BOA. Mühimme 7, 662/1842.

⁶¹⁵ Maliyeden Müdevver 1090, s. 5, 8, 9-11, 17, 22, 26, 32.

⁶¹⁶ Maliyeden Müdevver 1090, s. 5, 8, 9-11, 17, 22, 26, 32.

⁶¹⁷ M. Akdağ, *age.*, C. II., s.71.

⁶¹⁸ M. Çadırcı, *age.*, s. 89.

⁶¹⁹ R. Özdemir, *age.*, s.196.

Muhzırbaşılığı dergâh-ı alî kapıcılarından Behram'a verilmiştir⁶²⁰. Yine 1608 tarihli bir hükümde şu şekilde buyurulmuştur:

“... bundan akdem Ahmed nam kapucu Bağdat muhzırbaşılığını alup üzerinden ahere virildikde zabt itdirmemeğin merd-i tımar olmağın zıkr olunan muhzırbaşılık tekrar aher kapucuya virildikde asla dahl ittirmeyüb onbeş seneden berü fuzülen zabt itdirüb...” diye bahsedildikten sonra “... muhzırbaşılık südde-i sa'âdetimde başkapuculuk hizmetinde olan Ali dâme mecdehu arz ile âsitâne-i sa'âdetimin emekdârlarından dergâh-ı muallam kapucularının umûr-ı dîn ve kâr-güzârlarından fahru'l-akrân Salih kapucu ya tevciye olduğu i'lâm olmağın ...”⁶²¹.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, Bağdat'ta muhzırbaşılık görevine dergâh-ı mualla kapucubaşılığına mensup olanların getirilmeleri, Anadolu şehirlerinden daha önceki tarihlere rastlamaktadır. Bir diğer husus da Muhzırbaşı tevcihatının dergâh-ı alî başkapıcısının arzı ile berât verilmiş olmasıdır.

Muhzırbaşı olan kişi görevini yapabilmek için yanına belli sayıda muhzır denilen bir çeşit adli polis erleri almakyaydı. Muhzırbaşı ve muhzırlar, mahkemenin istediği duruşma ilgililerini getirip götürme işi ile mahkemenin düzen ve güvenliliğini sağlamakla sorumluydular⁶²². Mahkemelerce, muhzırbaşı emri altında muhzırlara gördürülen bu işler karşılığında, bu işlemler ile ilişkili taraflardan “ihzâriye ücreti” adı ile bir para alınır ki, esasında hazinenin hissesi olan bu para, iltizam veya emanet şeklinde muhzırbaşınca alınarak, üç ayda bir hazineye verilmekteydi⁶²³.

İnceleme yaptığımız dönemde Bağdat'ta “ihzâriye ücreti” nin iltizâma verildiğine dair bilgiye rastlayamadık. Ancak yukarıda verdiğimiz örnekte Bağdat muhzırbaşılığı görevini onbeş sene fuzulen elinde bulunduran Ahmed'in fermanla “...onbeş seneden berü kabz eylediği muhzırbaşılık mahsûlün mirî için esbâb ve emvâlınden tahsil idesiz...”⁶²⁴ buyurularak haksız elde edilen gelir hazineye tahsil edilmesi emr edilmiştir. Burada da görüldüğü gibi, ihzariye hizmetinin emanet usulü ile yapıldığıdır.

Toprak Kadıları

Toprak kadıları hakkında mevcut iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüş İ. H. Uzunçarşılı'ya ait olup ona göre toprak kadıları XVI. yüzyıl sonlarına kadar her eyalet ve sancakta kaza kadısından ayrı olarak mevcut bulunan seyyar kadılardır. Toprak kadıları tımarlı sipahiler tarafından reayaya

⁶²⁰ Kepeci Ruus 224-17a, s. 93.

⁶²¹ BOA. Mühimme 78, 62/166.

⁶²² M. Çadırcı, age., s. 89-90.

⁶²³ M. Akdağ, age., C. II, s. 72.

⁶²⁴ BOA. Mühimme 78, 62/166.

yapılan haksız muamelelerin tahkikatının yapılması için Divan-ı Hümayun tarafından görevlendirilir ve gerektiğinde verilen emir doğrultusunda davalara bakarlardı⁶²⁵. İkinci görüş ise M.Akdağ'a ait olup ona göre toprak kadısı tabiri, o kazanın kadısı anlamına gelmektedir⁶²⁶. Bağdat'ta her iki görüşe yönelik örneklerle rastlamaktayız.

Örneğin 25 Kasım 1583 tarihinde Bağdat beylerbeyine ve kadısına gönderilen hükümde; Bağdat sancağına bağlı Şehriban kasabası ve nevahisi reayası, eski Şehriban kadısı olan Mevlana Hasan'ın pek çok zulüm ettiğine dair arzuhalleri üzerine, gerekli tahkikatın yapılması emredilmiştir⁶²⁷. Belgede görüldüğü gibi, Şehriban kadısını yalnız kasaba halkı değil, kasaba çevresinde yer alan köyleri de içine alan nahiyedeki mevcut halk şikâyet etmektedir. Bu da nahiyede ikinci bir kadının var olmadığını göstermektedir.

4 Haziran 1611 tarihinde Bağdat Beylerbeyi Ali Paşa ve hazine defterdarına gönderilen emr-i şerif, birinci görüşü desteklemekte olup seyyar kadılığın olabileceğini göstermektedir. Bu belgede, Bağdat çevresinde yaşayan Karaulus taifesinin Mevlana Veli adında ayrı bir kadılarının var olduğunu göstermektedir⁶²⁸. Karaulus taifesinin konar-göçer olup çeşitli cemaatlerden müteşekkil olması, bu taifenin dağınık şekilde yaşadığına işarettir. Öyle ise Karaulus kadısının sabit bir merkezde bulunmadığı ve vazifesini seyyar şekilde yaptığını düşünmek daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Toprak kadısının önemli bir görevi de bölgede ekilen mahsulün hasat tarihini sicile kayd ederek, hasat zamanında raiyyetin, tımarlı sipahiye ürün olarak vereceği vergilerin toplanılması imkânını sağlamasıdır⁶²⁹.

Müftü

Osmanlı medreselerinde eğitim gördükten sonra “*icazet*” olarak mezun olan kimse; yargı, eğitim ve fetva görevlerinden birini seçerdi. Fetva görevi müftüler tarafından yürütülmekteydi.

Zaman ve çağın getirdiği yeni şartlar ve meseleler karşısında, İslam hukuk kaynaklarına dayanarak, (ayet, hadis, icma ve kıyas) toplumun ihtiyaçlarının çözümlenmesine “*fetva*” denir. Bu vazifeyi yürüten kuruma “*fetva makamı*” ve fetva verenlere de “*müftü*” denirdi.

Müftülerin atama ve azilleri Şeyhülislamların mektubu ile olmakta idi. Müftülerin görev süreleri hususunda herhangi bir sınırlama getirilmemiştir⁶³⁰.

⁶²⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.126-127.

⁶²⁶ M. Akdağ, *age.*, C. II, s. 257.

⁶²⁷ *BOA. Mühimme* 52, 143/361.

⁶²⁸ *Maliyeden Müdevver* 3260, s.139/c.

⁶²⁹ M. Akdağ, *age.*, C. II, s. 257-dpn1.

İncelediğimiz dönemde, müftülerin Bağdat'taki durumları hakkında herhangi bir bilgi tespit edemedik. Ancak Bağdat'ın önde gelen önemli bir İslam merkezi olması, ehl-i sünnet mezhepleri olan Hanefi, Şafii ve Hanbeli mezhebi mensupları ile Şiiilerin var olduğu⁶³¹ bu merkezde muhakkak müftünün var olması gerekir. Hatta Evliya Çelebi, IV. Murad'ın Bağdat'ı zaptetmesinden sonra Bağdat'a müftü olarak Zeynel Abidin Efendi'yi tayin ettiğini kayd etmektedir⁶³². Fakat yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ehl-i sünnetin üç farklı mezhebine mensup halkın var olduğu bu merkezde Diyarbekir eyaletinde olduğu⁶³³ gibi her mezhep için ayrı bir müftünün var olup olmadığını bilemiyoruz. Bu konuda Evliya Çelebi sadece bir müftüden bahsetmesine karşı bu şüpheyi de taşımaktayız.

Müderisler (Müderris, Sıbyan Muallimi)

Osmanlı Devleti'nde eğitim genellikle 5-6 yaşlarında sıbyan mektebinde başlardı⁶³⁴. Sıbyan mekteplerinde medrese öncesi eğitim verilirdi. Sıbyan mekteplerinde sıbyan muallimi tarafından Kur'an-ı Kerim ve dinî bilgiler öğretilir ve bu okullarda ilköğretim seviyesinde eğitim alan çocuk, öğrenimini tamamladıktan sonra medrese eğitimine başlardı⁶³⁵.

Medreseler, verdikleri eğitim seviyesine göre oniki dereceye ayrılmaktaydı⁶³⁶. Medreselerden belirli aşamalardan geçerek eğitimini tamamlayarak mezun olan kişi, öğretim vazifesini tercih ettiği takdirde, görev alacakları yere göre Anadolu veya Rumeli kazaskerlerinin belirli günlerdeki meclislerine devam ederek matlab denilen deftere mülazım olarak adını yazdırır ve nöbet sırasını beklerdi. Sırası geldiğinde en aşağı medreseden başlamak üzere müderislik vazifesine atanırdı⁶³⁷.

Sıbyan muallimlerinin, atama, azil ve yer değiştirmeleri kadı veya naibin ilâmı Padişahın berât-ı şerifi ile olurdu. Muallimler ücretlerini, sıbyan mektebinin bağlı bulunduğu vakıfdan alır, görev sürelerinde bir sınırlandırma yoktu⁶³⁸.

İncelediğimiz dönemde Bağdat'ta vazife yapan Sıbyan muallimleri hakkında elimizde sadece bir belge bulunmaktadır. Bu belgeye göre; Bağdat şehrinde Necibüddin-i Sühreverdi Vakfı'na ait bir mektephâne bulunmakta

⁶³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Özdemir, *age.*, s. 205-206.

⁶³¹ Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, s. 470.

⁶³² Evliya Çelebi, *age.*, C.IV, s. 411.

⁶³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ.Yılmazçelik, *age.*, s. 236-239.

⁶³⁴ R. Özdemir, *age.*, s.202.

⁶³⁵ R. Özdemir, "Ankara'da Eğitim ve Öğretim (1785-1840)", *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, Elazığ, 1988, s. 169.

⁶³⁶ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Ankara, 1988, s.135.

⁶³⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 45.

⁶³⁸ R. Özdemir, "Ankara'da Eğitim ve Öğretim", s.177-178.

olup mektephâne de vazife yapan bir muallim ve halife bulunmaktadır. Muallim ve halife 28 Ağustos 1546-20 Şubat 1547 tarihlerinde günlük olarak ikisi beraber toplam 6 akçe, altı aylık süre zarfında toplam 1080 akçe almakta oldukları görülmektedir⁶³⁹.

Müdrislerin atanması ise, 1647 yılına kadar Kadıasker mektubu üzerine padişah beratı ile yapılmaktaydı. Müdrislerin görev süreleri kesin bir kurala bağlı olmayıp durum ve şartlara göre değişmekteydi. Ücretleri ise, medrese vakıflarının şartlarına göre değişmekte olduğu görülmektedir⁶⁴⁰.

Bağdat, şehrin inşa edildiği Abbasiler zamanından itibaren İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Bu miras Osmanlılara da intikal etmiştir. Bağdat'ta Osmanlı öncesi inşa edilmiş olup Osmanlı zamanına kadar ayakta kalabilen müstakil veya camilere bağlı hücreler halinde medreseler mevcut idi (Bkz. Medreseler konusuna). Ancak tespit edebildiğimiz birçok medrese mevcut olmasına rağmen, medreselerde vazife yapan müdrisler hakkında, incelediğimiz dönem için fazla bir bilgi elde edebilmemiz mümkün olamadı.

Bu arada tespit edebildiğimiz bilgilere göre; 29 Nisan 1554 tarihinde Bağdat'ta Mustansırıye Medresesi'nde yevmi 20 akçe ile Hasan Efendi müdris olarak vazife yapmaktadır⁶⁴¹. Yine 4 Mart 1556 tarihinde Bağdat İsfahan Medresesi'nde Mevlana Şemseddin'in müdris olarak vazife yapmakta olduğu görülmektedir⁶⁴².

XVII. yüzyılın başlarında Bağdat medreselerinde Anadolu'dan gelerek vazife yapan müdrisler ile bölgedeki yerli müdrisler arasında bir mücadelenin yaşandığı görülmektedir. Bu mücadelenin var olduğunu Bağdat'ta bulunan Ayşe Hatun Medresesi müdrisi olan Mevlana el-Hac Muslihiddin'in Divan-ı Hümayuna gönderdiği arzda bulunması üzerine, 1606 Mart sonlarında Bağdat beylerbeyi ve kadısına gönderilen fermandan anlıyoruz. Buna göre; Mevlana el-Hac Muslihiddin'e Ayşe Hatun Medresesi müdrisliği tevcih edilmesine rağmen, yerli Kürt müdrisleri mani olarak bir vasıta ile kendileri zapt ettikleri gibi, birçok Anadolu ulemasının da aynı şekilde haksız olarak medreseleri ellerinden alınmıştır. Merkezden gönderilen fermanla bu tür haksız uygulamalara son verilmesi istenmiştir⁶⁴³.

Medreselerde meydana gelen bu tür mücadelelerin tabii olarak eğitime menfi yönden etkisi olmuştur.

⁶³⁹ *Ali Emiri Kanuni 21*, s. 6.

⁶⁴⁰ R.Özdemir, *age.*, s.203-204; R. Özdemir, "Ankara'da Eğitim ve Öğretim", s. 174-175.

⁶⁴¹ *Kepeci Ruus 211*, s. 57.

⁶⁴² *BOA. Mühimme 2*, 32/284.

⁶⁴³ *Ali Emiri, Ahmed-I*, Evrak No. 712.

Nakîbüleşraf Kaymakamı

Osmanlı İmparatorluğu, Hz. Peygambere hürmeten onun soyundan gelenlere birtakım ayrıcalıklar tanımıştır. Hz. Peygamberin torunları olan Hz. Hasan soyundan gelenlere “şerif” ve Hz. Hüseyin soyundan gelenlere “seyyid” denilmekteydi. Şerif ve seyyidlere tanınan imtiyazları korumak ve evlad-ı Resul olanlara hüccet ve şecere verilmesi gibi vazifeleri yerine getirmek için, İstanbul’da ilmiye mensubu olarak nakîbüleşraf ve kazalarda ise onun temsilcisi olan nakîbüleşraf kaymakamı bulunurdu⁶⁴⁴. Bu makamın tesis edilmesi, Yıldırım Bayezid zamanında olmuş ve nakîbüleşraf tabirinin kullanılması ise II. Bayezid zamanında başlamıştır⁶⁴⁵.

Nakîbüleşraf kaymakamları, merkezde bulunan nakîbüleşrafın yazdığı mektupla atanmaktaydılar. Vazife süreleri genellikle bir yıl olmaktaydı. Nakîbüleşraf, sancak merkezinde uygun gördüğü kadı, müderris veya önceden bu vazifede bulunan nakîbü’l-eşraftan ya da eşraftan uygun gördüğü bir kişiye mektup yazarak kaymakam olarak atandığını bildirmekte ve görevi sırasında dikkat edeceği hususları açıklayarak, altına imzasını atmaktaydı. Bu mektup sicile kayıt edilmesi ile birlikte atama işlemi tamamlanmış oluyordu⁶⁴⁶.

Nakîbüleşraf kaymakamlarının görevleri ise şunlardır: Seyyid ve şeriflere tanınan ayrıcalıkları korumak, bunların kayıtlarını tutarak bir suretini nakîbüleşrafa göndermek, sahte belgelerle seyyid veya şerif olduğunu iddia edenlere engel olmak, yasalara aykırı tutum ve davranışları görülen seyyid ve şerifleri halktan ayrı olarak yargılamak ve gereken cezaya çarptırmak gibi vazifeleri bulunmaktaydı⁶⁴⁷.

H. Ali ve Muaviye arasındaki halifelik ihtilafı sonrasında, Hz. Ali’nin soyundan gelenlerden birçoğu Irak topraklarında yaşamışlardır. Bunlar arasında İmam Caferi Sadık, İmam Musa Kâzım, Seyyid Abdülkadir-i Geylani vb. birçok sadattan şahsiyeti sayabiliriz. Dolayısıyla bölgede Hz. Peygamber soyundan gelen çok sayıda seyyid ve şerif bulunmaktaydı. Bu nedenle, Bağdat’ta nakîbüleşraf kaymakamlarının görev ve sorumlulukları oldukça önem arz etmekteydi.

İncelediğimiz dönemde, Bağdat’ta nakîbüleşraf kaymakamlarının durumları hakkında elimizde fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1580 tarihinde Bağdat nakîbüleşraf kaymakamı olarak Seyyid Sabit’in vazife yaptığını görmekteyiz. Bağdat kadısının haksız olarak gazez ile Seyyid Sabit’i vazifesinden çıkarması üzerine Seyyid Sabit, durumunu merkeze arz etmiştir. 3 Mayıs 1580 tarihinde Bağdat

⁶⁴⁴ R. Özdemir, *age.*, s. 208.

⁶⁴⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 164-165.

⁶⁴⁶ R. Özdemir, *age.*, s. 208-209.

⁶⁴⁷ M. Çadırcı, *age.*, s. 93.

beylerbeyisine ve kadısına gönderilen emr-i şerif ile Seyyid Sabit'in vazifesine engel olunmaması hususunda ikazda bulunulmuştur⁶⁴⁸.

Dinî Görevliler

Osmanlı şehirlerinde, müftüden başka, imam, müezzin, hatip, vaiz, aşr-hân, cüz-hân, şeyh, türbedâr vb. gibi dinî görevliler de bulunmaktadır.

Cami ve mescitlerde vazife yapan imam, müezzin, hatip, vaiz, aşr-hân, cüz-hân gibi görevliler Müslüman halkın dinî ibadetlerini cemaatle yerine getirmelerine yardımcı oldukları gibi, halkın dinî bilgilerinin artırmak, dinî sorularına cevap vermek ve doğru bir itikade sahip olmalarına çalışmak gibi vazifeleri de yerine getirirlerdi.

Tekke ve zaviyelerde görev yapan şeyhler, müritlerinin manevi yönden eğitim ve öğretimlerini yerine getirmek, halka manevi telkinlerde bulunmak, tekke ve zaviyenin gelir kaynaklarını korumak veya ihtiyaç duyulan kaynakları temin etme yoluna gitmek gibi görevleri yerine getirirlerdi⁶⁴⁹.

Dinî görevlilerin hemen hemen hepsinin atanması, kadının ilâmı, Padişahın berat-ı şerifi ile olurdu. Görev sürelerinde herhangi bir sınırlandırma olmayıp durum ve şartlara göre değişmekteydi. Görev sürelerinin sona ermesi, ölüm veya vazifesini suistimalden dolayı azledilmesi veyahutta istifa etmesi ile biterdi⁶⁵⁰.

Bağdat şehrinin mahallelerinde 1577-1578 tarihlerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla mevcut dinî görevlilerin sayısı şu şekildedir: 10 imam, 12 müezzin, 15 hafız, 5 cüz-hânın var olduğu görülmektedir⁶⁵¹.

Dinî görevlilerin büyük çoğunluğu vazife yaptıkları vakıftan günlük olarak belirlenen bir miktar üzerinden ücret almaktaydılar. Ancak Bağdat'ta vazife yapan dinî görevlilerin ücretleri hakkında bir bilgi tespit edebilmemiz mümkün olmadı.

Bağdat şehri, kuruluşundan itibaren önemli bir ilim ve dinî merkez olmuştur. Bundan dolayı çeşitli tarikatlere ait birçok tekke ve zaviyelerin Bağdat ve çevresinde var olduğunu görmekteyiz. Örneğin Bağdat Mevlevihânesi şeyhinin merkeze yazdığı arz üzerine, 28 Mayıs 1611 tarihinde gönderilen nişân-ı hümayunda, Bağdat Mevlevihânesi'nin yeni inşa olduğu ve Konya'dan talep olunan halife ve mesnevi-hân tayin edilmiştir. Ancak tekke evkafının geliri, masrafı karşılamadığı için şeyh, herhangi bir ulufe alamamakta olduğundan, tekke yakınında bulunan Mustansırıye Medresesine

⁶⁴⁸ BOA. Mühimme 43, 5/8.

⁶⁴⁹ R.Özdemir, *age.*, s. 207.

⁶⁵⁰ R.Özdemir, *age.*, s. 207-208.

⁶⁵¹ *Kuyûd-ı Kadîme* 102, v. 10-23.

vey mi 30 akçe ulufe ile müderris olarak tayin edilmiştir⁶⁵². Görüldüğü gibi, tekke şeyhleri ihtiyaç duyulduğu takdirde müderris olarak vazifelendirilme yoluna gidilebilmiştir.

Vakıf Görevlileri

İslam ve Türk-İslam devletlerinde gördüğümüz vakıf müessesesi, Osmanlı Devleti'ne de intikal etmiş ve bu dönemde geçmişe göre büyük bir gelişme göstermiştir. Vakıflar, toplumun dinî, sosyal ve ekonomik alandaki ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde örgütlenen çok yönlü kurumlar idi. Bu yönleri ile topluma büyük hizmetler sunmuş ve devlete de çok büyük katkılar sağlamış bir sosyal müessese olmuştur.

Vakıfların amaçlarına uygun faaliyet gösterebilmesi tabii olarak vakıflarda hizmet gören vazifelilere bağlıdır. Vakıf görevlileri ise şunlardır: Vakfın idaresinden sorumlu olan mütevellî, vakıf mütevellisini ve hizmetleri teftişten sorumlu olan nâzır, vakıf kayıt ve yazışmalarını yürüten kâtip⁶⁵³ ve vakıfta ücretli olarak çeşitli vazifeleri yerine getiren ehl-i mürtezika sınıfından ibarettir⁶⁵⁴. Ehl-i mürtezika sınıfının vakfın gösterdiği faaliyete göre değişen vazifelileri bulunmakta olup bu görevlilerden bazıları şunlardır: İmam, müezzin, hatip, hademe, aşır-hân, cüz-hân, farraş, cabi, türbedar, dua-guy, saka, müderris, muallim vb.

Tarih içerisinde Bağdat ve çevresinde insanların büyük saygı ve hürmet duydukları birçok dinî şahsiyet yaşamıştır. Müslüman halk bu şahsiyetlere ait mezarları ihya ettikleri gibi, onların hatırasına çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıflardan başlıcaları; İmam-ı Âzam Ebu Hanife, İmam Musa Kâzım, Seyyid Abdülkadir-i Geylani, İmam Ali Hadi, İmam Hasan Askerî, Şeyh Necibüddin Sühreverdi'dir. Bu vakıflarla birlikte Bağdat'ta 1544-1545 yıllarında 60⁶⁵⁵ ve 1574-1595 yıllarında ise toplam 91⁶⁵⁶ vakfın hizmet verdiği görülmektedir.

Yukarıda vakıflarda hizmet veren çok sayıda görevlinin var olduğundan bahsetmiştik. Bağdat'ta bu kadar çok sayıda vakıf olması dolayısıyla şehirde yüzlerce vakıf görevlisinin hizmet verdiğini söyleyebiliriz.

⁶⁵² *Maliyeden Müdevver* 3260, 122/c.

⁶⁵³ Bahaeddin Yediıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, C. XVII, Ankara, 1983, s. 56-59.

⁶⁵⁴ M. Akdağ, *age.*, C. II, s. 90-91.

⁶⁵⁵ *Tapu Tahrir* 386, s. 142-163, 174-242.

⁶⁵⁶ *Kuyûd-ı Kadîme* 582, v. 70/a-136/b.

İMAR VE SAĞLIK HİZMETLERİ

Mimarbaşı

Osmanlı İmparatorluğu merkezinde bulunan Hassa mimarları, sarayın ve İstanbul'un mirî inşaat ve tamirat işlerini yürüttükleri gibi, imparatorluk dâhilinde de vazife yapmaktaydılar. Ancak büyük bir imparatorluk içinde sayıları 14 ile 43 arasında değişen bir hassa mimarları kadrosuyla imar faaliyetlerinin yürütülmesine imkân yoktu⁶⁵⁷. Bu amaçla Osmanlı şehirlerinde de inşaat faaliyetlerinden sorumlu olarak vazife yapan şehir mimarları bulunmaktaydı⁶⁵⁸.

İstanbul haricinde, şehir merkezlerinde inşaat ve tamirat işlerinde ustalaşmış marangoz, dülger, duvarcı, sıvacı, taşçı gibi inşaat esnafı bir araya gelerek, meslekte bilgi ve becerisi olan, işleri idare edebilecek, sevip takdir ettikleri bir ustayı, kadıya önermekte idiler. Kadı, esnafın isteği doğrultusunda merkeze arz yazarak, ilgili ustaya tevcihatın yapılması için ricada bulunurdu. İstanbul'da hassa mimarbaşısı durumu inceledikten sonra, beratın verilmesi doğrultusunda Padişaha ilâmda bulunur ve Padişahın onayı ile berat yazılırdı⁶⁵⁹.

Şehir mimarları, şehirlerin imar işleri ile uğraşmakta olup yapılacak olan resmî bina ve vakıflara rapor hazırlamak, içme suyu ve kanalizasyon şebekesini çalışır vaziyette tutmak, bakım ve onarımları gereken vakıf, dinî ve sosyal yapıların mahkeme adına keşif raporunu yazmak, sivil ve resmî binaların inşaatında çıkan anlaşmazlıklarla ilgili gereken raporları mahkeme adına tutmaktaydı⁶⁶⁰. Şehirde yapılacak olan ev, işyeri vb. bina yapımı için kadının izni yanında mimarın da onay vermesi aranmaktaydı. Müslüman olmayan topluluklara ait kilise, sinagog vb. dinî yapıların yapım ve onarımına dair izin alınmasında, mimarbaşının merkezi hükûmete yazdığı rapor dikkate alınarak müsaade edilmekteydi⁶⁶¹.

Görüldüğü gibi, Osmanlı şehirlerinde mimarbaşılar şehrin imarında üstlenmiş oldukları önemli sorumluluk ve vazifeleri ile etkin rol oynamaktaydılar. Bundan dolayı Osmanlı şehirleri gelişigüzel şekilde gelişme göstermemekte olup belirli plan ve projelere uygun göze hoş gelici şehirler olarak gelişme göstermişlerdir. Mimarbaşılar yanında kalfabaşılar denilen teknisyenler bulunmakta olup en büyük yardımcıları durumundaydılar.

⁶⁵⁷ Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1, Ankara, 1963, s.157-202.

⁶⁵⁸ R. Özdemir, *age.*, s.210.

⁶⁵⁹ R. Özdemir, "Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşası ve Tamirâtı Üzerine Bazı Bilgiler", *Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (TAÇ) Yayını*, C. II, S. 6, İstanbul, 1987, s.24.

⁶⁶⁰ R. Özdemir, "Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşası", s. 24.

⁶⁶¹ M. Çadırcı, *age.*, s. 51.

Mimarbaşlıların görev sürelerinde bir sınırlama olmayıp hizmetteki başarısına ve esnafla olan ilişkilerine bağılıydı⁶⁶².

İncelediğimiz dönemde, Bağdat'ta vazife yapan mimarbaşı ve şehir mimarları hakkında bir bilgi elde edebilmemiz mümkün olmadı. Ancak XVII. yüzyıl ortalarında Bağdat'a uğrayan Evliya Çelebi, Bağdat Kalesi tamirinde beşyüz adamı ile birlikte bulunan bir mimarbaşısından bahsetmiştir⁶⁶³.

Van beylerbeyliğinde XVI. yüzyıl ortalarında şehir mimarının var olduğu görülmektedir⁶⁶⁴. Van gibi serhadde yer alan Bağdat'ta da mimarbaşı ve şehir mimarlarının olması gerekir. Hatta tespit edebildiğimiz kadarıyla Bağdat Kalesi 1549⁶⁶⁵, 1565⁶⁶⁶, 1570⁶⁶⁷, 1573⁶⁶⁸, 1574⁶⁶⁹, 1576⁶⁷⁰, 1577⁶⁷¹ ve 1609⁶⁷² tarihlerinde sık sık tamir edilmiştir. Yine Bağdat çevresinde bulunan İmam-ı Azam Kalesi 1570 tarihinde⁶⁷³, Kuşçular Kalesi 1579 tarihinde⁶⁷⁴, yine Bağdat vilayetinde bulunan bir kısım kalelerin 1570 tarihinde tamir edildiğini görmekteyiz⁶⁷⁵. Bu arada Dicle Nehri'nin zaman zaman taşarak Bağdat şehrine önemli zararlar verdiği rastlanmaktadır. Örneğin 1570 tarihinde Dicle Nehri'nin taşması sonucunda Bağdat şehrinin yarısı su baskınına uğramış ve bu su baskını sonucunda şehir büyük zarar gördüğünden, merkezden gönderilen hüküm ile şehrin gereken yerlerinin tamir edilmesi ve yapılan masrafin bildirilmesi istenmiştir⁶⁷⁶.

Görüldüğü gibi, Bağdat'ın İran serhadinde yer alan önemli bir merkez olması ve her an İran tehditi altında bulunması nedeniyle, merkezî hükümet Bağdat ve çevresindeki kalelerin onarımlarının yapılarak tahkim edilmesine büyük özen göstermiştir. Bu arada zaman zaman tabii afetlerin meydana gelmesi sonucunda şehre büyük zararlara sebebiyet vermekte olup bütün bu yoğun onarım faaliyetlerinin yürütülebilmesi, ancak bu işin ehli olan mimarbaşı ve ona bağılı şehir mimarları tarafından yapılabileceğini düşünmekteyiz.

⁶⁶² R. Özdemir, *age.*, s. 212.

⁶⁶³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 413.

⁶⁶⁴ O. Kılıç, *age.*, s. 396.

⁶⁶⁵ *Maliyeden Müdevver 15367*, 8/27.

⁶⁶⁶ *BOA. Mühimme 6*, 616/1357.

⁶⁶⁷ *BOA. Mühimme 14*, 704/1016.

⁶⁶⁸ *BOA. Mühimme 21*, 27/79.

⁶⁶⁹ *BOA. Mühimme 26*, 81/209.

⁶⁷⁰ *BOA. Mühimme 26*, 326/822.

⁶⁷¹ *BOA. Mühimme 31*, 55/140.

⁶⁷² *BOA. Mühimme 78*, 698/1812.

⁶⁷³ *BOA. Mühimme 14*, 704/1016.

⁶⁷⁴ *BOA. Mühimme 40*, 290/665.

⁶⁷⁵ *BOA. Mühimme 14*, 704/1016.

⁶⁷⁶ *BOA. Mühimme 14*, 474/669.

Sekkârlık (Sed Ağaları)

Sekkâr kelime olarak dolduran manasına gelmekte olup terim olarak su arklarını dolduran ve bakımını yapan kimse manasına gelmektedir⁶⁷⁷.

Bağdat'ın çevresinde çeşitli nehirler ve bunlardan kazılan kanallar mevcut olup Bağdat şehrinin ve nahiyelerinin su ihtiyacının karşılanması bu nehirler ile açılan kanallar vasıtası ile olmakta idi.

Bağdat çevresinde mevcut olan nehirler ile bunlara bağlanan kanalların başlıcaları şunlardır: Bağdat şehrinin orta yerinden geçen Dicle Nehri, bu nehirlerin başında gelmektedir. Ayrıca Dicle Nehri'nden Batı Bağdat'ın su ihtiyacının karşılanması için Halife Mansur tarafından Düceyl Kanalı kazılmıştı⁶⁷⁸. İran taraflarından gelen ve Bağdat'ın çeşitli sancak ve nahiyelerinden geçerek Bağdat'ın alt tarafında iki saatlik bir mesafede Dicle Nehri ile birleşen Diyale Nehri bulunmaktadır⁶⁷⁹. Bağdat'ın batı yönünde kalan Fırat Nehri'nin bir kolu olan İsa Nehri veya Kanalı da Bağdat'ın çevresinin su ihtiyacının karşılanmasını sağlamaktaydı. Ayrıca Fırat'tan Kerbela'ya Kanuni zamanında kazılan el-Hüseyniye veya Süleymaniye Kanalı ile yine Halife Mansur tarafından Fırat Nehri'nden kazılan Kerh Kanalı bulunmaktaydı⁶⁸⁰. Doğu Bağdat için Nehrevan Nehri'nden kanallar kazılmıştır⁶⁸¹. Şehrizol vilayetinde Guhistan'dan Bağdat taraflarına uzanan Dokuzölüm Nehri⁶⁸², Bağdat'ın çevresindeki başlıca nehir ve kanallardır.

Bağdat ve çevresindeki mevcut nehirler ve açılan çeşitli kanallar vasıtasıyla bölgenin su ihtiyacının karşılanmasını sağlamak üzere su bentleri ve arklar yapılmaktaydı. Bu işi “*sekkâr*” denilen görevliler tarafından yürütülmekteydi, Bu görevliler, su bentlerinin ve arklarının yapım, tamir ve bakımından sorumluydular. Böylece bölgede su şebekeleri oluşturularak ihtiyaç duyulan su dağıtımı gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca Bağdat şehrinin ortasından geçen Dicle Nehri zaman zaman taşmakta olup şehre büyük zararlar vermekteydi. Şehrin su taşkınlarından korunması ve Bağdat çevresindeki ovaları su baskınlarından korumak amacıyla, Bağdat şehrinin bir kaç saat mesafe yukarısında setler kurulmuştu. Bu setler vasıtasıyla su taşkınları kırılarak, Bağdat şehri ve çevresini sel baskınlarından korumak

⁶⁷⁷ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. V, s.156, dpn 5.

⁶⁷⁸ Yakut er-Rumi, *age.*, s. 235; Yakubi, *age.*, s. 250; Muhammad Rashid al-Feel, *The Historical Geography of Iraq Between The Mongolian and Ottoman Conquests, 1258-1534*, Nejef, 1965, s.167.

⁶⁷⁹ *1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnâmesi*, s. 44.

⁶⁸⁰ Yakubi, *age.*, s.250; M. R. al-Feel, *age.*, s. 167,171.

⁶⁸¹ M R. al-Feel, *age.*, s. 167.

⁶⁸² *Kuyûd-ı Kadîme* 102, v.6/b-7/a.

vazifesi de sekkâr veya sed ağaları denilen görevliler tarafından yapılmaktaydı⁶⁸³.

Bağdat beylerbeyliğinin kuruluşunun hemen sonrasında, 16 Ocak 1537 (4 Şaban 943) tarihli vilayetin tanzimine dair Adaletnâmede şöyle ifade edilmiştir;

“...ve Mehreved ve Tarik-i Horasan ve Halis nâhiyelerinde sekkârlık var imiş. Nısfî hâs olup nısfî sîkr (su bendi) bağlayan kimesneye verürler imiş. Cümle ol husûsî adet-i kadîme üzere ol hizmet eden kimesneye timar tarîki ile tayin edüp tevcih eylesin hizmeti görüb gördürüb ol, geldiği üzere mutasarıf ola...”⁶⁸⁴.

Bu adaletnâmeden anlaşıldığı gibi, bu görevlilerin Osmanlı öncesi var olduğu ve Osmanlı döneminde de aynı şekilde uygulamaya devam edildiği görülmektedir. Ayrıca bu hizmetten elde edilen hasılatın yarısı hassa-i hümayuna, yarısı sekkâra ait olmasına rağmen Kanuni, hassa hissesi olan resm-i sekkârî timar olarak yine sekkâra tevcih etmiştir. Yine Bağdat beylerbeyliğinin kuruluş yıllarına ait Kanunnâmede ise; “...Sekkârlık ana derler ki, Halis ve Mehreved ve Tarik-i Horasan arklarının bendlerin bağlayan kimesne her ikiyüz tağar galleden bir tağar olurmuş...” diye buyrulduktan sonra, bu hizmetten elde edilen hasılatın 8.400 akçe olduğu belirtilmektedir⁶⁸⁵. Kanunnâmede görüldüğü gibi, her iki yüz tağar galleden bir tağar alınmakta olup kile hesabı ile 2000 kileye 10 kile⁶⁸⁶ verilmektedir.

1577-1578 (H. 985) tarihine ait Bağdat Eyaleti Kanunnâmesi’nde ise, sekkârlık vazifesini “*ebaen ve ecdâden*” devam ettiren Allahkulu ve biraderi Alikulu’nun vazifelerini adet-i kadim üzere sürdürmeleri için ferman verilmiştir. Bu arada sekkârlık hizmeti karşılığında her tağardan bir ritl galle resm-i sekkâr olarak alınması emr edilmiştir⁶⁸⁷.

Kârih (Sucu, Su dağıtıcı)

Kârih kelime anlamı suyu “*sevk eden, tertip eden*” manalarına gelmekte olup terim olarak “*köylerde köyün suyunu köylülerin tarlalarına dağıtan görevli*” karşılığı kullanılmaktadır⁶⁸⁸.

⁶⁸³ XIX. yüzyıl ortalarında kaleme alınan Seyehatnâme-i Hudud adlı eserde, XVI. yüzyılda rastladığımız sekkârlık vazifesine benzer görevleri yerine getiren sed ağalarından bahsetmiş ve bu vazifenin önceden beri var olduğunu ifade ettiğinden, sekkârlık ile sed ağalığının aynı vazife olduğunu düşünmekteyiz. Bkz. M. Hurşid Paşa, *age.*, s.53.

⁶⁸⁴ Bayezid Kütüphanesi, *Kânunnâme*, Veliyüddin Efendi Kitaplığı No: 1970, v. 105/a.

⁶⁸⁵ *Tapu Tahrir 1028*, s. 5.

⁶⁸⁶ Kanunnâmede 1 tağar 10 kile ve her kile 24 akçe olduğu belirtilmiştir. Bkz. *Tapu Tahrir 1028*, s.13.

⁶⁸⁷ *Kuyûd-ı Kadîme 102*, s.6/b-7.

⁶⁸⁸ A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. V, s. 156 dph 6.

16 Ocak 1537 (4 Şaban 943) tarihli Bağdat beylerbeyliğinin tanzimine dair Adaletnâmede şöyle ifade edilmiştir;

“... ve vilâyet-i mezbûrede olan her köyde bir kârîh olub kadîmü'l-eyyâmdan kârîh olanlar bir tağar yer zirâ'at edüb mahsûlüne kendüleri mutasarrîf olurlar imiş. Şimdi kârîh olanlar kendüleri zirâ'at etmeyüb her köyden altı tağar mahsûl alub re'âyâyâ zulm olur imiş, min-ba'd kârîhlar re'âyâdan nesne almayub bu zulmü dahi ref eyledim. Adet-i kadîm üzere her köyde kârîh olanlar beğlik cânibinden bir tağar yer zirâ'at edüb mahsûlüne mutasarrîf olub edâ-i hizmet eyleyeler, re'âyâdan min-ba'd nesne almayalar...”⁶⁸⁹.

Kanunnâmeden anlaşılacağı üzere, kârîh vazifesi Osmanlı öncesinde var olan görevliler olup Osmanlı dönemine de intikal etmiştir. Ancak önceleri kârîh olanlar hizmetlerine karşılık bir tağarlık yer ziraat etmeleri için verilirken, daha sonraları bu uygulama ihlal edilerek ziraat yapmadan her köyden altı tağar mahsul almaya başlamışlardır. Bağdat'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişinden sonra yayımlanmış olan bu adaletnâme ile adet-i kadim üzere uygulamanın bir tağarlık yer ziraat edilmesi buyrulmuştur (1 tağar = 10 kile⁶⁹⁰, 1 İstanbul kilesi = 25,656 kg. olduğuna göre⁶⁹¹, 256,56 kg. eder).

Cerrâhbâşı ve Hekimler

Osmanlı medreselerinde belirli bir düzeyde tıp tahsilinin yapıldığı, hatta saray teşkilatı içerisinde hekimbaşı ve hekimlerin de mevcut olduğu bilinmektedir. Osmanlı şehirlerinde bulunan darüşşifa ve bimarhânelere hekimler atanmakta ve bunlar vasıtasıyla sağlık hizmetleri yürütülmekteydi⁶⁹².

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak 1544-1545 yıllarına ait Evkaf Tahrir Defterinde, Bağdat'ta 60 vakıf arasında müstakil olarak sadece bir darüşşifa kayıtlıdır. Bu darüşşifa, Mercaniye Medresesi ve Darüşşifası Vakfı olarak kurulmuştur⁶⁹³. Ancak bu bilgiden hareketle, Bağdat'ta sadece bir darüşşifanın olduğunu söylememiz doğru olmayacaktır. Nitekim geçmişten beri Bağdat'ta İmam-ı Azam, İmam Musa-i Kâzım, Seyyid Abdülkadir-i Geylani başta olmak üzere birçok şahsiyet adına kurulmuş olan külliye vakıfları içerisinde darüşşifaların olabileceğini gözden kaçırmamız gerekir. Yine 1574-1595 yıllarına ait Bağdat'taki vakıfları ihtiva eden Evkaf Defterinde, toplam 91 vakıf içerisinde yeni müstakil bir darüşşifa vakfına

⁶⁸⁹ Bayezid Kütüphanesi, *Kanunâme*, Veliyyüddin Efendi No:1970, v. 105/a-b.

⁶⁹⁰ *Tapu Tahrir 1028*, s.13.

⁶⁹¹ Walter Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Çev. Sevim Acar, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yayını No.21, İstanbul, 1990, s. 51.

⁶⁹² R.Özdemir, *age.*, s.213.

⁶⁹³ *Tapu Tahrir 386*, s. 142-163, 174-242

rastlamamaktayız.⁶⁹⁴ Bununla beraber, 1585-1586 yıllarına ait bir belgede, Bağdat'ta bir darüşşifa kaydı tespit etmekteyiz⁶⁹⁵. Ancak bu darüşşifanın, Mercaniyye Medresesi ve Darüşşifası olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Bağdat'ta 1610 tarihinde cerrahbaşı olarak Hacı Hüseyin adında bir şahsın vazife yaptığı görülmektedir. Hacı Hüseyin'in Bağdat müteferrikalarından olup Cerrahbaşı olarak vazife yaptığı ve yevmi olarak 20 akçe aldığı tespit edebilmekteyiz⁶⁹⁶.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ise Bağdat şehrinin tabip ve cerrahlarının çok olduğunu bildirmiştir. Hatta meşhur olan tabip ve cerrahların isimlerini Seyahatnamesinde zikretmektedir. Seyahatnameye göre; XVII. yüzyılın ortalarına doğru meşhur olan tabipler şunlardır: Âmâ Hekim-zâde Hamza Çelebi, Kehâloğlu Rıza Çelebi, Hasan Yar Çelebi'dir. Meşhur olan cerrâhlar ise: Mehmed Çelebi üstad cerrah olup Cerrâh Usta Ali de cerrâh ilminde büyük bir âlim olduğunu bildirmektedir⁶⁹⁷.

Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Bağdat şehrinin tıp alanında önemli merkez olup önemli hekim ve cerrahların eskiden beri bu merkezde var olduğunu söyleyebiliriz.

⁶⁹⁴ Bkz. *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 70/a-136/b. Bu defter, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde 1546 tarihli olarak kayıtlı olmakla beraber, defterde III. Murad'ın tuğrası yer alması ve bilgilerin de o döneme ait olması nedeniyle defterin tarihlendirilmesini 1574-1595 olarak belirledik.

⁶⁹⁵ *Maliyeden Müdevver* 20180, s. 9.

⁶⁹⁶ *BOA. Mühimme* 79, 374/952.

⁶⁹⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 421.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞDAT ŞEHİRİ VE FİZİKİ YAPISI

Şehrin Konumu ve Önemi

Bağdat şehri Yukarı Mezopotamya'da Dicle ile Fırat nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştığı (Basra yakınlarında iki nehrin birbirleri ile birleşmeden önce) Irak toprakları üzerinde Dicle nehrinin her iki yakasında 33° 26' 18" kuzey enlemi ile 44° 23' 9" doğu boylamları arasında yer almaktadır⁶⁹⁸. Abbasilerin ikinci halifesi olan Ebu Cafer Mansur 'un emri ile 762 (H. 145) tarihinde Bağdat şehrinin inşasına başlanılmıştır. Şehir, Dicle'nin batı yakasında kurulmuş ve inşaat dört yıl sürmüştür.⁶⁹⁹ Şehrin yapımında Medain ve Vasıt gibi bölgede bulunan eski şehir kalıntılarından da istifade edilmiştir.⁷⁰⁰

Şehir iki kilometre çapında bir daire biçiminde yapılmış olup çevresi iç içe sur duvarları ile çevrilmiş ve eşit aralıklarla dört yöne açılan dört kapısı bulunmaktaydı.⁷⁰¹ Şehrin daire biçiminde sur formu şekli ile kapı ve ana yol düzenlemeleri ile eskiden beri Mezopotamya ve İran şehirlerinde uygulanan şehir planlarının örnek alındığı görülmektedir.⁷⁰²

Halife Mansur, 773 tarihinde güvenlik düşüncesi ile pazarların, şehir surları bulunan Kerh bölgesine taşınmasını emretti. Bunun üzerine Kerh'te her ticaret ve zanaat erbabı için müstakil pazar yerleri ve çarşılar kuruldu⁷⁰³. Sur içinde olduğu gibi Kerh bölgesinde de belirli bir planlamaya tabi tutularak düzenli bir yol şebekesi oluşturuldu⁷⁰⁴.

Halife Mansur, şehrin yapımının tamamlanmasından sonra, 768 tarihinde Dicle Nehri'nin doğu yakasında bir cami ve saray inşa ettirmiştir. Ayrıca bu yeni bölge askerî kışla olarak seçilmiştir. Halife Mansur'dan sonra Halife Mehdi tarafından bu bölgede bir saray yaptırılmıştır. Böylece Dicle

⁶⁹⁸ A. ed-Duri, *agm.*, s.425.

⁶⁹⁹ Hatib el-Bağdadi, *age.*, s. 66-69; Ş.Sami, *age.*, C. II s. 1325.

⁷⁰⁰ Hatib el-Bağdadi, *age.*, s. 75; Guy.Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, s. 25; Guy Le Strange, *Buldanü'l-Hilafeti'ş-Şarkıyye*, Arapçaya tercüme Beşir Fransis-Korkis Avad, Baghdad, 1954, s.42; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s.84.

⁷⁰¹ Hatib el-Bağdadi, *age.*, s. 70-74; Yakubi, *age.*, s. 12. 13, 17.

⁷⁰² Y. Can, *age.*, s. 84.

⁷⁰³ Hatib el-Bağdadi, *age.*, s. 80; A. ed-Duri, *agm.*, s.427.

⁷⁰⁴ Y. Can, *age.*, s. 83, 84-86, 87.

Nehri'nin doğu tarafında kalan bu yeni yerleşim yeri, Halife Harun Reşid'in yaptırdığı saray münasebetiyle "Rusafe" adını almıştır⁷⁰⁵.

Rusafe bölgesinde bu dönemden sonra gelen halifeler, yeni yapılar inşa etmeleri ile şehrin ilk kurulduğu bölge olan batı yakasından ziyade, doğu yakasında daha büyük bir gelişme meydana gelir. Osmanlı döneminde Rusafe bölgesi daha yoğun yerleşim alanlarına sahip olduğu halde Kerh bölgesi bir mahalle olarak yer almıştır⁷⁰⁶.

Bağdat, Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanına kadar büyük bir gelişme göstermiş ve onun döneminde ihtişamlı bir şehir olmuştur. Ancak onun ölümünden sonra şehir, tarihi içerisinde eski ihtişamlı dönemini aratacak derecede harap hale gelmiştir⁷⁰⁷.

Şehir, Abbasiler döneminden başlayarak Osmanlı dönemine kadar birçok defa istila ve tabii afetlere maruz kalması sonucu eski önemini ve özelliğini kaybeder⁷⁰⁸. Bu durum şehrin yapı ve görünümünde büyük değişimler meydana gelmiştir.

Bağdat'ın 1534 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine geçtiği sırada, şehir eski ihtişamından çok uzak harabe haline gelmiş köhne bir şehir durumundaydı.

Abbasi Halifelerinin Dicle nehrinin doğu yakasında başlamış oldukları sur yapımı, Sultan Melik Şah'ın ilaveleri ile devam etmiştir.⁷⁰⁹ Abbasi Halifesi Müstahzır'ın 1095 tarihinde nehrin doğu yakasında bulunan Harim Mahallesi'nin etrafına inşa ettirdiği duvarı⁷¹⁰ 1123 tarihinde Halife Müsterşid 22 arşın genişliğinde, yarım daire şeklinde, her iki ucunun Dicle Nehri'ne uzanacak şekilde, dört kapılı olarak yeniden inşa etmiştir. Böylece Bağdat kalesi son şeklini almış oldu ve surlar Osmanlı hâkimiyeti döneminin sonuna kadar, doğu Bağdat'ın sınırlarını teşkil etmiştir.⁷¹¹ Osmanlı idaresi döneminde Bağdat şehrinin büyük bir bölümü doğu Bağdat'ta yer almış ve böylece modern Bağdat şehrinin oluşumuna zemin hazırlanmıştır.

⁷⁰⁵ Rusafe, bugünkü modern Bağdat'ın kuruluşunun habercisi olup muhtemelen bugünkü Kral Mezarlığı bölgesine düşmektedir. Taha Bakır, "Baghdad", Republic of Iraq Directorate, General of Antiquities Baghdad, Baghdad, 1959, s. 4; A. ed-Duri, *agm.*, s. 427.

⁷⁰⁶ Ş. Sami, *age.*, C.II, s.1324.

⁷⁰⁷ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s. 32; G. Le Strange, *Buldanü'l-Hilafeti 'ş-Şarkıyye*, s. 50-51.

⁷⁰⁸ Bağdat şehrinin Abbasiler döneminden başlayarak Osmanlı dönemine kadar tarih içerisinde birçok defa istila ve tabii afetlerle karşılaşması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. *1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnamesi*, s. 63- 67

⁷⁰⁹ Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara,1989, s. 240.

⁷¹⁰ G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 33; G. Le Strange, *Buldanü'l-Hilafeti 'ş-Şarkıyye*, s. 51;; T. Baqır, *agm.*, s. 5; A. ed-Duri, *agm.*, s. 431.

⁷¹¹ A. ed-Duri, *agm.*, s. 431.

Bağdat, Osmanlı idaresine geçtiği sırada Abbasilerden kalma çok geniş surlara sahip bulunmaktaydı. Ancak bu dönemde sur içindeki alanların kısmen dolduğu XX. yy. başlarında dahi hâlâ tamamen bu alanların dolmadığı görülmektedir⁷¹².

Bağdat'ta sur dışı varoşlara pek rastlanmaması yanında⁷¹³, Dicle nehrinin batı yakasında kalan Kerh Mahallesi, şehrin varoşu rolünü oynamaktaydı. Kerh, XIX. yy. sonuna kadar belli başlı çarşı ve kervansarayların bulunduğu, kent merkezine büyük ölçüde bağımlı bir yerleşim alanı olarak kalmıştır⁷¹⁴. Bu arada Dicle Nehri'nin doğu yakasında şehrin kuzeybatı yönünde sur dışında şehre bir fersah (9 km.) ötede bulunan İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin türbesi etrafında da bir yerleşim alanı olmuştur ki, bu yerleşim alanı da XVI. yüzyıl da şehire bağımlı durumda olup şehrin varoşu durumundaydı. Hatta Kanuni, Bağdat'ı aldığı anda türbe etrafında oluşan küçük yerleşim alanının etrafına da bir kale inşa ettirmiştir⁷¹⁵. Bu yerleşim alanı daha sonraki dönemlerde Azamiye kasabası olarak yer almıştır⁷¹⁶.

Bağdat, ilk asırlarda oldukça düzenli bir yol şebekesine sahip olmasına rağmen, şehirde zamanla düzensiz ve labirente benzeyen bir yol sisteminin oluştuğu görülmektedir⁷¹⁷. Hatta şehrin kurulduğu ilk dönemlerde Bağdat'ta çıkmaz sokak olgusuna pek rastlanmamasına rağmen, daha sonra Arap şehirlerinde çok rastlanan çıkmaz sokak olgusu burada da yerleşmeye başlamıştır. Osmanlı döneminde çıkmaz sokaklar, toplam yol uzunluğunun % 24,6'sına ulaşmıştır⁷¹⁸.

XIX. yüzyılda Bağdat'ı ziyaret eden Cholet, Bağdat'ı şu şekilde tasvir etmektedir:

Ticaret merkezinin bir kısmı bir yana bırakılırsa, şehrin görünümü kuşkusuz değişkenlik gösterir. Dar ve dolambaçlı sokaklar, Mağrip tarzı iki kat üzerine geniş bir terastan oluşan yüksek havadar ve büyük evlerle çevrilmiştir...” diye tasvir etmektedir⁷¹⁹.

⁷¹² Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1995, s. 141, 148.

⁷¹³ A. Raymond, *age.*, s. 17-18

⁷¹⁴ A. Raymond, *age.*, s. 141, 148.

⁷¹⁵ Evliya Çelebi, *agm.*, C.IV, s. 425-426 ; Hammer, *age.*, C.III, s. 131-132; Robert Mantran, “Baghdad”, *Arabica*, Leiden, 1962, s. 313.

⁷¹⁶ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 57.

⁷¹⁷ Y. Can, *age.*, s. 87-88

⁷¹⁸ Y. Can, *age.*, s. 117.

⁷¹⁹ Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris, 1892, s. 320.

Bağdat şehrinin gelişimi, Dicle Nehri ve nehirden geçişi sağlayan köprüyle yakından alakalı olmuştur. Bağdat şehrinin merkezi, Dicle Nehri'nin üzerindeki köprüünün hemen yakınında, şehrin belli başlı çarşıları ile hanlarının toplandığı bölümdü. Aynı zamanda şehrin kuzey kapısı olan “*Babü'l-Muazzam*”, doğu kapısı “*Babü'l-Vüstani*” ve güney kapısı “*Babü'ş-Sarki*” ye giden yollar, şehir merkezinde kesişmektedir⁷²⁰.

İslam şehirlerinde ortak özellik olarak görülen şehir merkezinde bir büyük caminin var olması özelliği, Osmanlı idaresindeki Bağdat'ta ilk zamanlarda görülmektedir.

Ancak merkezde bir büyük cami ihtiyacı, Bağdat beylerbeyi Sokulluzade Hasah Paşa'nın 1599 tarihinde inşa ettirdiği Hasan Paşa Cami veya el- Vezir Cami olarak anılan cami ile giderilmiştir⁷²¹.

Bağdat şehrinde iç kale ise, şehrin kuzeyindeki surlara yaslanmıştı ve şehrin beş kapısından biri olan Babü'l-Muazzam iç kalenin yanında bulunmaktaydı⁷²².

Şehir, Dicle Nehri'nin her iki yakasında yer almasından dolayı, iki taraf arasındaki bağlantıyı sağlamak amacıyla gemilerin birleştirilmesi ile açılıp kapanabilen hareketli bir köprü, şehir merkezinden batı yakasına uzanmaktaydı⁷²³. Şehrin su ihtiyacı, Dicle ile Fırat nehirlerinden kazılan kanallar vasıtası ile sağlanmıştı. (Bkz. Sekkârlık).

Bağdat şehrinin bağlantılı olduğu yol güzergâhları ise şu şekildeydi: Bağdat'tan kuzeyde Musul'a, batıda Şam'a, güneyde Necef ve Basra'ya, doğuda ise İsfahan'a yol bağlantıları bulunmaktaydı⁷²⁴.

Orta Doğu'nun önemli ticaret merkezlerinden olan Bağdat, çeşitli ticari yol güzergâhlarının da kavşak noktasında yer almıştır. Hint deniz yolu ile Basra Körfezi'ne getirilen mallar burada karaya çıkarılarak Bağdat'a taşınmaktaydı. Buradan ya Musul-Diyarbakir güzergâhından İstanbul'a veya Halep tarafına mallar sevk edilmekteydi⁷²⁵. Bir diğer ticaret yol güzergâhı İran-Bağdat-Halep hattı⁷²⁶, bir başka güzergâh ise Bağdat-Batum hattı idi⁷²⁷.

⁷²⁰ A. Raymond, *age.*, s. 125-127 .

⁷²¹ A. Raymond, *age.*, s. 127 .

⁷²² Bu konuda A. Raymond'un eserindeki 33 numaralı plana bkz. A. Raymond, *age.*, s. 244/dpn. 33.

⁷²³ Münşi el-Bağdadi, *Rihlet*, Bağdat, 1948, s. 24; Evliya Çelebi, *age.*, C. IV s. 423.

⁷²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 470.

⁷²⁵ H. İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı”, s. 277-278. S. Yılmaz, *agm.*, s. 33-43.

⁷²⁶ H. İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkısafta Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993 , s. 169-170, 175; S. Yılmaz, *agm.*, s. 33-34, 36-37.

⁷²⁷ B. Kodaman, *agm.*, s. 12.

Abbasi Devleti'nin başkentliğini yapmış olan Bağdat, tarihî bir şehir olması yanında, tarihte önemli bir ilim, kültür ve sanat merkezi olarak da ün kazanmıştır. Ayrıca birçok İslam büyüğünün yaşadığı ve mezarlarının yer aldığı Bağdat şehri, İslam dünyasında “*Burc-ı Evliya*” olarak şöhret bulmuştur.

Bağdat bu özellikleri yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Safevilere karşı yürüttüğü mücadelelerde önemli bir askerî üs olarak görev yapmıştır. Bu arada Şiiilerin kutsal saydıkları meşhed ve kabirlerin Bağdat ve çevresinde bulunmasından dolayı da, Osmanlı-Safevi mücadelesinin meydana geldiği bir coğrafya olarak stratejik bir öneme de haiz olmuştur.

Yönetim Örgütlerinin Bulunduğu Yerler

Bağdat Kalesi

Bağdat şehri, Abbasiler'in ikinci halifesi olan Ebu Cafer Mansur tarafından Dicle Nehri'nin batı yakasında, yuvarlak sur formu şeklinde inşa edilmiştir⁷²⁸. Ancak şehir, çok kısa bir süre sonra, sur dışında yine nehrin batı yakasında Kerh bölgesi ile doğu yakasındaki Rusafe bölgesine doğru kaydı. Bu yeni yerleşim alanlarının çevresi surlarla çevriliydi. Böylece günümüz Bağdat şehrinin temelleri, bu şekilde oluşmuş oldu.

Şehrin etrafı çok geniş surlarla çevrilmiş olup bu yapısı ile Osmanlı idaresine geçmiştir. Şehrin surları, nehrin her iki tarafında da mevcut olup ayrıca nehrin her iki yönünde de birer iç kale bulunmaktaydı.

Şehir kurulduğundan itibaren, tarih içinde birçok defa istila ve tabii afetlere maruz kalmıştır. Bundan dolayı Osmanlı idaresine kadar Bağdat Kalesi birçok defa onarımdan geçmiştir. Bu onarımlardan en önemlisi Zengiler zamanında Selçuklu geleneğiyle surların yenilenmiş olmasıdır⁷²⁹.

Bu açıklamalardan sonra aşağıda Bağdat Kalesi'nin yapısını incelemeye çalışacağız.

Surlar (Dış Kale)

Bağdat şehrinin kuruluşundan kısa bir süre sonra Dicle Nehri'nin doğu yakasında Rusafe bölgesi de yerleşime açıldı. Abbasi Halifesi Mustain Billah (862-866) zamanında Rusafe'de Şemmasiye Kapısı'ndan Sükû's-Selase'ye kadar uzanan bir sur inşa edildi. Hilafet merkezinin tekrar Samerra'dan

⁷²⁸ Eski Bağdat Kalesi hakkında birinci bölümde ayrıntılı bilgi verildiği için, tekrardan kaçınmak amacıyla burada yeniden üzerinde durmayı uygun görmüyoruz (Bkz. Birinci Bölüm).

⁷²⁹ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Ankara, 1990, s. 99.

Bağdat'a taşınmasından sonra (892), Rusafe tarafında inşaatlar artarak devam etti⁷³⁰.

Halife Muktedi Biemrillah (1074-1094), Doğu Bağdat'ta inşaat faaliyetlerini teşvik etmiş ve bu dönemde halk, hilafet sarayları etrafında yerleşmeye başlamıştır. 1095 tarihinde Halife Müstazhir, Harim Mahallesi'nin etrafını bir duvarla çevirir. Halife Müsterşid ise, 1123 tarihinde bu duvarı, Dicle Nehri'nin kıyısında yarım daire şeklinde, 22 arşın genişliğinde ve dört kapılı olarak yeniden inşa ettirmiştir. Bu sur, daha önce Halife Müstain zamanında inşa edilen sura göre güneyde kalmaktadır. Doğu Bağdat'ta oluşturulan bu sur, Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Bağdat'ın doğu sınırını tayin etmiştir⁷³¹.

Dicle Nehri'nin batı yakasında bulunan Kerh bölgesinde, şehrin kuruluşunun hemen akabinde ticaret ve zanaat erbabları için pazar yerleri ve çarşılar kurulmuştur. Bu bölge, zaman içerisinde Bağdat'ın ticaret merkezi olarak kalmıştır. Kerh bölgesinin etrafının ne zaman surlarla çevrildiği hakkında bir bilgi tespit edemedik. İbn-i Cübeyr, Bağdat'tan bahsederken (1185), Kerh bölgesinin surlarla çevrili olduğunu anlatmaktadır⁷³². Ancak bu surların ne zaman inşa edildiği hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Abbassiler döneminde, Dicle Nehri'nin her iki yakasında inşa edilmiş olan surlar, Osmanlı dönemine kadar gelmiş olup bu surlar şehrin sınırlarını çizen bir hat oluşturmuştur.

Bağdat şehrinin surları hakkında ayrıntılı bilgiyi ancak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde bulabiliyoruz. Ancak bu bilgiler, Doğu Bağdat'a ait bilgiler olup Batı Bağdat'ta bulunan surlar hakkında bilgi verilmemektedir.

Doğu Bağdat'ta bulunan surlar dikdörtgene benzer bir biçimde olup bir tarafı Dicle Nehri'ne yaslanmış olduğundan ve bu yönde sur duvarı bulunmadığından bir yarım daire şeklini andırmaktadır⁷³³.

Evliya Çelebi, sur duvarlarının beyaz taş ve cilalı tuğlalar, kireç ve horasanla örülmüş sağlam bir kale olarak, heybetli bir görünümünün olduğunu ifade eder⁷³⁴. Bağdat Kalesi'nin çevresi 28.800 adım (21.600 m. veya 21,6

⁷³⁰ A. ed-Duri, *agm.*, s. 427, 430.

⁷³¹ A. ed-Duri, *agm.*, C.IV, s. 430, 431.

⁷³² A. ed-Duri, *agm.*, C.IV, s. 431.

⁷³³ Evliya Çelebi, *age.*, C.IV, s. 415; Y. Can, *age.*, s. 100.

⁷³⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C.IV, s. 415.

km.)⁷³⁵ veya 2 fersah 4800 adım veyahut da 7 mil 800 adım olduğunu kaydetmiştir⁷³⁶. Surun genişliği ise 7 km uzunluğundadır⁷³⁷.

Kale duvarlarının dış tarafında bazı kısımları derin ve geniş ve bazı yerleri ise fazla derin olmayacak şekilde hendek bulunmaktadır. Ancak Dicle Nehri tarafında kalan kısmında ise hendek bulunmaktadır. Kale duvarının hendekten bedenlere varıncaya kadar yüksekliği 60 arşın (45 m.) kadardır. Kale bedenleri üzerindeki duvarın eni bazı yerlerde 10 zirâ (7,5 m.), bazı yerde ise 15 zirâ (11.25 m.) olacak şekilde bir genişliğe sahiptir⁷³⁸.

Bağdat surlarının Dicle tarafında duvar bulunmaktaydı. Dicle kıyısında bulunan şahıslara ait evler, ahırlar ve bahçelerin duvarları bu çevrenin duvarlarını oluşturmaktaydı. Hatta nehrin taşması sonucunda yıkılan duvarların tamiri için mal- ı miriden harcama yapıldığı görülmektedir⁷³⁹.

Bağdat halkından bazı kimseler ise, kalenin önüne duvarlar çekerek, kuleleri ve bazı dükkânları içeriye alarak debbağhane yapmışlar ve buraları mülke dönüştürerek kiraya verdikleri haberi üzerine, 17 Ağustos 1574 (28 Rebiülahir 982) tarihinde Bağdat beylerbeyine gönderilen hükümde; hiç kimsenin evini veya dükkânını kale duvarlarına birleştirmemesi emr edilmiştir⁷⁴⁰.

Bağdat şehri kuruluşundan sonra birçok defa istila ve tabii afetlere maruz kaldığı gibi, Osmanlı döneminde de zaman zaman sel baskınları şehre büyük zararlar vermiştir. Bu durumdan şehir surları da büyük ölçüde etkilenmiştir. Surların İran tehdidine karşı tamir edilerek tahkim hâle getirilmesine Osmanlı döneminde büyük ehemmiyet gösterilmiş ve bu amaçla Bağdat beylerbeyine birçok ferman gönderilmiştir.

⁷³⁵ 1 Zirâ=75 cm., 1 arşın=75 cm., 1 ayak=yarım arşın yani 37,5 cm.dir. Bkz. Seval Orhan, *Osmanlılarda Ölçü Tartı Sistemi*, FÜ. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ, 1987, s. 63-83.

⁷³⁶ 1 Fersah=12.000 adım=9.000 m., 1 mil=400 adım=3000 m., kale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *age.*, C. IV , s. 416.

⁷³⁷ Ş. Şami, *age.*, C. II , s. 1325.

⁷³⁸ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV , s. 416.

⁷³⁹ Örneğin Eylül sonları 1548 (Evahir-i Şaban 955) tarihli hükümde; “Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa hazretlerine ve defterdarı Mehmet Beğ hazretlerine: hâliyâ dergâh-ı muallâma mektup gönderüb mahruse-i Bağdadın taşra kal’anın Şatt canibinden kal’a duvarı olmayıp her kişinin evleri ve ahurları ve bağçeleri duvarları olub tuğyan eyyamında su canibinde olan duvarları yıkıldıkça kal’a duvarında memerrinden olub miriden olunur imiş. Hâliyâ su canibinde evleri ve bağçeleri ve ahurları duvarı harâbe müteveccih olan kimesneleri miriden tamir olunsun dediler. Hâliyâ hâli- harc olunur deyu haber eylemişsin imdi göresiz vâki’ ise anun gibi su canibinde harâbe müteveccih olan duvarları mülk sahiplerine tamir edesiz” diye buyurmuştur. *Maliyeden Müdevver 15367*, 17/B.

⁷⁴⁰ *BOA. Mühimme 26*, 166/442.

İncelediğimiz dönemde Bağdat surlarının tamir edilmesi için belirli tarihlerde gönderilmiş olan emirler tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekildedir:

1. Temmuz sonları 1549 (Evail-i Recep) tarihinde Bağdat Kalesi'nin yıkılan yerlerinin acilen tamir edilmesi için Bağdat beylerbeyine emr-i şerif gönderilmiştir⁷⁴¹.

2. Temmuz 1565 (Zilhicce 972) tarihinde Bağdat Kalesi'nin tamirine gerekli olan 20.000 filori hazine-i amireden gönderilmiştir⁷⁴².

3. 3 Eylül 1570 (2 Rebiülahir 978) tarihinde Dicle suyunun taşarak şehrin kale duvarlarının su altında kaldığı, suyun çekilmesinden sonra acilen surların tamir edilmesi için emri şerif gönderilmiştir⁷⁴³. 22 Aralık 1570 (24 Recep 978) tarihli hükümde ise kalenin yıkılan yerlerin toplam 182 arşın (136,5 m.) miktarı yer olduğu ve 90.391 akçe sarf edildiği bildirilmiştir⁷⁴⁴.

4. 1570 tarihinde meydana gelen su taşkınının kale binasının birçok yerlerinin çatlama ve yıkılmasına sebep olduğundan tamiri için 20 Ocak 1573 (16 Ramazan 980) tarihli hükümde, 5000 filorinin gönderildiği bildirilmiştir⁷⁴⁵.

5. 4 Kasım 1576 (12 Şaban 982) tarihinde gönderilen hükümde ise, kale duvarının su çıktığı yere kadar kiremit ile örülmesi, kalenin yıkılan yerlerinin de tamir edilerek müstahkem hale getirilmesi emr edilmiştir⁷⁴⁶.

6. 7 Mayıs 1577 (18 Safer 985) ile 20 Temmuz 1577 (4 C. Evvel 985) tarihlerinde gönderilen emr-i şeriflerde, Bağdat Kalesi'nin tamire muhtaç olan yerlerinin onarılması gerektiği ve bu masrafın hazineden karşılanacağı buyrulmuştur⁷⁴⁷.

7. 1609 (H. 1018) tarihinde gönderilen emr-i şerifle Bağdat Kalesi'nin tamire ihtiyacı olduğu, dizdardan 26.000 ve 74 neferden 1.000'er akçe alınarak kale tamirine sarf olunmuştur⁷⁴⁸.

⁷⁴¹ *Maliyeden Müdevver 15367*, 8/27.

⁷⁴² *BOA. Mühimme 6*, 616/1357.

⁷⁴³ *BOA. Mühimme 14*, 474/669.

⁷⁴⁴ *BOA. Mühimme 14*, 704/1016.

⁷⁴⁵ *BOA. Mühimme 21*, 27/79.

⁷⁴⁶ *BOA. Mühimme 28*, 326/822.

⁷⁴⁷ *BOA. Mühimme 30*, 167 / 391; *BOA. Mühimme 31*, 55/140.

⁷⁴⁸ *BOA. Mühimme 78*, 698 / 1812.

Kapılar

Bağdat'ta şehir surları Dicle Nehri'nin her iki yakasında da mevcut olup nehrin doğu yakasında Rusafe bölgesinde beş kapı, batı yakasında Kerh bölgesinde ise dört kapı olmak üzere şehrin toplam dokuz kapısı bulunmaktadır.

Doğu Bağdat'ta yer alan kapılar şunlardır:

Babü'l-Muazzam (Babü's-Sultan)

Şehrin kuzeyinde yer alan kapı olduğundan Abbasiler zamanında Babü's-Şimal olarak tanınan bu kapıya; Büyük Selçuklu döneminde Tuğrul Bey adına izafeten Babü's-Sultan denilmiştir⁷⁴⁹. Kapı, hemen iç kalenin yanında olup İmam-ı Azam Ebu Hanife Türbesi'ne giden yol üzerinde bulunduğu için bu ismi almıştır. Kapı gayet sağlam ve güçlü olup kapı çıkışında hendek üzerine kurulmuş köprüsü bulunmaktaydı. Hendeğe bakan büyük balyemez topları mevcuttu⁷⁵⁰. Bu kapının kalıntıları günümüze ulaşmasına rağmen kapının bulunduğu mahal hâlâ Babü'l-Muazzam olarak tanınmaktadır⁷⁵¹.

Babü'l-Vüstani (Babü'l Horasan)

Şehrin doğusunda yer alan iki kapıdan birisi olup diğer kapı olan Babü't-Tılsım'ın kuzeyine düşmektedir. Babü'l-Vüstani orta kapı manasına gelmektedir⁷⁵². Abbasiler zamanında Babü'z-Zaferiyye veya Horasan yolu üzerinde bulunmasından dolayı Babü'l-Horasan olarak isimlendirildiği görülmektedir⁷⁵³. Bu kapının Dicle Nehri'ne doğru açılan kat kat demir kapıları olan ve diğer kapılara göre hendek ve köprüsü ile en sağlam olanının bu kapı olduğu söylenmektedir⁷⁵⁴.

Bağdat kapılarından günümüze ulaşabilen tek sağlam kapı bu olup yuvarlak bir burç formunda idi. 1938 yılında restore edilerek Askerî ve Silah Müzesi olarak kullanılmıştır⁷⁵⁵. Ancak günümüzde İran-İrak savaşı döneminde kaderine terk edilmiştir⁷⁵⁶.

Babü't-Tılsım

Şehrin doğusunda olan iki kapıdan birisi olarak Babü'l-Vüstani'nin güneyinde yer alan küçük bir kapıdır. Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah

⁷⁴⁹ A. Uluçam, *age.*, Ankara, 1989, s. 205.

⁷⁵⁰ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 418.

⁷⁵¹ T. Baqır, *agm.*, s. 8. ; M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 210.

⁷⁵² A. Uluçam, *age.*, s. 149.

⁷⁵³ T. Baqır, *agm.*, s. 8: M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 210 .

⁷⁵⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C.IV, s.4 18

⁷⁵⁵ A. Uluçam , *age.*, s. 149; T. Baqır, *agm.*, s. 9.

⁷⁵⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 149.

zamanında 1221 (H. 681) tarihinde Selçuklu-Zengi mimarî üslubu ile tamir edilmiştir⁷⁵⁷. İlk dönemlerde Babü'l-Halba olarak tanınan bu kapı⁷⁵⁸, tamirattan sonra kapı üzerine yapılan figürlerden dolayı Babü't-Tılsım olarak anılmaya başlanılmıştır⁷⁵⁹. Sultan IV. Murad'ın Bağdat'ı geri almasından sonra bu kapı tuğla ile örülerek geçişe kapatılmıştır. XX. yy. başlarında cephanelik haline getirilmiştir. 1917 yılında yapılan bombardıman esnasında Babü't-Tılsım'ın isabet alması sonucu tahrip olmuştur⁷⁶⁰.

Babü'ş-Sarkî (Karanlık Kapı)

Şehrin güneyinde yer almakta olup Dicle Nehri'ne yakın tarafta bulunan kapıdır⁷⁶¹. Bu kapıya çeşitli isimler verilmiş olup bu isimler arasında, bulunduğu mahallenin adı ile Babü'l-Basaliye, Kilvaze karyesine giden yol üzerinde bulunduğundan Babü'l-Kilvaze, Selçuklu döneminde ise Karlug Kapı gibi isimleri sayabiliriz⁷⁶². Evliya Çelebi ise, bu kapıyı Karanlık Kapı olarak isimlendirmiş ve bu kapının kat kat demirlerden müteşekkil sağlam bir kapı olduğunu, hendeğinin ve köprüsünün sağlam büyük topraklarının mevcut olduğunu ve karanlık bir yerde bulunduğundan bu isim verildiğini yazmaktadır⁷⁶³.

Günümüzde kapının bulunduğu yerde çarşı olup bu bölgeye Babü'ş-Sarkî Mahallesi olarak anılmaktadır. Kapı 1935 yılına kadar hizmet etmiş ve kaderi diğer kapılar gibi olmuştur⁷⁶⁴.

Babü'l-Cisr

Şehrin batı tarafında, Dicle Nehri'nin kıyısında bulunan kapıdır. Dicle Nehri'nin kıyısında bulunan köprü ile irtibatı olup köprübaşında yer aldığı için bu ismi almıştır. Hendeği bulunmamaktadır⁷⁶⁵.

Batı Bağdat'ta bulunan kapılar ise şunlardır:

⁷⁵⁷ F. Sarre-E. Herzfeld, *Archeoölogische Reise Im Euphrat Und Tigris-Gebiet*, Berlin, 1919, s. 154-156; M. Louis Massignon, *Mission En Mesopotamie (1907- 1908)*, Caire, 1912, s. 47-48 A. Uluçam, *age.*, s. 205; T. Baqır, *agm.*, s. 9 ; O. Aslanapa, *age.*, s. 99.

⁷⁵⁸ T. Baqır, *agm.*, s. 9.

⁷⁵⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 205.

⁷⁶⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 205. ; O. Aslanapa, *age.*, s. 99.

⁷⁶¹ M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 210 ; T. Baqır, *agm.*, s.9.

⁷⁶² A. Uluçam, *age.*, s. 205.

⁷⁶³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 418.

⁷⁶⁴ T. Baqır, *agm.*, s. 9.

⁷⁶⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 418.

Babü'l-Kâzım

Dicle Nehri'nin batı yakasında bulunan Kerh bölgesinin kuzeyinde yer alan kapıdır. Bu bölgede İmam Musa Kâzım Türbesi'nden dolayı kapıya bu isim verilmiştir⁷⁶⁶.

Babü'l-Kerimât

Kerh bölgesinin doğusunda ve Dicle Nehri'ne yakın tarafta bulunan kapıdır⁷⁶⁷.

Babü'l-Hille

Kerh bölgesinin güneyinde yer alan kapıdır. Hille sancağı yolu üzerinde bulunmasından dolayı bu ismi almıştır⁷⁶⁸.

Babü'ş-Şeyh Maruf

Kerh bölgesinin batısında yer alan kapıdır. Kapı Şeyh Maruf-ı Kerhî Türbesi yolu üzerinde bulunmasından dolayı bu ismi almıştır⁷⁶⁹.

Burç ve Tabyalar

Bağdat kalesinde 15 büyük burç ve 150 kadar da küçük burç bulunmaktaydı⁷⁷⁰. Bağdat Kalesi surlarının üzerinde yer alan burçlardan sağlam ve muhkem olanı Babü'l-Vüstani (Ak Kapı) tarafında yer alan burç ile güneyde Acem Burcu, gayet sağlam ve büyük kulelerdi. Babü'l-Muazzam yakınında Hasan Paşa, Yassı, Muzlim Kapı burçları da tespit edebildiğimiz burçlardır⁷⁷¹.

Bağdat Kalesi'nde bulunan tabyalardan sadece ikisini tespit edebildik. Bunlar: Şeyh Şahabeddin Sühreverdî Türbesi yakınında bulunan Küçük Hasan Paşa Tabyası ile Zülfikâr Tepesi üzerinde bulunan Büyük Tabya'dır⁷⁷².

Bu burç ve tabyalar yüksek kuleler olup şehrin güvenliğinin sağlanması açısından rol oynamaktaydılar. Bu kulelerde toplar ve silahlı adamlar bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, bu kulelerde kırkar-ellişer adet topların var

⁷⁶⁶ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; M. L. Massignon, *age.*, p. I-II; M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 214.

⁷⁶⁷ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; M. L. Massignon, *age.*, p. I-II; M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 214.

⁷⁶⁸ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s.30 ; M. L. Massignon, *age.*, p. I-II ; M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 214.

⁷⁶⁹ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; M. L. Massignon, *age.*, p. I-II; M. Cevat-A. Susa, *age.*, s. 214.

⁷⁷⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 205.

⁷⁷¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 417.

⁷⁷² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 417.

olduğunu, her birinde bine yakın silahlı adam mevcut olduğunu yazmaktadır⁷⁷³.

İç Kale

Doğu Bağdat'ın kuzeybatısında Dicle Nehri kenarında, Babü'l-Muazzam ile Hükümet Sarayı arasında yer alan İç Kale, Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534 tarihinde inşa ettirilmiştir⁷⁷⁴.

İç Kale, düz bir konumda dikdörtgen biçiminde taş ve tuğladan yapılmıştır. Kale duvarının dış çevresine ise, nehir tarafı hariç hendek açılmıştır. Kalenin devamlı açık tutulan ve önünde sürekli muhafızların beklediği bir büyük kapı ile kapısı devamlı kapalı tutulan, diğerine göre küçük olan Uğrun Kapısı diye tanınan iki kapısı bulunmaktaydı⁷⁷⁵.

İç Kale'de asker için bina olunmuş odalar vardı⁷⁷⁶. Ayrıca bütün cephane, hazine, siyah-i barut ve bütün sipahi erzağı bu iç kale de muhafaza edilirdi. Kalenin içinde toprakla örtülü adı evler bulunmaktaydı. Kanuni'nin Bağdat'a hâkim olduktan sonra yaptırdığı Süleyman Han Cami (IV. Murad, tekrar Bağdat'a hâkim olduktan sonra bu cami, Murad Han Cami olarak anılmaya başlanılmıştır) İç Kale'de yer almaktaydı. Ayrıca su kuyuları, cephane mahzenleri, buğday anbarları da İç Kale'de bulunmaktaydı⁷⁷⁷. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla hapishanenin de İç Kale'de bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁷⁸.

Paşa Sarayı ile hükümet konağı da İç Kale'de yer almaktaydı⁷⁷⁹. Karakoyunlar döneminden kalma olan saray⁷⁸⁰, İç Kale'nin güney tarafında Dicle Nehri'nin kenarında hisar duvarları üzerinden burcun dışına doğru uzanmaktaydı⁷⁸¹. Saray, yüksek duvarlarla çevrili müstahkem bir yapıydı⁷⁸². Nehir tarafında duvarı olmayıp bu yönde olan köşklerin kârgir payeleri ise nehrin içinde yapılmıştı⁷⁸³. İki yüz odalı büyük bir yapı olan Sarayın,

⁷⁷³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 417.

⁷⁷⁴ A. Uluçam, *age.*, s. 206.

⁷⁷⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 418-419.

⁷⁷⁶ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 459.

⁷⁷⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

⁷⁷⁸ Örneğin 12 Temmuz 1574 (22 R. Evvel 982) tarihli hükümde; "...Bağdadın İç Kal'asının şehirden cânib-i istihkâm üzere olub lâkin İmâm-ı Âzam Hazretlerinin mukâbelesinde ve Şat tarafında olan duvar ve badana ekserî harâb ve çökmüş olub ziyâde meremmata muhtâcdır ekser o kânda kal'a-i mezbûrede mahbûs olanlar ol taraftan kendülerini alub halâs olurlar...". *BOA. Mühimme* 26, 81/209.

⁷⁷⁹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 459; Münşi el- Bağdadi, *age.*, s. 31; Ş .Şamî, *age.*, C.II, s. 1325.

⁷⁸⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 157.

⁷⁸¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 459.

⁷⁸² A. Uluçam, *age.*, s. 157

⁷⁸³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 417.

divanhane ve eyvan süslemeleri çok güzel olup bahçesi ise, narenciye, limon, çam fıstığı vb. ağaçlarla bezenmişti⁷⁸⁴.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Yeniçeri Ağası Sarayı⁷⁸⁵ ile Veysi Paşa Köşkü de İç Kale'de bulunmaktaydı⁷⁸⁶. Yönetim organları, İç Kale'de bulunduğu halde, mahkeme kale dışındaydı. Bağdat Mahkemesi, 1595 tarihine kadar Akuliye Camisi'nde faaliyet yaptığı görülmektedir. 6 Haziran 1595 (28 Ramazan 1003) tarihinde Bağdat Beylerbeyi Cafer Paşa'ya gönderilen bir hükümde; mahkemenin Akuliye Camisi'ne zarar vermesinden dolayı mahkemenin camiden kaldırılması buyrulmuştur⁷⁸⁷. Bu tarihten sonra tahminimizce mahkeme ayrı bir binaya taşınmıştır. Daha sonraki tarihlere ait Bağdat şehir planlarında, mahkemenin müstakil bir binada Dicle Nehri kenarında bulunduğu görülmektedir⁷⁸⁸.

İç Kale'nin Dicle Nehri kenarında bulunmasından dolayı çeşitli su taşkınlarından kale duvarları da etkilenmekteydi. Örneğin 12 Temmuz 1574 (22 R. Evvel 982) tarihinde Bağdat beylerbeyine gönderilen bir hükümde; İç Kale'nin Dicle tarafındaki duvar ve badanasının harap ve çatlamış olduğundan, kalede hapsedilenlerden bazıları bunu fırsat bilerek firar ettiklerinden, bir an önce tamirat yapılması istenmişti. Ayrıca Dicle tarafının korunması ve gözlenmesi amacıyla bu yönde bir muhkem kulenin de inşa edilmesi emredilmişti⁷⁸⁹.

Kuşlar Kalesi

Bağdat şehrinin büyük bir bölümü Dicle Nehri'nin doğu yakasında, küçük bir bölümü ise batı yakasında yer almaktadır. Doğu Bağdat'ta olduğu gibi Batı Bağdat'ın da etrafı surlarla çevriliydi. Batı Bağdat'ta sur içinde Kuşlar Kalesi olarak tanınan bir iç kale de bulunmaktaydı.

Kuşlar Kalesi, Abbasi Halifesi Müstain Billah tarafından 865 (H. 251) tarihinde yaptırılmıştır⁷⁹⁰. Dicle Nehri üzerinde kurulmuş olan köprünün batı ayağında, tuğladan dikdörtgen şeklinde kale inşa edilmiştir. Kalenin çevresinde kazılmış bir hendeği bulunmaktaydı⁷⁹¹. Ayrıca kalenin hendeğe ve köprüye açılan iki kapısı mevcuttu⁷⁹².

⁷⁸⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 459.

⁷⁸⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

⁷⁸⁶ BOA. *Mühimme* 29, 117 / 284.

⁷⁸⁷ BOA. *Mühimme* 73, 37 / 128.

⁷⁸⁸ Bkz. M. L. Massignon, *age.*, p. I-II ; A. Raymond, *age.*, s. 244, p. 33.

⁷⁸⁹ BOA. *Mühimme* 26, 81/209.

⁷⁹⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 206.

⁷⁹¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 423-424.

⁷⁹² A. Uluçam, *age.*, s. 206.

Kuşlar Kalesi'nin kendine mahsus bir askerî garnizonu mevcut olup dizdari ve yeterli miktarda muhafızı bulunmaktaydı. İmaretleri ise, kale dışında yapılmıştı⁷⁹³. Ancak kale içinde Kumriyye adında bir mescit bulunmaktaydı⁷⁹⁴.

Kuşlar Kalesi'nin de su taşkınlarından zaman zaman etkilendiği görülmektedir. Örneğin 17 Kasım 1579 (27 Ramazan 987) tarihinde Bağdat beylerbeyliğine gönderilen hükümde; su taşkınlarından Bağdat Kalesi ile birlikte Kuşlar Kalesi'nin de zarar görmesinden dolayı, bir an önce tamirat yapılması ve yapılacak masrafın bir bölümünün ise Bağdat hazinesinden karşılanması emredilmişti⁷⁹⁵.

İmam-ı Âzam Kalesi

İmam-ı Âzam Kalesi, Bağdat şehrinin kuzey yönünde yer almakta olup şehre uzaklığı bir fersah (9 km.) idi⁷⁹⁶. Kanuni, 1534 yılında Bağdat'ı alır almaz, İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin mezarının bulunmasını istedi. Yapılan araştırmalar sonucunda mezarın yeri tespit edildi. Padişah, mezarın üzerine bir kubbe ve yanına da bir bina yaptırdı. Ayrıca bir imaret ve medrese de inşa edilerek bu yapıları ihata edecek şekilde bir kale imar edildi⁷⁹⁷.

Evliya Çelebi, bu kaleden bahsederek kale hakkında şu bilgileri vermektedir:

*Kalenin içinde bir cami, bir han, bir hamam ve 40-50 adet dükkân bulunmaktadır. Kale dizdârı ile 150 adet asker ve yetecek kadar cephânesi ve topları mevcuttur. Kale dörtgünden uzunca olup çevresi 8000 adımdır. Kale dışında bahçesi ve bağı mamur hâldedir*⁷⁹⁸.

İncelediğimiz dönemde İmam-ı Âzam Kalesi, Bağdat şehrinin bir varoşu durumundadır. Evliya Çelebi, İmam-ı Âzam Kalesi dizdarını şehir yöneticileri arasında yer vermiştir⁷⁹⁹. Bu yerleşim yeri, daha sonraki dönemlerde Azamiye kasabası olarak ayrı bir idari birime dönüşmüştür⁸⁰⁰.

İmam-ı Âzam Kalesinin zaman zaman tabii afetlerden etkilenmekte olup bu nedenle kalenin tamiratına ihtiyaç hasıl olmaktadır. Örneğin 20 Ocak 1573 (16 Ramazan 980) tarihinde Bağdat beylerbeyine gönderilen bir

⁷⁹³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 424; Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 460.

⁷⁹⁴ A. Uluçam, *age.*, s. 206.

⁷⁹⁵ BOA. *Mühimme* 40, s. 290/665.

⁷⁹⁶ Hammer, *age.*, C.III, s. 129.

⁷⁹⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C.III, s. 425, 426; Hammer, *age.*, C.III, s.131, 132; R. Mantran, *agm.*, s. 313.

⁷⁹⁸ 8.000 adım=6000 m.= 6 km., kale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *age.*, C IV, s. 426.

⁷⁹⁹ Evliya Çelebi, *age.*, C IV, s. 412.

⁸⁰⁰ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 57.

hükümde; 1569-1570'de (H. 977) Dicle Nehri'nin taşması sonucunda Bağdat Kalesi ile İmam-ı Azam Kalesi'nin de zarar gördüğü ve bu iki kalenin bir an önce tamir edilmesi gerektiğinden, tamirat için Bağdat Kalesi'nin 5000 filori, İmam-ı Azam Kalesi'nin de 1000 filori olarak tahmin edilen masrafın Bağdat hazinesinden karşılanması buyrulmuştur⁸⁰¹.

Mahalleler

Mahalle birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı yerdir. Şehri tamamlayan üniteler olarak mahalleler, Osmanlı şehirlerinde önemli rolleri olan sosyal birimlerdir⁸⁰².

Osmanlı şehirlerinde mahalleler, ya dinî bir yapının etrafında toplanma veya aynı meslekten olan zanaatkarların bir araya gelmeleri ya da aynı din, mezhep veya etnik kökene mensup olanların bir arada yaşama arzuları sonucunda teşekkül etmiştir⁸⁰³.

Bağdat şehrinde mevcut olan mahallelerin bir kısmı yukarıdaki özelliklere dayalı olarak oluşmuş olduğunu söyleyebiliriz. Bu mahalleler arasında; İmam Musa Kâzım, Akuliye Cami, Evlad-ı Asil, Attaran, Yahudiyan vb.⁸⁰⁴ mahallelerini sayabiliriz.

Bağdat'ın mahallelerine, diğer Arap şehirlerinde görüldüğü gibi, dışarıdan bir kapı vasıtasıyla girilirdi. Mahalle içinde ise bir ana sokaktan, çıkmazlara uzanan, labirente benzer bir sokak ağı mevcuttu⁸⁰⁵. Sokaklar ise dar ve dolamaçlı şekildeydi⁸⁰⁶. Mahalle sınırlarını, iki komşu semt evlerinin uzanan bitişik duvarları belirlemekteydi⁸⁰⁷.

Osmanlı hâkimiyetine geçtiği sıralarda, Bağdat şehrinin kaç mahallesinin var olduğu hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır⁸⁰⁸. Maalesef incelediğimiz döneme ait sadece 1577-1578 (H. 985) tarihli Tapu Tahrir Defterinde⁸⁰⁹ mahalleler hakkında bilgi yer almaktadır. Dolayısıyla bu dönemde Bağdat şehrinin tarihsel gelişimi üzerine bir değerlendirme yapabilmemiz mümkün olmadı.

⁸⁰¹ BOA. Mühimme 21, 27/79.

⁸⁰² Ö. Ergenç, *age.*, s. 145.

⁸⁰³ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, KBY., Ankara, 1986, s.7 5.

⁸⁰⁴ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 12, 13, 16, 19, 25.

⁸⁰⁵ A. Raymond, *age.*, s. 89.

⁸⁰⁶ L. C. de Cholet, *age.*, s. 320 ; A. Raymond, *age.*, s. 127.

⁸⁰⁷ A. Raymond, *age.*, s.89.

⁸⁰⁸ 1539-1540 (H. 946) yıllarına ait 1049 Tapu Tahrir Defterinin ilk on sayfası eksiktir. Büyük ihtimalle bu sayfalarda Bağdat'ın mahallelerine dair bilgiler yer almaktaydı.

⁸⁰⁹ Bkz. *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 10-28.

Yukarıda bahsettiğimiz deftere göre, 1577-1578 yıllarında Bağdat şehrinin toplam 44 mahallesi olduğu görülmektedir⁸¹⁰. XVII. yy. ortalarında Bağdat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 24 mahallenin varlığından bahsetmektedir⁸¹¹. A. Raymond ise, XVII. yy. sonunda Bağdat'ın 61 mahallesinin mevcut olduğunu kaydetmektedir⁸¹². Görüldüğü gibi, yaklaşık bir asır içerisinde üç farklı mahalle sayısı ile karşılaşmaktayız. Bu bilgileri dikkate aldığımızda, Evliya Çelebi'nin verdiği sayının diğerlerine göre çok az olduğunu, bir asır içerisinde yarı yarıya azalma ve daha sonra kısa sürede büyük bir artışın olabilmesi, ancak o dönemde yaşanacak büyük bir olağanüstü olayla açıklanabilir. Ancak bildiğimiz kadarıyla o dönemde yaşanmış bir durum olmadığı için, bu şekilde mahalle sayısında yaklaşık yarı yarıya azalmanın mümkün olamayacağını düşünmekteyiz. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu mahalle sayısının, gerçek rakamı yansıtmadığını tahmin etmekteyiz.

XIX. yüzyıla geldiğimizde, 1846 yılında Bağdat'ta toplam 51 mahallenin mevcut olduğu görülmektedir⁸¹³. Bu bilgilerden hareketle, Bağdat şehrinin geçen üç asır içerisinde mahalle sayısında önemli bir değişiklik görülmemektedir. Ancak aşağıda da göreceğimiz gibi mahalle isimlerinde büyük ölçüde değişiklik olmuştur. Netice olarak bu üç asır içerisinde şehrin fiziki açıdan büyük bir değişikliğe uğramadığını söyleyebiliriz.

Bağdat'ın kuruluşuyla birlikte çeşitli etnik dinî unsurlara mensup toplulukların ayrı ayrı olarak bu yeni şehre yerleştirilmeleri⁸¹⁴, tahminimizce daha sonraki dönemlerde de farklı dinî unsurların ayrı mahallelerde yaşamlarını sürdürmelerinde etkili olmuştur. Zaten bu anlayışa genelde diğer Osmanlı şehirlerinde de büyük ölçüde rastlamaktayız. Bu duruma örnek olarak, Bağdat'ta Yahudilerin ayrı olarak Yahudiyân Mahallesi'nde yaşamakta olduklarını gösterebiliriz⁸¹⁵. Bununla beraber, Bağdat'ta farklı dinî unsurların aynı mahallelerde birlikte yaşadıklarına da şahit olmaktayız. Örneğin Bağdat'ın Göğünazar Mahallesi'nde Müslümanlar ile Hıristiyanlar aynı mahallede beraber yaşamaktaydılar⁸¹⁶.

Bağdat şehri mahallelerinin büyük bir bölümü Dicle Nehri'nin doğu yakasında yer almaktaydı. Şehrin küçük bir kısmı da nehrin batı yakasında yer

⁸¹⁰ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 10-28.

⁸¹¹ Evliya Çelebi *age.*, C IV , s.420.

⁸¹² A. Raymond *age.*, s.89.

⁸¹³ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 256-270 .

⁸¹⁴ Yakubi, *age.*, s. 234, 246.

⁸¹⁵ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 25.

⁸¹⁶ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 261-262 .

bulunmaktaydı. 1577-1578 (H. 985) yıllarında Bağdat'ın mevcut mahalleleri şunlardır⁸¹⁷:

Deyn-i Hellavî Mahallesi

Bu mahallede toplam 80 nefer⁸¹⁸ yaşamaktaydı. XX. yüzyılda yazılmış olan Delîlu Haritatü Bağdad el-Mufassal adlı eserde, Batı Bağdat'ta Allavî Mahallesi⁸¹⁹ adında bir mahalle yer almaktadır. Ancak Deyn-i Hellavî Mahallesi ile bir ilgisi olup olmadığı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Şeyh Şehhad Mahallesi

Bu mahalle Bağdat'ın en kalabalık mahallesi olarak görülmektedir. Mahallede toplam 228 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1'i Ahşamat ve 3'ü Cemmasat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede yaşayanlar arasında 8 hadim, 5 hafız, 2 müezzin, 1 mütekait, 1 saka ve 1 kürsür bulunmaktaydı. Bu mahalleye daha sonraki dönemlere ait kaynaklarda rastlamamaktayız. Tahminimizce mahallenin ismi sonradan değişmiştir.

Şeyh Muhammed Ali Cedid Evi Mahallesi

Bu mahallede toplam 87 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 4'ü Ahşamat taifesine mensuptu ve ikisi de kuloğluydu. Bu mahallenin adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Hüseyn Kul Mahallesi

Bu mahallede toplam 38 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 4'ü Ahşamat taifesine mensuptu. Bu mahallenin adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Muhammed Şaban Mahallesi

Bu mahallede toplam 46 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 9'u Ahşamat taifesine mensuptu ve 1'i ise hadimdi. Muhammed Şaban Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Evlad-ı Asil Mahallesi

Bu mahallede toplam 27 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 3'ü Ahşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 hafız, 1 gönüllü ve 1 gedikli

⁸¹⁷ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 10-28. Bu defterde hane ve mücerret sayıları verilmemiş olup toplam neferan sayıları verilmiştir.

⁸¹⁸ Tahrir defterinde neferden kastedilen vergi mükellefi olan kişilerdir. Defterdeki bu ifadeye biz de riayet ederek kullanmayı uygun gördük. Diğer mahallelerde de aynı şekilde nefer ifadesi geçmektedir.

⁸¹⁹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 296.

bulunmaktaydı. Evlad-ı Asil Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Şeyh İbrahim Mahallesi

Bu mahallede toplam 35 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 hafız, 2 kuloğlu ve 1 muarriif bulunmaktaydı. Şeyh İbrahim Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Muallah (Hacı Muhammed Şirvani) Mahallesi

Bu mahallede toplam 37 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 4'ü Ahşammat ve 5'i ise Huş-ı Senah taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 alemdar görevlisi yaşamaktaydı. Muallah Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

İmam Musa Kazım Mahallesi

Batı Bağdat'ta yer alan bir mahalle olup bu mahallede toplam 101 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 18'i Ahşammat taifesine ve yine aynı taifeye bağlı 7'si Beni Temim, 3'ü Beni Atebe cemaatlerine, 42'si İbade, 19'u ise Beni Necm cemaatlerine mensuptu. Bu mahalle, XVII. yy. ortalarından itibaren Bağdat'a bağlı bir kasaba olduğu görülmekte ve Kâzimiyye adını almıştı⁸²⁰.

Serferiyye Mahallesi

Bu mahallede toplam 61 nefer yaşamaktaydı. Serferiyye Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Derviş Muhammed ve Yar Mahallesi

Bu mahallede toplam 61 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1'i Ahşammat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 hafız, 1 kuloğlu, 1 gedikli, 3 mutaf, 1 ama bulunmaktaydı. Kara Cami-i Hilafe adında bir caminin mahallede var olduğu görülmektedir. Derviş Muhammed ve Yar Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Saru Beğ Mahallesi

Bu mahallede toplam 69 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 imam, 1 hafız, 3 müezzin, 2 kuloğlu, 1 gedikli bulunmaktaydı. Saru Beğ Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

⁸²⁰ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 428-429.

Abdülhüseyin (Ebubekir İbn-i Bekir)Mahallesi

Bu mahalle Bağdat'ın ikinci büyük mahallesidir. Bu mahallede toplam 223 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 18'i Ahşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 2 imam, 1 hafız, 2 müezzin, 1 mutaf, 2 cüz-hân, 1 debbağ, 1 harami ve 1 ama bulunmaktaydı. Bu mahalle adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Peyh Ali Mahallesi

Bu mahallede toplam 41 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 2'si Ahşamat taifesine mensuptu. Peyh Ali Mahallesinin, XVII. yy. ortalarında da mevcut olduğunu görmekteyiz⁸²¹.

Altağaç (Atağacı) Mahallesi

Altağaç Mahallesi, tahminimizce 1846 yılına ait Bağdat mahallelerine yönelik bir listede "*Atağacı*"⁸²² ile çok yakın isim benzerliğinden dolayı aynı mahalle olduğunu düşünmekteyiz. Bu mahallede toplam 47 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1'i Ahşamat ve 3'ü Goran taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 2 saka ve 1 âmâ bulunmaktaydı.

Attaran Mahallesi

Tahminimizce mahallede yaşayan attar esnafından dolayı bu ismi almıştır. Bu mahallede toplam 86 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 3'ü Ahşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 imam, 1 müezzin ve 1 seyyid bulunmaktaydı. Attaran Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Darb-ı Cibil Mahallesi

Bu mahallede toplam 69 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 16'sı Huş-ı Senah ve 6'sı Reşit cemaatlerine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 imam ve 1 kâtip bulunmaktaydı. Darb-ı Cibil Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Mercaniye Mahallesi

Bu mahallenin adı, 1846 tarihli listede Mercaniye yerine Babu'l-Ağa Mahallesi olarak geçmektedir⁸²³. Babu'l-Ağa Mahallesine XX. yy. başlarında da rastlamaktayız⁸²⁴. Mercaniye adı, Celayirliler ümerasından Mercan Ağa'nın, bu mahalde yaptırmış olduğu Mercaniye Cami ve handan dolayı bu

⁸²¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 428-429.

⁸²² M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 265.

⁸²³ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 257.

⁸²⁴ M. L. Massignon, *age.*, p. I-II.

ismi almıştır⁸²⁵. Bu mahallede toplam 100 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 66'sı Müteferrika-i Esed ve 24'ü Reşit cemaatlerine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 kuloğlu bulunmaktaydı.

Çinkıran Mahallesi

Bu mahallede toplam 159 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 3'ü Aşşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 imam, 1 müezzin, 2 hadim, 1 saka, 3 kuloğlu ve 1 harami bulunmaktaydı. Çinkıran Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Şah Mansur-ı Debbağ ve Fasl-ı Tiraz Mahallesi

Bu mahallede toplam 28 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1'i Aşşamat taifesine mensuptu. Bu mahallenin adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Şurca Hamamı Mahallesi

Mahallenin isminden de anlaşılacağı gibi, mahallede bulunan Şurca Hamamı'ndan dolayı bu adı almıştır. Bu mahallede toplam 32 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 saka ve 1 kuloğlu bulunmaktaydı. 1846 tarihli listede Şurca Hamamı'nın el-Feraşte Mahallesi'nde yer almasından dolayı⁸²⁶, mahallenin adının Şurca Hamamı yerine el-Feraşte olduğunu tahmin etmekteyiz.

Darb-ı Feraşed Mahallesi

Bu mahallede toplam 66 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 5'i Aşşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 imam, 2 hafız, 2 saka, 1 kuloğlu, 1 seyyid, 1 mutaf bulunmaktaydı. Darb-ı Feraşed Mahallesinin, 1846 tarihli listede yer alan el-Feraşte Mahallesi⁸²⁷ olabileceğini düşünmekteyiz.

Kadı Abdülhamid Mahallesi

Bu mahallede toplam 62 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 3 seyyid, 2 kuloğlu ve 1 kâr bulunmaktaydı. Kadı Abdülhamid Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Burc-ı Zarik Mahallesi

Bu mahallede toplam 38 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 19'u Goran cemaatine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 imam, 1 müezzin, 1 kuloğlu, 1 âmâ ve 2 kâr bulunmaktaydı. Burc-ı Zarik Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

⁸²⁵ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 50.

⁸²⁶ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 262.

⁸²⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 262.

Akuliye (Hidayetullah) Mahallesi

Mahallenin adının, bu mahalde bulunan Akuliye Camisi'nden geldiğini tahmin etmekteyiz. Bu mahallede toplam 93 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 imam, 2 hafız, 1 saka, 1 kuloğlu ve 2 âmâ bulunmaktaydı. Akuliye Mahallesi adına, XX. yüzyıl başlarında rastlamaktayız⁸²⁸.

Göğünazar (Göknazar, Sabunciye) Mahallesi

XIX. yüzyıla ait bilgilere göre bu mahallede Müslümanlarla birlikte Hıristiyanların da yaşamakta olduğunu tespit etmekteyiz. Ayrıca bu mahallede bir tane kilisenin mevcut olduğunu görmekteyiz⁸²⁹. Tahminimize göre, bu mahalleye Müslümanlar daha sonra gelmiştir. İncelediğimiz dönemde, mahallede toplam 59 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 2 kişi Goran cemaatine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 müezzin, 4 saka, 2 kuloğlu, 1 âmâ 1 makul, 2 yeniçeri, 2 azap, 1 tezkireci ve 5 sipahi bulunmaktaydı. Bu mahallenin adına, XX. yy. başlarında da rastlamaktayız⁸³⁰.

Hisarbatan Mahallesi

Bu mahallenin Göğünazar Mahallesi'ne bağlı olduğu görülmektedir. Bu mahallede toplam 39 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 kuloğlu, 1 âmâ ve 1 kasru'l-hâl bulunmaktaydı. Hisarbatan Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Nasır-ı Ataf Mahallesi

Bu mahallede toplam 77 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 5'i Goran cemaatine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 sipahi, 1 kâr ve 1 âmâ bulunmaktaydı. Nasır-ı Ataf Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Şeyh Ömer Batayiz Mahallesi

Bu mahallede toplam 77 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 3'ü Aşşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 2 cüz-hân, 1 hadim, 1 kuloğlu ve 1 azap bulunmaktaydı. Şeyh Ömer Batayiz Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Hartum-ı Fil Mahallesi

Bu mahallede toplam 34 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 4'ü Goran cemaatine mensuptu. Ayrıca mahallede 1 müezzin ve 2 kuloğlu bulunmaktaydı. Hartum-ı Fil adı, 1846 listede Dellâl mahallesi içerisinde bir

⁸²⁸ M. L. Massignon, *age.*, p. I-II.

⁸²⁹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 261-262.

⁸³⁰ M. L. Massignon, *age.*, p. I-II.

mekân ismi olarak geçmektedir⁸³¹. Bu bilgiden hareketle, Hartum-ı Fil Mahallesi'nin, Dellâl Mahallesi ile birleştiğini tahmin etmekteyiz.

Muhammed Fazl Mahallesi

Bu mahallenin ismi İmam-ı Muhammed Fazl'ın mezarının bu mahallede bulunmasından kaynaklanmaktadır. Mahallede toplam 68 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 14'ü Ahşamat taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 4 kuloğlu, 1 mutaf, 1 sipahi ve 1 siyâde bulunmaktaydı.

Muhammed Fazl Mahallesi'nin XX. yy. başlarında mevcut olduğunu görmekteyiz⁸³².

Şems- i Ad-ı Mâla Mahallesi

Bu mahallede toplam 42 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 imam ve 2 saka bulunmaktaydı. Şems-i Ad-ı Mâla Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Hacı Şah Veli Mahallesi

Bu mahallede toplam 39 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1 cüz-hân bulunmaktaydı. Hacı Şah Veli Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Abâciyân Mahallesi

Bu mahallede toplam 68 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 7'si Goran taifesine mensuptu. Abacıyan Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Şeyh Ahmed Debbağ Mahallesi

Bu mahallede toplam 18 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1'i kuloğlu idi. Şeyh Ahmed Debbağ Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Şeyh Muhammed Dellâl Mahallesi

Bu mahalle, Bağdat'ın mahalleleri arasında en az nefer sayısına sahip olan iki mahalleden biridir. Mahallede toplam 6 nefer bulunmaktaydı. Şeyh Muhammed Dellâl Mahallesi ile 1846 tarihli listede yer alan Dellâl Mahallesi'nin⁸³³ aynı mahalle olduğunu tahmin etmekteyiz.

⁸³¹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 265.

⁸³² M. L. Massignon, *age.*, p. I-II.

⁸³³ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 265.

Ayşe Hatun Mahallesi

Tahminimizce Ayşe Hatun Medresesi'nden⁸³⁴ dolayı mahalle bu ismi almıştır. Bağdat'ın mahalleleri arasında en az fert sayısı bulunan iki mahalleden biri de bu mahalledir. Bu mahallede toplam 6 nefer bulunmaktaydı. Ayşe Hatun Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Sitti Hediye Mahallesi

Sitti Hediye, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in kızıdır. Sitti Hediye adına Bağdat'ta vakıf dahi bulunmakta olup⁸³⁵ onun hatırasını yaşatmak amacı ile mahalleye bu ismin verildiğini düşünmekteyiz. Sitti Hediye Mahallesi'nde toplam 158 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 20'si Ahşamat taifesine, 113'ü Alaüddevele Beğ aşiretine ve 20'si Haradan cemaatine mensuptu. 1846 tarihli listede Mehdiyye Mahallesi içerisinde Seyidet-i Hediye adında bir mekânın bulunmasından dolayı⁸³⁶, Sitti Hediye Mahallesi'nin daha sonraki dönemlerde Mehdiyye Mahallesi olarak isimlendirildiğini tahmin etmekteyiz. Mehdiyye Mahallesi'nin XX. yy. başlarında mevcut olduğunu görmekteyiz⁸³⁷.

Yahudiyan Mahallesi

Mahallenin isminden de anlaşılacağı gibi, Yahudilerin yaşadıkları bir mahalledir. Yahudiyan Mahallesinde toplam 189 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 11'i Ahşamat taifesine bağlı Beni Necm cemaatine mensuptu. Bu mahallenin adına, XX. yy. başlarında da rastlamamaktayız⁸³⁸.

Rakka Mahallesi

Rakka Mahallesi, Batı Bağdat'ta (Dicle Nehri'nin batı yakasında) bulunmaktaydı. Bu mahallede toplam 187 nefer yaşamaktaydı. Rakka Mahallesi adına, daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Serhar Mahallesi

Serhar Mahallesi de Batı Bağdat'ta yer almaktadır. Bu mahallede toplam 98 nefer bulunmaktaydı. Serhar Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

İbnü'l-Haldun Mahallesi

İbnü'l-Haldun Mahallesi de Batı Bağdat'ta yer almaktaydı. Bu mahallede toplam 84 nefer yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde 1'i Ahşamat

⁸³⁴ *Kuyud-ı Kadime 582*, s. 129/b-130/a.

⁸³⁵ *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 136/b.

⁸³⁶ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 258-259.

⁸³⁷ M. L. Massignon, *age.*, p. I-II.

⁸³⁸ M. L. Massignon, *age.*, p. I-II.

taifesine mensuptu. Ayrıca mahallede 2 hallaç ve 1 kâr bulunmaktaydı. İbnü'l-Haldun Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Mınkıtı'a (Mıntıka) Mahallesi

Mınkıtı'a Mahallesi, Batı Bağdat'ta yer alan bir mahalledir. Fırat Nehri'nin bir kolu, İmam Musa Kazım Mahallesi ile Kuşlar Kalesi arasından Dicle Nehri'ne dökülmekte olup bu yere Mınkıtı'a denilmiştir⁸³⁹. Bölge ismine nispetle mahalle ismi olmuştur. Bu mahallede toplam 30 nefer yaşamaktaydı. Mınkıtı'a Mahallesi adına daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

DİNÎ VE SOSYAL YAPILAR

Cami ve Mescitler

Bağdat şehri, İslam dünyasının önde gelen önemli ilim ve kültür merkezlerinden biridir. Bağdat, İslam tarihi boyunca birçok İslam âlim ve evliyasının yaşadığı ve bundan dolayı da "*burc-ı evliya*" olarak da ün kazanmış bir şehirdir. Bağdat'ta mevcut olan cami ve mescitlerin birçoğunun İslam âlim ve evliyalara adına onların mezarları yanına inşa edildiğini görmekteyiz.

Bağdat camilerinin ekserisinde havlularının dâhilinde tedrisat için yapılmış birkaç hücreden ibaret bölmeler ile bir miktar kitaptan havi kütüphaneleri bulunmaktaydı⁸⁴⁰. Bu özellikleri ile camilerin sadece ibadet yeri olarak kullanılmayıp, birer eğitim ve kültür yerleri olarak da hizmet verdiklerini görmekteyiz.

XIX. yüzyılda Bağdat'ı ziyaret eden Cholet, Bağdat camilerini şu şekilde tasvir etmektedir:

*"...ne yazık ki Müslüman olmayanların giremediği yüksek duvarlarla çevrilmiş, yaldızlı kubbeleri ile küçük emaye kareciklerle bezemiş iç bölmeleri ile insanı hayran bırakan camiler güneş altında parlayarak arşa yükselmektedir..."*⁸⁴¹.

Evliya Çelebi, Bağdat şehrinde toplam 665 adet mihrabın olduğunu kaydetmektedir⁸⁴². Evliya Çelebi'nin mihraptan kastının tahminimizce cami, mescit, tekke ve zaviye gibi büyüklü küçüklü bütün ibadethaneler olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte verilen bu sayının yine de azımsanamayacak şekilde fazla olmasından dolayı, bu sayıyı ihtiyatlı olarak karşılamaktayız. Nitekim Münşi el-Bağdadi, XIX. yy. için Bağdat'ta büyüklü küçüklü 100 adet

⁸³⁹ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 464.

⁸⁴⁰ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

⁸⁴¹ L. C. de Cholet, *age.*, s. 320.

⁸⁴² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

caminin var olduğunu ifade etmektedir⁸⁴³. Görüldüğü gibi, ikisi arasında büyük bir fark olmasından dolayı, Evliya Çelebi'nin verdiği sayının oldukça abartılı olduğunu düşünmekteyiz.

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak 22 cami ve 16 mescit ismini tespit edebildik. Bu cami ve mescitlerden tespit edebildiklerimiz hakkında aşağıda bilgi vereceğiz.

Camiler

Hulefâ Cami (Cami-i Kasr, Cami-i Kebir)

Abbasi Halifesi Muktefi Billah tarafından 902-908 (H. 289-296) yılları arasında inşa edilmiştir⁸⁴⁴. Hulefâ Camisi'ne bir minare eklenmesi ise Selçuklu hâkimiyeti dönemi içerisinde Halife Muktedi Biemrillah (H. 1075-1094) zamanında olmuştur⁸⁴⁵. Bu minare bulunduğu çarşının adını almış ve “*Sukul Gazel Minaresi*” olarak tanınmıştır. Hatta camiden de “*Sukul Gazel Cami*” olarak zaman zaman bahsedildiğini görmekteyiz⁸⁴⁶.

Moğol istilası sırasında yanması sonucunda 1235 (H. 633) tarihinde Halife Mustansır Billah⁸⁴⁷ ve 1279 (H. 678) tarihinde ise Abaka Han'ın Bağdat Valisi Alaeddin Ata Melik Cüveyni tarafından cami ve minare tamir edilmiştir⁸⁴⁸.

Bağdat Valisi Süleyman Paşa 1779 tarihinde Hulefâ Camisi'ni yıktırarak yeniden inşa ettirmiştir. Suku'l-Gazel Minaresi de 1802 tarihinde onarımdan geçirilmiştir⁸⁴⁹. Hulefâ Cami, İngiliz işgali sırasında zarar gördüğünden, Irak Hükûmeti tarafından yıktırılarak yerine 1960 tarihinde modern bir camii yaptırılmıştır. İlk camiden günümüze hatıra olarak yalnızca Suku'l-Gazel Minaresi kalmıştır⁸⁵⁰.

Hulefâ Camisi'nin, Bağdat şehrinin hemen hemen merkezinde bulunması ve çarşı içinde yer almasından dolayı, faal bir cami olduğu anlaşılmaktadır. Ancak incelediğimiz dönemde camiye ait vakıf gelirlerinin

⁸⁴³ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30.

⁸⁴⁴ Hatib el-Bağdadi, *age.*, C. I, s. 108-109; F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 156-160; Abbas el-Azzavi, “Camiü'l-Hulefâ”, *Sümer*, C. XXII, Bağdat, 1966, s. 26-27; T. Baqır, *agm.*, s. 7; M. L. Massignon, *age.*, s.43.

⁸⁴⁵ Hatib el-Bağdadi, *age.*, C. I, s. 109; F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 156; M. L. Massignon, *age.*, s. 43.

⁸⁴⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 173-dpn.

⁸⁴⁷ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 156-157; M. L. Massignon, *age.*, s. 41; A. Uluçam, *age.*, s. 120, 173; A. el-Azzavi, *agm.*, s. 26; T. Baqır, *agm.*, s. 7.

⁸⁴⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 173; A. el-Azzavi, *agm.*, s. 26 ; T. Baqır, *agm.*, s. 7.

⁸⁴⁹ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 157; M. L. Massignon, *age.*, s. 41; A. Uluçam, *age.*, s. 120, 173.

⁸⁵⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 120, 173.

yeterli gelmediği ve gelirden fazla masrafların Bağdat hazinesinden karşılandığı görülmektedir⁸⁵¹.

İmam Musa Kâzım Cami

İmam Musa Kâzım, Hz. Muhammed'in soyundandır. Şiiiler onu oniki imam (yedinci imam) arasında kabul etmektedirler. Türbe ve cami, Kerh bölgesinin kuzeyinde yer almaktadır.

İmam Musa Kâzım'ın mezarını ilk olarak Halife Harun Reşid 799 (H.183) yılında kerpiçten yaptırmıştır.

Halife Muktedi Biemrillah zamanında Sultan Berkyaruk'un vezirlerinden Mecdü'l-Mülk el-Birevistanî kerpiç olan mezarı türbe haline getirmiş ve yanına da iki minareli bir cami yaptırmıştır. Ancak Şah İsmail, Bağdat'ı istila ettiğinde bu Selçuklu yapısını yıktırarak yerine 1515 tarihinde iki kubbeli yeni bir türbe inşa ettirmiştir⁸⁵². Türbe yanında cami yapımına başlanılmış ise de bitirilememiştir. Kanuni Sultan Süleyman 1534 tarihinde Bağdat'ı aldıktan sonra, yarım kalan bu camiyi tamamlattır⁸⁵³. II. Selim de 1570 tarihinde caminin kuzeybatısına bir minare ilave ettirmiştir⁸⁵⁴.

İmam Musa Kâzım Türbesi etrafında yapılan cami, imaret gibi yapılarla bir külliye olmuştur. İncelediğimiz dönemde, külliyenin zengin vakıf gelirlerine sahip olduğu görülmektedir. Şiiilerce kutsal sayılan bir mekân olarak burası tarih boyunca ziyaretçi yoğunluğu olan bir merkez olmuştur. Hatta Osmanlı-Safevi mücadelesine rağmen İran'dan büyük bir ziyaretçi akını olduğu görülmektedir⁸⁵⁵. Dolayısıyla camide büyük kitlelere hitap etme imkânına sahipti.

İmam Musa Kâzım Cami, Osmanlı yönetimince çeşitli tarihlerde tamir edilmesinden dolayı günümüze kadar ayakta kalabilmiş önemli bir tarihî eserdir⁸⁵⁶.

İmam-ı Âzam Cami

Hanefî mezhebinin kurucusu olan İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin Türbesi yanında Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırmış olduğu camidir. Şah İsmail, Bağdat'ı istila ettiğinde Selçuklu eseri olan İmam-ı Âzam Türbesi'ni de yıktırmişti. Kanuni, 1534 tarihinde Bağdat'a hâkim olduğunda, İmam-ı Âzam'ın Türbe yerinin araştırılmasını istemiştir. İmam-ı Âzam'ın Türbesi'nin bulunması üzerine, cami, türbe, imaret, medrese, ribat ve hamamdan meydana

⁸⁵¹ *Tapu Tahrir* 386, s. 237; *Kuyûd-ı Kadime* 582, s. 127/a.

⁸⁵² A. Uluçam, *age.*, s. 37.

⁸⁵³ *1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnamesi*, s. 90; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 34-35.

⁸⁵⁴ A. Uluçam, *age.*, s. 37.

⁸⁵⁵ *BOA. Mühimme* 6, 651/1432; Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 428-429.

⁸⁵⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 37.

gelen bir külliye yaptırmıştır. Mimar Sinan'ın eseri olan bu külliye⁸⁵⁷ şehrin kuzeyinde sur dışında yer almaktaydı. Ayrıca Kanuni, bu külliyenin bulunduğu yerin etrafına da bir kale inşaa ettirmiştir. (Bkz. İmam-ı Âzam Kalesi).

Safeviler, 1623 tarihinde Bağdat'a tekrar hâkim olduklarında İmam-ı Âzam Külliyesi'ni de tahrip etti. IV. Murad, 1638 tarihinde Bağdat'ı geri aldıktan sonra, külliyei esaslı bir şekilde tamir ettirmiştir. Bağdat'ın Osmanlı idaresinde kaldığı zaman içerisinde çeşitli tarihlerde bu tamirat faaliyetleri devam etmiştir. Böylece Osmanlı eseri olan bu önemli tarihî yapı günümüze kadar ulaşabilmiştir⁸⁵⁸.

Seyyid Abdülkadir-i Geylani Cami

Seyyid Abdülkadir-i Geylani, İslam âlimlerinin önde gelenlerinden olup Kadiri tarikatının kurucusudur. Kanuni Sultan Süleyman, 1534 tarihinde Bağdat'ı aldıktan sonra, Safeviler tarafından tahrip edilen Seyyid Abdülkadir-i Geylani Türbesinin yeniden yapılmasını ve ayrıca türbenin yanında cami, tekke ve imaretten oluşan bir külliye yapımını da emretmiştir. Kanuni ile birlikte İrakeyn Seferine katılmış olan Mimar Sinan tarafından külliyenin planları hazırlanarak inşaatına başlanılmıştır⁸⁵⁹. Ayrıca Kanuni, Seyyid Abdülkadir-i Geylani Külliyesi için çok zengin vakıf gelirleri oluşturmuştur⁸⁶⁰. Külliye son şeklini, Elvend-zâde Ali Paşa'nın 1574 tarihindeki Bağdat valiliği sırasında almıştır⁸⁶¹.

Seyyid Abdülkadir-i Geylani Külliyesi, Bağdat şehrinin güneyinde, daha sonraları Babü'ş-Şeyh olarak adlandırılan mahallede bulunmaktaydı. Şemseddin Sami, Bağdat camilerinin en güzel ve en büyüğünün Seyyid Abdülkadir-i Geylani Camisi olduğunu ifade etmektedir⁸⁶².

Safeviler, 1623 tarihinde Bağdat'ı istila etmeleriyle birlikte çeşitli Osmanlı eserlerini tahrip etmişlerdir. Bu tahribattan Seyyid Abdülkadir-i Geylani Külliyesi de nasibini almıştır. IV. Murad, 1638 tarihinde Bağdat'ı tekrar Osmanlı idaresine almasıyla birlikte bu külliyei de esaslı bir biçimde tamir ettirmiştir. Bu tarihten sonra, Osmanlı idaresi dönemi içerisinde çeşitli zamanlarda tamir görmüş ve günümüze kadar gelebilmiş önemli bir tarihî

⁸⁵⁷ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 30-32; A. Uluçam, *age.*, s. 23.

⁸⁵⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 23-25; T. Baqır, *agm.*, s. 10-11.

⁸⁵⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, "Bağdad'da Abdülkadir Geylani (K.S.) Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 20, Ankara, 1988, s. 63-84; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

⁸⁶⁰ Y. Halaçoğlu, *agm.*, s. 433.

⁸⁶¹ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, s. 65/b, 66/a; A. Uluçam, "Abdülkadir Geylani Külliyesi", s. 63.

⁸⁶² Ş. Sami, *age.*, C. II, s. 1324-1325.

eserdir⁸⁶³. İslam dünyasında geçmişte olduğu gibi, günümüzde de büyük bir ziyaretçi akınının olduğu önemli bir mekân olarak büyük bir ilgi görmektedir.

Mercaniye Cami

Emirüddin Mercan Olcaytu, Celayir Hükümdarı Hasan Han'ın annesinin memluku idi. Hasan Han'dan sonra hükümdar olan Sultan Üveys zamanında Bağdat valisi olmuştur⁸⁶⁴. Mercan Han, Bağdat valiliği sırasında şehirde yaptırmış olduğu imar faaliyetleri ile tanınmaktadır⁸⁶⁵. Mercan Han, Mercaniye Camisi'ni 1356 (H. 758) tarihinde inşa ettirmiştir⁸⁶⁶.

İncelediğimiz dönemde Mercaniye Cami, Bağdat şehrinin merkezi yerinde kendi adını taşıyan mahallede bulunmaktaydı⁸⁶⁷. XIX. yüzyılda ise bu mahalle “*Babu'l-Ağa*” olarak isimlendirilmiştir⁸⁶⁸. Günümüzde ise cami, Reşid Caddesi üzerinde bulunmaktadır⁸⁶⁹.

XIX. yy. ortalarında kaleme alınmış olan Seyahatname-i Hudud adlı eserde, Mercaniye Cami Vakfı'nın tevliyet vazifesi önceleri zamanın büyük ulemasına tevcih edilirken sonraları müftülere tahsis edildiğini yazmaktadır⁸⁷⁰. Bu bilgiden de anlaşıldığı kadarıyla Mercaniye Cami şehirde önemli bir konuma sahipti.

Şeyh Ömer Şehabeddin Sühreverdi Cami

Şeyh Ömer Şehabeddin Sühreverdi, Seyyid Abdülkadir Geylani'nin müridi ve halifesidir. Şafii mezhebi fakihî, hadis âlimi, vaiz ve tasavvuf ehli olup “*şeyhlerin şeyhi*” olarak tanınmıştır. 1234 (H. 632) tarihinde vefat etmiş ve Bağdat'ın doğusunda mevcut Babu'l-Vüstani'nin yakınında defnedilmiştir. 1511 tarihinde türbenin bitişiğine bir cami ilave edilmiştir⁸⁷¹.

Cami tek kubbeli ve bir minareli olup⁸⁷² caminin çevresinde büyük bir meydan bulunmaktaydı⁸⁷³. Cami, zamanla harap olması sebebiyle 1833 tarihinde Vali Ali Rıza Paşa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. 1855 tarihinde Vali İsmail Paşa, taç kapı ile cami giriş kapısını ve medreseyi tamir

⁸⁶³ A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, “Abdülkadir Geylani Külliyesi”, s. 63.

⁸⁶⁴ *1315 Tarihli Bağdat Vilayeti Salnamesi*, s. 84; T. Baqır, *agm.*, s. 5, 8.

⁸⁶⁵ Mercaniyye Medresesi, Mercaniyye Cami, Mercan Hanı (Örtme Han), Sûk-ı Mercaniye ve Sûk-ı Kayseriye, Mercan Han'ın Bağdat'a kazandırmış olduğu eserlerdir. Bkz. Münşi el-Bağdad-i, *age.*, s. 29.

⁸⁶⁶ T. Baqır, *agm.*, s. 5, 8.

⁸⁶⁷ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 17/a.

⁸⁶⁸ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 257.

⁸⁶⁹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 308; T. Baqır, *agm.*, s. 8.

⁸⁷⁰ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

⁸⁷¹ A. Uluçam, *age.*, s. 41; A. Uluçam, “Irak'taki Mukarnas Kubbeli Selçuklu Türbeleri Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXI, İstanbul 1990, s. 258, 259.

⁸⁷² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

⁸⁷³ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

ettirmiştir. 1964 yılında Irak vakıflarınca, külliye yeniden bir onarımdan geçirilmiştir⁸⁷⁴.

Akuliye Cami

İmam Cemaleddin Akuli, 1240-1327 (H. 638-728) yıllarında yaşamış Şafii mezhebi fakihlerinden olup Mustansırıyye Medresesi'nde ders vermiş tasavvuf ehli bir zattır. 1327 tarihinde vefat ettiğinde türbe ve bitişiğinde de cami inşa edilmiştir. Caminin adına İmam Akuli'ye nispetle Akuliyye denilmiştir⁸⁷⁵ ve bulunduğu mahalle de aynı isimle anılmıştır. Cami tek minareli⁸⁷⁶ olup çeşitli tarihlerde yapılan tamiratlarla günümüze kadar gelebilmiştir⁸⁷⁷.

İncelediğimiz dönemde, 1595 tarihine kadar Akuliye Camisi'nde mahkeme işlerinin yapıldığı görülmektedir. 6 Haziran 1595 (28 Ramazan 1003) tarihinde gönderilen hükümle; Akuliye Camisi'nde mahkemenin de yürütülmesi nedeniyle, camiye zarar vermekte olduğundan, mahkemenin camiden kaldırılması buyrulmuştur.⁸⁷⁸

Şeyh Maruf-ı Kerhi Cami

Şeyh Maruf-ı Kerhi, Harun Reşid zamanında şöhret kazanmış, tasavvuf ehlinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. 816 (H. 216) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş⁸⁷⁹ ve Kerh bölgesinin batı yönünde mevcut olan sur kapısının yakınına defnedilmiştir⁸⁸⁰. Onun adına yaptırılan cami ve türbenin kesin tarihi bilinmemektedir. Ancak 1066 (H. 459) tarihinde türbe ve cami, Halife Nasır Lidinillah tarafından esaslı şekilde yenilenmiştir. 1675 tarihinde Vezir Abdurrahman Paşa, 1690'da Ömer Paşa, 1892'de Veli Hasan Paşa ve 1894'te de II. Abdulhamid tarafından tamir ettirilmiştir⁸⁸¹. Bu tamirler sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiş bir eserdir.

Süleymaniye Camii (Saray Cami)

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde Bağdat'ı aldığı anda, sarayın karşısında yaptırmış olduğu camidir. Süleymaniye Cami, sarayın karşısında bulunduğundan Saray Cami olarak da tanınmaktadır⁸⁸². Cami, kubbeli ve tek

⁸⁷⁴ A. Uluçam, *age.*, s. 41.

⁸⁷⁵ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 257; A. Uluçam, *age.*, s. 61.

⁸⁷⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

⁸⁷⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 61.

⁸⁷⁸ BOA. *Mühimme* 73, 37/128.

⁸⁷⁹ Tahsin Yazıcı, "Maruf-i Kerhi mad.", *İA.*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 344-345.

⁸⁸⁰ Kerh bölgesinin batı yönünde yer alan kapı ona nispetle "Bab-ı Maruf-ı Kerhi" olarak isimlendirilmiştir.

⁸⁸¹ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 172; A. Uluçam, *age.*, s. 27.

⁸⁸² A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 40.

minareliydi⁸⁸³. Süleymaniye Cami, zamanla harap olması üzerine Bağdat Valisi Hasan Paşa, 1723 yılında camide büyük ölçüde tamirat yaptırdı. Bu onarımdan sonra cami, “*Cedit Hasan Paşa*” veya “*Hasan Paşa*”⁸⁸⁴ veyahut “*Paşa Cami*” olarak tanınmıştır⁸⁸⁵. 1934 yılında Irak Kralı Melik Gazi tarafından caminin duvarları yarısına kadar yıktırılarak yeniden yaptırılmıştır. 1975 yılında cami, yeniden bir tamirat yapılmıştır⁸⁸⁶.

İmam Ebu Yusuf Cami

İmam Ebu Yusuf, İmam Âzam’ın öğrencisi ve Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerindedir. 798 (H.182) tarihinde vefat etmiştir. Ancak mezarı üzerine türbe ve cami yapımı Osmanlı zamanında gerçekleşmiştir⁸⁸⁷. Türbe ve cami, Batı Bağdat’ta İmam Musa Kâzım Külliyesi’nin hemen yanında bulunmaktadır⁸⁸⁸. 1903 yılında II. Abdülhamid ve 1975 yılında da Irak Vakıflarınca tamir ettirilmiştir. Bu tamiratlarla büyük ölçüde yenilenmiş olarak günümüze kadar ayakta kalabilmiştir⁸⁸⁹.

Şeyh Cüneyd-i Bağdadî Cami

Şeyh Cüneyd-i Bağdadî ilk devir sûfilîğinin en önde gelenlerindedir. 909 (H. 297) yılında vefat etmiş ve Batı Bağdat’ta Şûnîziye Mezarlığı’nda defnedilmiştir⁸⁹⁰. Türbe ve caminin ne zaman yapıldığı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. 1546 tarihli Evkaf Defterinde, Şeyh Cüneyd-i Bağdadî’nin türbesine ait kayıt bulunmakla beraber camiye ait bir bilgi yoktur⁸⁹¹. Dolayısıyla türbenin inşası, Osmanlı döneminde veya öncesinde olabilir. Ancak türbenin yanında bulunan caminin inşası, Osmanlı dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Cami, muhtemelen XVI. yüzyılda inşa edilmiştir. Cami, 1852 yılında Vali Namık Paşa tarafından büyük ölçüde yenilenmiştir⁸⁹². 1979 tarihinde cami tamamen yıktırılarak yeniden inşa edilmiştir⁸⁹³.

Vezir Cami (Hasan Paşa Cami)

Sokullu-zâde Hasan Paşa, 1598-1600 yıllarında Bağdat’ta vali olarak bulunduğu sırada⁸⁹⁴, 1599 yılında bu camiyi inşa ettirmiştir. Bu cami, daha

⁸⁸³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

⁸⁸⁴ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 40; A. Uluçam, *age.*, s. 70.

⁸⁸⁵ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 50.

⁸⁸⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 70.

⁸⁸⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 83.

⁸⁸⁸ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 269; M. Streck, “Kâzımeyn mad.”, *İA.*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 256.

⁸⁸⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 83.

⁸⁹⁰ Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdadî mad.”, *TDVİA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 119-121.

⁸⁹¹ *Kuyud-ı Kadime 582*, s. 136/b.

⁸⁹² A. Uluçam, *age.*, s. 212.

⁸⁹³ A. Uluçam, *age.*, s. 212.

⁸⁹⁴ Mehmet Süreyya, *age.*, C. IV, s. 127.

çok halk arasında Vezir Cami olarak bilinmektedir⁸⁹⁵. Şehir merkezinde eksikliği hissedilen büyük bir cami ihtiyacı, bu caminin inşasıyla birlikte sona ermiş oldu⁸⁹⁶. Cami, Dicle Nehri kıyısında büyük köprü'nün yanındadır.

1816 tarihinde Bağdat'ı ziyaret eden J.Buckingham; Vezir Camisi'nin hatırı sayılır bir büyüklükte olduğu ve şahane bir kubbeye sahip olduğunu dıştan güzel bir görünüşe sahip olmasına rağmen, içerisinin kirli ve büyük bir tamire ihtiyaç olduğundan bahsetmektedir⁸⁹⁷.

Dicle Nehri'nin taşkınlarından sık sık büyük ölçüde etkilenen cami, bu nedenle zaman zaman onarımdan geçirilmiştir. Nihayet 1957 yılında Irak Vakıflar İdaresi tarafından aslına uygun olmayacak şekilde tamir edilmiş olup caminin mimari yapısı ve süslemeleri büyük ölçüde değiştirilmiştir⁸⁹⁸.

İskender Paşa Cami

İskender Paşa, 1565-1568 yıllarında beylerbeyi olarak Bağdat'ta görev yaptığı sırada yaptırmış olduğu camidir⁸⁹⁹. Cami, şehrin güneyinde yer alan Babü'ş-Şarkiye'ye yakın bir mevkidedir⁹⁰⁰. Cami hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için, İskender Paşa tarafından vakıf kurulmuştur⁹⁰¹. 1946 yılında Irak yönetiminin İskender Paşa Cami yıkılarak yerine binalar yapılmıştır⁹⁰².

Murad Paşa (Muradiye) Cami

Murad Paşa, 1569-1572 yıllarında beylerbeyi olarak Bağdat'ta görev yaptığı sırada yaptırmış olduğu camidir⁹⁰³. Cami, Babü'l-Muazzama'ya yakın bir tarafta olup Bağdat Meydanı'nda yer almaktadır⁹⁰⁴. Evliya Çelebi, Murad Paşa Camisi'nin kubbeli ve iki minareli olduğunu, ancak caminin tamir edilmesi gerektiğini yazmaktadır⁹⁰⁵. Cami, II. Abdulhamit zamanında ve 1970 ile 1975 yılları arasında Irak Vakıflar İdaresi tarafından tamir edilmiştir⁹⁰⁶.

⁸⁹⁵ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 142-143; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 233-234.

⁸⁹⁶ A. Raymond, *age.*, s. 127.

⁸⁹⁷ J. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, s. 430.

⁸⁹⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 212.

⁸⁹⁹ *Maliyeden Müdevver 563*, s. 104; Mehmet Süreyya, *age.*, C. I, s. 347; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 105-106.

⁹⁰⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 209.

⁹⁰¹ *Kuyud-ı Kadime 582*, s. 135/a.

⁹⁰² A. Uluçam, *age.*, s. 209.

⁹⁰³ *Maliyeden Müdevver 563*, s. 104; BOA. Mühimme 19, 651/1432.

⁹⁰⁴ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, s. 65/a; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 112.

⁹⁰⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

⁹⁰⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 66-67.

Kameriye Cami

Kameriyye Cami, Batı Bağdat'ta Abbasi Halifesi Muntasır Billah tarafından yaptırılmış olan mescidin yerine inşa edilmiştir⁹⁰⁷. Ancak caminin yapım tarihini tespit edebilmemiz mümkün olmamıştır. 1544-1545 ve 1546 tarihli Evkaf Defterlerinde caminin adının kayıtlı olduğunu görmekteyiz.⁹⁰⁸ Dolayısıyla bu cami, Osmanlı idaresinin ilk yıllarında veya Osmanlı öncesinde inşa edilmiş olduğunu düşünmekteyiz.

Kanber Ali Cami

Kanber Ali hakkında tam bir bilgi olmamakla beraber, Hz. Ali'nin kölesi olduğu üzerinde durulmaktadır. Cami, Akkoyunlular döneminde 1469 (H. 874) tarihinde Kanber Ali Mezarı yanında inşa edilmiştir⁹⁰⁹. Evliya Çelebi, Kanber Ali Camisi'nin minareli bir yapı olduğunu yazmaktadır⁹¹⁰. Mezar ve camiye mahsus vakıf gelirleri mevcuttu⁹¹¹. Kanber Ali Cami, 1976 yılında yıkılarak yeniden inşa edilmiştir⁹¹².

Vefa Hatun Cami

Celayir hükümdarı Sultan Ahmed bin Üveys'in annesi Vefa Hatun'un yaptırmış olduğu camidir. Bağdat Valisi İsmail Paşa, 1698 yılında camiyi büyük ölçüde yenilemiştir. Bu tarihten sonra cami, "*İsmailiye Cami*" olarak tanınmıştır⁹¹³.

Zümrüd Hatun (Camiü's-Sâga, Haffafin) Cami

Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ın annesi Zümrüd Hatun (1202 tarihinde vefat etmiştir.) tarafından yaptırılmıştır. Abbasiler zamanında bu cami, Ümmü Hazâir adıyla tanınmaktaydı. Zümrüd Hatun Cami, 1590 yılında Bağdat Beylerbeyi Cağala-zâde Sinan Paşa tarafından tamir ettirilmiştir⁹¹⁴. Irak Vakıflar İdaresi tarafından da tamir edilmiş olan cami, günümüze ulaşabilmiş tarihî eserlerdendir⁹¹⁵. Caminin minaresi, XII. yy. sonlarında yapılmış olup Selçuklulardan kalma en eski minaredir⁹¹⁶.

⁹⁰⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 308.

⁹⁰⁸ Tapu Tahrir 386, s. 240; *Kuyud-ı Kadime* 582, s. 131/a.

⁹⁰⁹ A. el Azzavi, "Camiü'l-Hulefa", s. 32-38.

⁹¹⁰ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

⁹¹¹ Tapu Tahrir 386, s. 213; *Kuyud-ı Kadime* 582, v. 94/a.

⁹¹² A. Uluçam, *age.*, s. 212.

⁹¹³ A. Uluçam, *age.*, s.210.

⁹¹⁴ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 132; A. Uluçam, *age.*, s. 55.

⁹¹⁵ A. Uluçam, *age.*, s. 55.

⁹¹⁶ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 132; A. Uluçam, *age.*, s. 55.

Şeyh Seraceddin Cami

Şeyh Seraceddin Ömer-i Halvetî, âlim ve mutasavvıf bir şahsiyet olup 1368 (H. 750) tarihinde vefat etmiştir⁹¹⁷. 1373 (H. 753) tarihinde Şeyh Seraceddin adına mezarının bulunduğu yere, içinde caminin bulunduğu bir külliye inşa edilmiştir. Şeyh Seraceddin Cami hakkında, incelediğimiz döneme ait elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. 1718 yılında Bağdat Valisi Hüseyin Paşa, külliye içinde yer alan cami, türbe ve diğer imaret binalarını tamir ettirmiştir. 1975 yılında Irak Vakıflar İdaresi, külliye büyük ölçüde yıktırılmış ve yerine modern büyük bir cami yaptırmıştır⁹¹⁸.

Muhammed Fazl Cami

Muhammed Fazl Cami, tespit edebildiğimiz kadarıyla İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın veziri Muhammed bin Feyzullah Reşidüddin tarafından yaptırılmıştır⁹¹⁹. Caminin yanında Muhammed bin Feyzullah'a ait mezar bulunmaktadır. Türbe ve caminin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıf gelirleri tahsis edilmiştir⁹²⁰. Bağdat Valisi Cevad Paşa tarafından 1795 yılında tamir edilmiştir⁹²¹. 1975 yılında cami, Irak Vakıflar İdaresi tarafından Arap tarzında tamir edilmiştir⁹²².

Seriha Camii

Merhum Ali Paşa tarafından İç Kale'de yaptırılmış olan camidir⁹²³. Ali Paşa'nın, Bağdat beylerbeyliği vazifesinde bulunanlardan birisi olduğunu düşünmekteyiz. Ancak XVI. yüzyılda beylerbeyliği vazifesi yapanlar arasında Ali Paşa adını taşıyan birkaç kişinin bulunmasından dolayı, caminin kesin olarak hangi tarihte kim tarafından yapıldığı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Seriha Cami adına, daha sonraki dönemlerde rastlamamaktayız.

Mescitler

Kale Mescidi (Murad Han) Cami

1534 yılında Bağdat'ta Osmanlı hâkimiyetini sağlayan Kanuni Sultan Süleyman, kış mevsimi süresince Bağdat'ta kaldığı sırada İç Kale'de inşa ettirmiş olduğu mescittir. Sultan Süleyman Cami olarak da bilinen mescit, IV. Murad'ın Bağdat Seferi sonrasında büyük bir tamirattan geçirilmiştir. Bu

⁹¹⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 237-238.

⁹¹⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 209-210.

⁹¹⁹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 237-238.

⁹²⁰ *Tapu Tahrir 386*, s. 217; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 95/a.

⁹²¹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 238.

⁹²² A. Uluçam, *age.*, s. 211.

⁹²³ *Maliyeden Müdevver 20180*, s. 6.

tarihten sonra Murad Han Camisi olarak tanınmıştır⁹²⁴. Osmanlı dönemine ait en eski eserlerden olup günümüzde yıkılarak yeni baştan yaptırılmıştır⁹²⁵.

Sultan Seyyid Ali Mescidi

İç Kale’de yer alan mescit⁹²⁶ büyük ihtimalle Celayirliler döneminde yapılmıştır. Mescit, Sultan Seyyid Ali’nin Türbesi yanındadır. Sultan Seyyid Ali’nin kim olduğuna dair çeşitli görüşler olup genellikle bu şahsın Rufai şeyhi olduğu kabul edilir. İncelediğimiz dönemde mescit olarak tanınan yapı, tahminimizce daha sonraki yapılan genişletme çalışmaları sonunda cami olarak anılmaya başlanılmıştır. Cami, 1892 yılında II. Abdülhamid tarafından ve 1965 yılında Irak Vakıflar İdaresi tarafından tamir ettirilmiştir⁹²⁷.

Kumriye (Kumrulu) Mescidi

Batı Bağdat’ta Kuşlar Kalesi içerisinde yer alan mescit, Abbasi Halifesi Muntasır tarafından 1228 (H. 626) tarihinde yaptırılmıştır. Dicle Nehri taşkınlarından mescit sık sık zarar görmüştür. Osmanlı döneminde birçok defa tamir edilmiş olan mescitten yalnızca minaresi günümüze kadar gelebilmiştir⁹²⁸.

Ebu Necibüddin Abdülkahir-î Sühreverdi Mescidi

Ebu Necibüddin Abdülkahir-î Sühreverdi’nin Daru’z-Zibât’ta bulunan türbesi yanındaki mescittir⁹²⁹. Mescidin yapım tarihini tespit edebilmemiz mümkün olmadı. Ancak mescidin Osmanlı öncesine ait bir tarihî eser olduğunu tahmin etmekteyiz. XIX. yy. ortalarında Bağdat’ı ziyaret eden Mehmed Hurşid Paşa, bu mescitten bahsederken, “*mescitlerden sadece zikre şayan yalnız valilerin muhkim oldukları sarayın ittisalinde Ebu’n-Necip Abdulkahir-i Sühreverdi’nin mescid-i şerifi ve medresesi...*” olduğunu zikretmektedir⁹³⁰.

İmam Cafer Sadık Mescidi

İmam Cafer Sadık, Hz. Ali’nin soyundan olup on iki imamın beşincisidir. İmam Cafer Sadık adına Batı Bağdat’ta yapılmış olan mescittir. Mescidin yanında onun hatırasına makam bulunmaktaydı⁹³¹. Mescidin yapım tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Pervane Ağa Mescidi

⁹²⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 240.

⁹²⁵ A. Uluçam, *age.*, s. 209.

⁹²⁶ *Maliyeden Müdevver 20180*, s. 9.

⁹²⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 64.

⁹²⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 58.

⁹²⁹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 310.

⁹³⁰ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

⁹³¹ *Tapu Tahrir 386*, s. 233; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 124/a.

Pervane Ağa Mescidi, Şah Veli Mahallesi'nde yer almaktadır. Mescidin kendine ait vakıf gelirleri bulunmaktaydı⁹³². Ancak mescidin yapım tarihi ve daha sonraki durumu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Hasan Bali Beğ Mescidi

Merhum Hasan Bali Beğ'in Baş Meydan'da bulunan mezarı yanında, Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa (1545-1547) tarafından yaptırılan mescittir. Mezar ve mescit için vakıf gelirleri tahsis edilmiştir⁹³³.

Ahlatiyye Mescidi (Selçuka Hatun veya Hilatiyye Mescidi)

Selçuka Hatun, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Aslan'ın kızı olup Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ın eşidir. 1180 (H. 576) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve bir yıl sonra kendi adına yapılan türbeye gömülmüştür⁹³⁴. Türbe ve ribat Batı Bağdat'ta Dicle Nehri kenarında bulunmaktaydı⁹³⁵. Tahminimizce Ahlatiyye Mescidi'nin de aynı tarihlerde bu eserlerin yanında inşa edilmiştir. Selçuka Hatun Ribatı, Türkiye Selçuklu mimarî üslubuyla yapılmış ve zamanla Bektaşî Tekkesi haline getirilmiştir. Halk ise burayı Hızır-İlyas Tekkesi olarak tanımaktadır⁹³⁶. Ahlatiyye Mescidi, daha sonraki tarihlerde Hızır-İlyas Cami olarak adlandırılmıştır⁹³⁷.

Mustafa Beğ Mescidi

Mustafa Beğ Mescidi, Saru Beğ Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Mescidin ihtiyacını karşılaması için, vakıf gelirleri tahsis edilmiştir⁹³⁸.

Şaban Mescidi

Bakkalan Pazarı'nda bulunan Şaban Mescidinin kendine ait vakıf gelirleri mevcuttur⁹³⁹. Ancak bu mescidin yapım tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hacı Hamza Mescidi

Bu mescit, Şeyhü'l-Meşayih'in yanındaki vakıf yeri üzerindeki Hacı Hamza tarafından inşa edilmiştir⁹⁴⁰. Bu mescidin yapım tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

⁹³² *Kuyud-ı Kadime 582*, v.134/a.

⁹³³ *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 124/b.

⁹³⁴ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; A. Uluçam, *age.*, s. 222; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 153.

⁹³⁵ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 250.

⁹³⁶ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; A. Uluçam, *age.*, s. 225.

⁹³⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 301.

⁹³⁸ *Kuyud-ı Kadime 582*, v.131/a; *Maliyeden Müdevver 20180*, s. 7.

⁹³⁹ *Maliyeden Müdevver 20180*, s. 6.

⁹⁴⁰ *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 131/b.

Hacı Nasreddin Debbağ Mescidi

Zeynî Beriş Mahallesi'nde Hacı Nasreddin Beriş tarafından yaptırılan mescit olup bu mescide ait vakıf gelirleri mevcuttu⁹⁴¹. Bu mescidin yapım tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Şeyh Ali Mescidi

Bu mescit, Şeyh Ali Mezarı'nın yanında yer almaktaydı. Mescidin kendine ait vakıf gelirleri mevcuttu⁹⁴². Bu mescidin yapım tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

İmam Musa Kâzım Mescidi

İmam Musa Kâzım Hamamı'nın yanında bulunan mescittir⁹⁴³. Evkaf Defterlerinde sadece mescit olarak ifade edilmektedir. Bu mescit, hamamın yanında inşa edilmiş olduğundan İmam Musa Kâzım ismi taşıma ihtimalini düşünerek bu isimi verdik. Mescidin kendine ait vakıf gelirleri bulunmaktaydı.

Hasan Hilvani Mescidi

Şeyh Ali Sûkunda bulunan İmam Musa Kâzım Hamamı'nın hemen yakınında yer alan mescittir. Hasan Hilvani Mescidi'nin kendine ait vakıf gelirleri bulunmaktaydı⁹⁴⁴.

Kız Ali Mescidi

Kız Ali Mescidi, Akkoyunlular zamanında 1489 (H. 894) tarihinde Hoca Eminateddin Lütfullah el-Buhari tarafından yaptırılmıştır. Mescit için vakıf gelirleri tahsis edilmişti⁹⁴⁵. İncelediğimiz dönemde, bu mescit ismine rastlamamakla beraber, Osmanlı hâkimiyetinden kısa süre önce yapılmasından dolayı, büyük ihtimalle Osmanlı dönemine ulaştığını tahmin etmekteyiz.

Medreseler

Bağdat, Abbasi döneminden itibaren İslam dünyasında önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Halife Memun zamanında inşa edilen Beytül-Hikme ile Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün yaptırmış olduğu Nizamiye Medresesi, İslam dünyasının en önde gelen eğitim kurumları olarak ün kazanmıştır. Bunların yanında Abbasiler döneminde açılmış olan birçok medresede Bağdat'ta ilmi bir canlılığın olmasına katkı sağlamıştır.

⁹⁴¹ *Tapu Tahrir 386*, s. 240; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 132/a.

⁹⁴² *Tapu Tahrir 386*, s. 236; *Kuyud - ı Kadime 582*, v.132/b.

⁹⁴³ *Tapu Tahrir 386*, s. 235; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 124/b.

⁹⁴⁴ *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 132/b.

⁹⁴⁵ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Defter No: 601, s. 152.

Moğollar'ın Bağdat'a hâkim olmasından sonra kısa bir süre ilmi faaliyetler kesintiye uğramışsa da Bağdat'ta vazife yapan İlhanlı valileri, tahrip olan cami ve medreselerin onarılmasını sağlayarak yeniden eğitim faaliyetlerinin başlamasını sağlamışlardır. Celayirliiler döneminde de yaptırılmış olan cami ve medreseler Bağdat'taki eğitim faaliyetlerine önemli bir katkı sağlamıştır.

İncelediğimiz dönemdeki medreseler Osmanlı öncesine ait olup Osmanlı'ya intikal eden ve Osmanlı döneminde inşa ettirilmiş olan medreselerden müteşekkildir. Bağdat medreselerinin bir bölümü müstakil medreseler olduğu gibi, camilere bağlı birkaç hücreden oluşan camiler de mevcuttur. XIX. yy. ortalarında Bağdat'ı ziyaret eden M. Hurşid Paşa, Bağdat camilerinin ekserisinin havlusunda bulunan birkaç hücrede tedrisat yapıldığını zikretmektedir⁹⁴⁶. Bu bilgi, Bağdat'taki eğitim faaliyetinin yoğunluğunu ve yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Evliya Çelebi, Bağdat'ta 6 adet darulkurra ve 70 adet darul hadisten 40 tanesinin eğitim verdiğini söylemektedir⁹⁴⁷. Münşi el-Bağdadi ise, XIX. yüzyılda Bağdat'ta 6 medresenin dört mezhep üzerine eğitim faaliyeti yürüttüğünü zikretmektedir⁹⁴⁸. İncelediğimiz dönemde müstakil ve camilere bağlı olmak üzere toplam 14 medrese adını tespit etmekteyiz. Bu medreseler hakkında aşağıda bilgi yer almaktadır:

Mustansırıyye Medresesi

Mustansırıyye Medresesi, Abbasi Halifesi Mustansır Billah tarafından yaptırılmıştır. Medrese yapımına 1227 (H. 625) tarihinde başlanmış ve 1233 (H. 631) tarihinde tamamlanarak hizmete girmiştir⁹⁴⁹. Mustansırıyye Medresesi'nin mimari yapısında Büyük Selçuklu geleneği ve Zengi mimarisinin etkileri görülmektedir. Medresenin doğusundaki cümle kapısı önünde halifenin adı ve dört mezhep için yapıldığı yazılıdır. Medresede eyvanlar üzerinde iki kat üzerinde 56 hücre, doğu tarafta eyvanın arkasında uzun ve dar koridora açılan çeşitli tonozlarla örtülü altı muhteşem dersanesi mevcuttu⁹⁵⁰. Ayrıca halife zamanında 80.000 ciltlik kitabı ihtiva eden büyük bir kütüphanesi de bulunmaktaydı. Ancak Moğol istilası sırasında bu kütüphane talan edilmiştir⁹⁵¹.

Mustansırıyye Medresesi, 1273 (H. 672) tarihinde Dicle Nehri'nin taşmasından dolayı zarar görmesi üzerine duvarları ve döşemesi tamir

⁹⁴⁶ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

⁹⁴⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

⁹⁴⁸ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30.

⁹⁴⁹ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 161-170; O. Aslanapa, *age.*, s. 112-114; A. Uluçam, *age.*, s. 108-112.

⁹⁵⁰ O. Aslanapa, *age.*, s. 112-114.

⁹⁵¹ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 52.

edilerek tekrar hizmete sokulmuştur. Birçok yangın ve su taşkınlarına maruz kalan medrese, XVI. yy. sonlarında terk edilmiştir⁹⁵².

28 Mayıs 1611 (15 Rebiülevvel 1020) tarihinde Bağdat beylerbeyine gönderilen nişan-ı hümayunda; harap olan Mustansırıyye Medresesi'nin, mevlevi-hânlarla tekke olarak tahsis edilmesi buyrulmuştur⁹⁵³. Bu tarihten itibaren Mevlevi Tekkesi olarak kullanılmaya başlanılmıştır. XVIII. yy. sonlarında Bağdat Valisi Ebu Said Süleyman Paşa tarafından bu bina han haline getirildi. 1827 tarihine kadar vergi dairesi, XIX. yy. ortalarına kadar ise gümrük deposu olarak kullanılmıştır. 1936 veya bir başka görüşe göre 1945 yılında onarıma alınmıştır. Bu bina, 1960 yılında İslam Eserleri Müzesi adıyla hizmete açılmıştır⁹⁵⁴.

Mercaniye Medresesi

Celayir hükümdarı Sultan Üveys zamanında Bağdat valisi olan Eminüddin Mercan Olcayto tarafından, 1357 (H. 758) veya 1358 (H. 759) tarihinde Mercaniye Camisi'nin yanında inşa ettirilmiştir⁹⁵⁵. Eminüddin Mercan Cami ve Darüşşifası için büyük gelirleri ihtiva eden bir vakıf kurulmuştur⁹⁵⁶. İncelediğimiz dönemde Bağdat'ın önde gelen medreselerinden biriydi. Medresede Hanefi ve Şafii mezheplerine göre eğitim verilmekteydi⁹⁵⁷. 1779-1802 yılları arasında Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve 1926 yılında da Irak Vakıflar Bakanlığı tarafından tamir edilmiştir. Günümüzde Reşit Caddesinde bulunan medresenin taç kapısı dışındaki bölümleri tamamıyla yıkılarak iç süslemelerinin bir kısmı müzeye bir kısmı da yeni yapılmış camiye kaldırılmıştır⁹⁵⁸.

İmam Âzam Ebu Hanife Medresesi

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan zamanında, onun devlet adamlarından olan Ebu Sa'd Şerefü'l-Mülk Muhammed bin Mansur Harezmî, 1067 (H. 459) tarihinde Bağdat'ta amidlik vazifesiyle bulunduğu sırada, İmam-ı Âzam'ın kabri üzerine büyük ve yüksek bir kubbe yaptırdı. Böylece kabrini büyük bir türbe haline getirdiği gibi, türbenin karşısında Nizamü'l-Mülk'ü örnek alarak Hanefi mezhebi mensupları için bir de medrese yaptırdı. Şerefü'l-Mülk, bununla da kalmayarak medreseye müderris tayin etti ve müderris ile talebeler için arazi de vakf etti⁹⁵⁹. Medrese 15 Mayıs 1067 (27 C.

⁹⁵² A. Uluçam, *age.*, s. 108.

⁹⁵³ *Maliyeden Müdevver* 3260, 122/c.

⁹⁵⁴ A. Uluçam, *age.*, s. 108; T. Baqır, *agm.*, s. 6-7.

⁹⁵⁵ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 181-187; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 217-220; A. Uluçam, *age.*, s. 113-117; T. Baqır, *agm.*, s. 8.

⁹⁵⁶ *Tapu Tahrir* 386, s. 236; *Kuyud-ı Kadime* 582, v. 128/a.

⁹⁵⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 219.

⁹⁵⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 113.

⁹⁵⁹ M. A. Köymen, *age.*, C. III, s. 201-202; T. Baqır, *agm.*, s. 10-11.

Ahir 459) tarihinde hizmete açılmış olup Nizamiye Medresesi'nden dört ay on üç gün önce hizmete başladığından Bağdat'ın ilk medresesi olduğu kabul edilmektedir⁹⁶⁰. Safevilerin, 1508 tarihinde Bağdat'ı istilaları sırasında İmam-ı Âzam Türbe ve Medresesi tahrip edildi. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1534)'te Bağdat'a hâkim olduktan sonra, tahrip edilen türbe ve medrese yeniden yapılmış ve cami, ribat, hamam gibi yapılar da ilave edilerek bir külliyeeye dönüştürülmüştür. Külliye, IV. Murad zamanında da esaslı bir şekilde tamir edilmiştir. Bu tamir faaliyetlerini çeşitli tarihlerde de devam ettiğini görmekteyiz⁹⁶¹. İmam-ı Âzam Medresesi, türbenin yanından başlayıp haremın kible boyunca uzanmaktadır. Medrese geniş bir avlu içinde, sivri kemerli revakların çevirdiği, iki katlı bir yapı olup katlarda hücreler bulunmaktadır. Medrese, Türk-İslam mimari üslubu ile yapılmıştır. Ancak günümüzde medrese ve avlu içindeki diğer yapılar yıkılarak yerine yeni binalar yapılmıştır⁹⁶².

Seyyid Abdülkadir Geylani Medresesi

Seyyid Abdülkadir-i Geylani Külliyesi'nin yerinde ilk önce Hanbeli fakih Ebu Said el-Mübarek bin Ali el-Muharremi'nin (Vefatı 1119/513) yaptırdığı medrese bulunmaktaydı. Onun talebesi olan Seyyid Abdülkadir-i Geylani binayı genişleterek tekke haline getirmiştir. Bu medrese, 1508 tarihinde Safevilerin istilasını sırasında tahrip edilmiştir⁹⁶³. Kanuni, 1534 tarihinde Bağdat'a hâkim olunca, Mimar Sinan'a Seyyid Abdülkadir-i Geylani için türbe, cami, medrese ve imaretten oluşan bir külliye yaptırmıştır⁹⁶⁴. Başta IV. Murad zamanında olmak üzere külliye çeşitli tarihlerde yeniden elden geçirilmiştir⁹⁶⁵.

Külliyeinin kuzeybatı tarafında, medrese, tekke, yemekhane, imam ve hadim odaları ve türbelere kadar uzanan kütüphane yer almaktaydı. Medrese iki katlı olup alt katlar zikir ve ders için, üst katlar ise yatakhane olarak kullanılmaktaydı. Hücrelerin hepsi aynı plan ve büyüklükte olması yanında köşelerdeki hücreler daha büyük tutulmuştu⁹⁶⁶.

Ebu Necibüddin Abdülkahir Sühreverdi Medresesi

Ebu Necibüddin Abdülkahir Sühreverdi'nin Daru'z-Zibâtta bulunan türbesi yanında mescit ile birlikte bir medrese de inşa edilmiştir⁹⁶⁷. Ancak

⁹⁶⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 23.

⁹⁶¹ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 30-32; A. Uluçam, *age.*, s. 23-24; T. Baqır, *agm.*, s. 10-11.

⁹⁶² A. Uluçam, *age.*, s. 24-26.

⁹⁶³ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 125; A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, "Abdülkadir Geylani Külliyesi", s. 63.

⁹⁶⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 399; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 32-34; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

⁹⁶⁵ A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, "Abdülkadir Geylani Külliyesi", s. 63.

⁹⁶⁶ A. Uluçam, "Abdülkadir Geylani Külliyesi", s. 66.

⁹⁶⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 247-310.

medresenin ve mescidin yapım tarihi bilinmemektedir. İncelediğimiz dönemde Ebu Necibüddin Sühreverdî adına evkaf kaydı olduğu görülmektedir⁹⁶⁸. XIX. yy. ortalarında Bağdat'ı ziyaret eden M. Hurşid Paşa medrese hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“...yalnız valilerin mukîm oldukları sarayın ittisâlinde Ebu'n-Necip Abdulkahir Sühreverdî'nin mescid-i şerif ve medresesi olup bu medresenin senevî tahminen yüzellibin guruş hâsulla evkafı olup el-ân cânib-i Evkâf-ı Hümâyûndan mazbûten bu minvâl lâyıkında idâre olunmaktadır...”*⁹⁶⁹.

Zümrüd Hatun Medresesi

Abbasi Halifesi Mutezid Biemrillah'ın eşi Halife Nasır Lidinillah'ın annesi olan Zümrüd Hatun Türk asıllı olup hayırseverliği ile tanınmaktadır⁹⁷⁰. Medrese Kerh bölgesinde Maruf-ı Kerhi ve Zümrüd Hatun'un türbeleri yanında yer almaktadır. Zümrüd Hatun tarafından inşa ettirilen medrese 1183 (H.579) tarihinde tamamlanmıştır. Medrese Şafii mezhebine göre eğitim vermekteydi⁹⁷¹. İncelediğimiz dönemde Zümrüd Hatun Medresesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak medrese yanında bulunan Zümrüd Hatun Türbe ve Camisi'nin faaliyette olduğunu görmekteyiz. Bu bilgiden hareketle, medresenin de bu dönem içerisinde eğitim faaliyetini devam ettirdiğini kanaati oluşturmaktadır. Bu medreseden günümüze bir şey ulaşamamıştır.

Hulefâ Medresesi

Saraçhane'de bulunan Hulefâ Medresesi, tahminimizce Abbasi döneminde yapılmıştır. XVII. yy. ortalarında Bağdat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, medresenin bulunduğu yerde yeniçerilere at tayini verildiğini ifade etmektedir⁹⁷². Bu bilgiyi dikkate aldığımızda, bu medresenin XVI. yy. sonuna kadar eğitim faaliyetini sürdürmüş olmalıdır.

Vefa Hatun (Vefaiye, Aliye) Medresesi

Celayir Hükümdarı Sultan Ahmed Bin Üveys'in annesi Vefa Hatun'un Kebapçılar Çarşısı'nda cami ile beraber yaptırdığı medresedir. Bağdat Beylerbeyi Çağala-zâde Sinan Paşa tarafından ve daha sonra 1762 yılında Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından medrese tamir ettirilmiştir. Ali Paşa'nın medreseyi yenilemesinden dolayı Aliye Medresesi olarak da anılmaya

⁹⁶⁸ *Tapu Tahrir 386*, s. 229-280; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 113/a-114/b.

⁹⁶⁹ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

⁹⁷⁰ Geçmiş yıllarda araştırmacılar tarafından Halife Harun Reşid'in eşi Sitti Zübeyde ile Zümrüd Hatun karıştırılarak Zümrüd Hatun'a ait türbe, cami ve medrese Sitti Zübeyde Hatun'a ait olduğu zannedilmiştir. Ancak son yıllarda bu yapıların Zümrüt Hatun'a ait olduğu tespit edilmiştir. Bkz. A. Uluçam, *age.*, s.129.

⁹⁷¹ A. Uluçam, *age.*, s. 217.

⁹⁷² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 419.

başlanılmıştır. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında Vefa Hatun Medresesi'ni sanat okulu haline dönüştürmüştür⁹⁷³.

İncelediğimiz dönemde medresenin kendisine ait vakıf gelirlerinin olduğunu görmekteyiz⁹⁷⁴.

İsmailiye Medresesi

İsmailiyye Medresesi, İlhanlı veya Celayirliiler dönemine ait bir medresedir⁹⁷⁵. İncelediğimiz dönemde evkaf kaydı dışında⁹⁷⁶ medrese hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Yamanca Hatun Medresesi

1544-1545 yıllarına ait Evkaf Tahrir Defterinde, Yamanca Hatun Medresesi'nin kaydı bulunduğu halde⁹⁷⁷, 1574-1595 yıllarına ait Evkaf Defterinde bu medrese ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Tahminimizce bu medresenin yapılışı, Osmanlı öncesine dayanmaktadır. İncelediğimiz dönemde medrese hakkında bir evkaf kaydı dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Ahlâtiyye Ribatı Medresesi (Selçuka Hatun, Hilatiye)

Selçuka Hatun, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın kızı olup Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ın eşidir. Selçuka Hatun, Batı Bağdat'ta kendi adına bir ribat yaptırmış olup türbesi de ribat yanında bulunmaktadır⁹⁷⁸. Medresenin de bu ribat ve türbenin yanında yer aldığını tahmin etmekteyiz. 1544-1545 yıllarına ait Evkaf Tahrir Defterinde, "*Medrese-i Ribât-ı Ahlâtiyye*" tabiri kullanılırken⁹⁷⁹; 1574-1595 yıllarına ait Evkaf Defterinde ise "*Mescid-i Ahlâtiyye*" tabiri kullanılmıştır⁹⁸⁰. Bu bilgidен anladığımız kadarıyla, medrese ile mescidin aynı binada yer aldığını tahmin etmekteyiz. Zamanla bu yapının Bektaşî Tekkesi (Hızır-İlyas Tekkesi) olması⁹⁸¹ ve ayrıca bir medreseden bahsedilmemesi bu düşüncemizi desteklemektedir.

Ayşe Hatun Medresesi

Ayşe Hatun Medresesi, tahminimizce aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktaydı. Ayşe Hatun Medresesi'ne ilk olarak 1574-1595 yıllarına ait

⁹⁷³ A. Uluçam, *age.*, s. 210-217.

⁹⁷⁴ *Tapu Tahrir 386*, s. 237; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 130/a-b.

⁹⁷⁵ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 248.

⁹⁷⁶ *Tapu Tahrir 386*, s. 238; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 129/a-b.

⁹⁷⁷ *Tapu Tahrir 386*, s. 239.

⁹⁷⁸ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; A. Uluçam, *age.*, s. 222; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 153.

⁹⁷⁹ *Tapu Tahrir 386*, s. 239.

⁹⁸⁰ *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 130/a.

⁹⁸¹ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; A. Uluçam, *age.*, s. 225.

Evkaf Defterinde rastlamaktayız⁹⁸². Dolayısıyla Ayşe Hatun Medresesi'nin Osmanlı idaresi sırasında yeni hizmete girdiğini söyleyebiliriz.

İsfahaniye Medresesi

İsfahaniye Medresesi adına, Osmanlı öncesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla rastlamamaktayız. Bu medrese adına, incelediğimiz döneme ait her iki Evkaf Defterinde⁹⁸³ yer almaktadır. Tahminimizce bu medrese Osmanlı döneminde kurulmuştur.

Akuliye Medresesi

İmam Cemaleddin Akuli, 1240-1327 (H. 638-728) tarihlerinde yaşamış olup Şafii mezhebi fakihlerindendir. Mustansırıyye Medresesi'nde ders vermiştir. Türbesi yanında onun adıyla anılan bir cami bulunmaktadır. Akuliye Medresesi'nin sadece adını tespit edebilmekteyiz⁹⁸⁴. Medresenin camiden müstakil olup olmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda medrese adından fazla zikredilmemesinden hareketle, Akuliye Camisi'nde eğitim faaliyeti yürütüldüğünü tahmin etmekteyiz.

Tekke ve Zaviyeler

Tekke (tekye) kelimesi, dayanma, dayanacak yer, anlamına gelmektedir. Tasavvufta, tarikat mensuplarının oturup kalktıkları ve ayin icra ettikleri yer anlamındadır. Bu arada “zaviye”, “hankâh”, “dergâh” ve “asitane” isimleri de hemen hemen tekke ile aynı anlama gelmektedir⁹⁸⁵.

Zaviye, hücre, küçük oda, tekkelerin biraz küçüğü olup, şehir ve kasabaların kenarlarında bulunan, tarikat mensuplarının oturup kalktıkları ayin yaptıkları yer manasında kullanılmaktadır⁹⁸⁶. Arşiv belgelerinde gördüğümüz kadarıyla, “tekke, zaviye, hanegâh ve dergâh” isimleri arasında hemen hemen hiçbir ayırım gözetilmeksizin birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları görülmektedir⁹⁸⁷.

Bağdat, İslam tarihi boyunca birçok âlim ve evliyanın yaşadığı bir coğrafya olduğundan, İslam dünyasında “*Burc-ı Evliya*” olarak da ün kazanmıştır. Bağdat'ta birçok tekke ve zaviyenin mevcudiyetine

⁹⁸² *Kuyud-ı Kadime* 582, v. 129/b-130/a.

⁹⁸³ *Tapu Tahrir* 386, s. 386; *Kuyud-ı Kadime* 582, v. 130/b.

⁹⁸⁴ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 249.

⁹⁸⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Deyim ve Terimler Sözlüğü*, C. III, İstanbul, 1983, s. 445; Rıfat Özdemir, “Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *OTAM*, C. V, Ankara, 1994, s. 265.

⁹⁸⁶ M. Z. Pakalın, *age.*, C. III, s. 648; Ahmet Yaşar Ocak-Suraiya Faroqhi, “Zaviye mad.”, *İA.*, C. XIII, İstanbul, 1988, s. 468-476; R. Özdemir, “Tarikat, Tekye ve Zaviyeler”, s.265.

⁹⁸⁷ R. Özdemir, “Tarikat, Tekye ve Zaviyeler”, s. 265.

rastlamaktayız. Nitekim Evliya Çelebi, Bağdat tekkeleri hakkında şunları yazmaktadır:

*“Cümle yedi yüz adet tekkesi tâdat olunur. Zira her ziyaretgâhda, aremgâh birer tekke bulunmak mukarrerdir. Ezz-cümle İmam-ı Âzam, İmam Musa Kâzım, Şehabeddin-i Sühreverdi, Abdulkadirî'l-Geylanî ve Mevlevihâne tekkeleri meşhurdur”*⁹⁸⁸.

Evliya Çelebi'nin rivayet ettiği yedi yüz tekke sayısını ihtiyatla karşılamakla beraber, Bağdat'taki tekke ve zaviyelerin yaygınlığını göstermesi açısından önemli bir bilgidir. Bizim yaptığımız çalışmada ise, Bağdat'ta on beş tekke ve zaviye ismini tespit edebildik.

İmam-ı Âzam Tekkesi

İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin Bağdat'ın kuzeyinde şehir dışında bulunan türbe ve medresesi, Kanuni Bağdat'a hâkim olduktan sonra, cami, imaret, hamam ve tekke gibi yapılar eklenerek bir külliye haline getirilmiştir. Külliye çeşitli tarihlerde tamirden geçirilmiştir. Irak idaresi 1935 ve 1937 yılında yapılan tamirat sırasında külliye içinde camii ve türbe dışındaki yapılar yıkılarak yeni binalar inşa edilmiştir⁹⁸⁹.

İmam Musa Kâzım Tekkesi (Kâzımiye Tekkesi)

1508 tarihinde Safeviler, Bağdat'a hâkim olduktan sonra, İmam Musa Kâzım Türbesi etrafına yapılan Selçuklu yapılarını yıktırarak yerine yeni bir inşaat başlattılar. Ancak Bağdat 1534 tarihinde Osmanlı idaresine geçmesi üzerine, Padişah bu yarım kalan inşaatı devam ettirerek bir külliye şekline dönüştürdü⁹⁹⁰. Evliya Çelebi'nin yazdığı İmam Musa Kâzım Tekkesi⁹⁹¹, tahminimizce bu külliye ile birlikte yaptırılmıştır. Şiilerce kutsal bir yer sayıldığından buraya yoğun bir ziyaretçi akını olduğundan⁹⁹², tekke hem ziyaretçilere hem de mensuplarına önemli bir hizmet ifa etmekteydi.

Seyyid Abdulkadir-i Geylani Tekkesi (Kadiriye Tekkesi)

Hanbeli mezhebi fakihlerinden Ebu Said el-Müberekk bin Ali el-Muharremi tarafından (Vefatı 1119/H. 513) medrese olarak yaptırılan bina, talebesi Seyyid Abdulkadir-i Geylani tarafından genişletilerek tekke haline getirilmiştir. Seyyid Abdulkadir-i Geylani 1165 (H. 561) tarihinde vefat ettiğinde bu tekkeye gömülerek üzerine de türbe yaptırılmıştır⁹⁹³. Tasavvufta takip ettiği ekol, onun adına nispetle Kadiriyye Tarikatı olarak anılmış ve

⁹⁸⁸ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

⁹⁸⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 23-26.

⁹⁹⁰ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 34-35; A. Uluçam, *age.*, s. 37; T. Baqır, *agm.*, s. 9.

⁹⁹¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

⁹⁹² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 428-429.

⁹⁹³ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 125; A. Uluçam, *age.*, s. 31; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

İslam dünyasında büyük bir ilgi görmüştür. İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde insanlar akın akın türbesini ziyarete gelmişlerdir⁹⁹⁴. Dolayısıyla tekke de bu ziyaretçilere ve mensuplarına karşı önemli bir hizmet ifa ettiği görülmektedir.

Kanuni, Bağdat'a hâkim olduktan sonra, türbe ve cami yenilediği gibi yanlarına da eklenen çeşitli binalarla bir külliyeeye dönüştürülmüştür. Tekke ise külliyeinin kuzeybatısında yer almıştır⁹⁹⁵. Külliye çeşitli tarihlerde tamir edilmiş ve böylece günümüze kadar gelebilmiştir.

Şeyh Ömer Şehabeddin Sühreverdi Tekkesi

Şeyh Ömer Şehabeddin Sühreverdi, Seyyid Abdulkadir-i Geylani'nin halifesidir. Şafii mezhebinde fakih, hadis âlimi ve tasavvuf ehli olup "şeyhlerin şeyhi" unvanıyla tanınmaktadır. Şeyh Şehabeddin Sühreverdi, 1234 (H. 632) tarihinde vefat etmiş ve Babü'l-Vüstani yakınlarında defnedilmiştir. Halife Nasır Lidinillah, Şehabeddin Sühreverdi'nin türbesini yaptırdığı gibi yanına tekke ve kütüphane de inşa ettirmiştir. Osmanlı döneminde Şehabeddin Sühreverdi Türbesi'nin yanındaki yapılara yeni bir yapı eklenerek, külliye haline getirilmiştir. Külliye çeşitli zamanlarda yapılan tamiratlarla zamanımıza kadar gelmiştir⁹⁹⁶.

Şeyh Maruf-ı Kerhi Tekkesi

Şeyh Maruf-ı Kerhi, tasavvuf ehlinin önde gelen şahsiyetlerinden olup 816 (H. 200) tarihinde vefat etmiştir⁹⁹⁷. Mezarı Kerh bölgesinin batı yönündeki sur kapısının yakınındadır. Maruf-ı Kerhi için yapılan türbe ve caminin kesin tarihi bilinmemekle beraber, Abbasiler zamanında yapıldığı bilinmektedir. Tekkenin de yapım tarihi ve durumu hakkında bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Türbe etrafında yapılan binalarla külliye haline getirilmiştir. Osmanlı döneminde çeşitli tarihlerde tamir edilmiştir⁹⁹⁸.

Mevlevi Tekkesi (Mevlevihane)

Bağdat'ta Mevlevi Tekkesi, 1590-1591 yıllarında Mehmed Çelebi tarafından kurulmuştur⁹⁹⁹. 1611 tarihinde ise Mustansırıye Medresesi, Mevlevihane olarak kullanılmaya başlanmış ve Konya'dan tekkeye halife ve mesnevihan tayin edilmiştir. Ancak Mevlevi Tekkesi Vakfı'nın yeterli gelmediği ve masrafları karşılayamadığından tavsiye üzerine Mevlevi şeyhine

⁹⁹⁴ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 120-126; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

⁹⁹⁵ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 32-34, 119; A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, "Abdülkadir Geylani Külliyesi", s. 66; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

⁹⁹⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 49; A. Uluçam, "Irak'taki Selçuklu Türbeleri Hakkında", s. 258-259.

⁹⁹⁷ Tahsin Yazıcı "Marufi Kerhi mad.", *İA.*, C.VII, İstanbul, 1993, s. 344-345.

⁹⁹⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 27.

⁹⁹⁹ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 129-130.

yevmi otuz akçe ulûfe bağlandığı görülmektedir¹⁰⁰⁰. Mevlevi Tekkesi, Bağdat Valisi Davut Paşa (1816-1831) tarafından yeniden elden geçirilerek Asafiye Camisi'ne dönüştürülmüştür¹⁰⁰¹.

Haydarhane Tekkesi (Haydariye Tekkesi)

Haydariye Tarikatı, Kalenderiyenin bir kolu olup kurucusu Kutbüddîn Haydar-ı Zâveî'yedir (Vefatı 1228/H. 618 ?)¹⁰⁰². Bağdat'ta Haydarhane şehrin merkezi yerinde bulunmaktaydı. Osmanlı idaresinin ilk yıllarına ait evkaf kayıtlarında Haydarhanenin mevcut olduğunu görmekteyiz¹⁰⁰³. Dolayısıyla tekkenin Osmanlı öncesinde kurulduğunu tahmin etmekteyiz.

Hızır-İlyas Tekkesi (Bektaşî Tekkesi)

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın kızı olup Abbasi Halifesi Nasır Lidinillahın eşi olan Selçuka Hatun'un Kerh bölgesinde yaptırmış olduğu ribat daha sonra Hızır-İlyas Tekkesi'ne (Hz. İlyas ve Hz. Hızır'a nispetle bu isim verilmiştir) dönüşmüştür. Halk ise bu tekkeyi, Bektaşî Tekkesi olarak isimlendirmiştir¹⁰⁰⁴. Bektaşîliğin Bağdat'a yayılması, Osmanlı yönetimi ile birlikte olduğuna göre¹⁰⁰⁵, ribatın Bektaşî Tekkesi'ne dönüşümü de tahminimizce XVI. yy. içerisinde olması gerekir. Nitekim Evliya Çelebi'nin Bektaşî Tekkesi'nden bahsetmesi¹⁰⁰⁶, bu tahminimizi desteklemektedir. Tekkenin yanında Ahlatiye Mescidi bulunmaktadır ki daha sonra bu mescit Hızır-İlyas Cami olarak tanınmıştır¹⁰⁰⁷.

Rufai Tekkesi

Bağdat'ın İç Kalesi'nde bulunan Sultan Seyyid Ali Mescidi (sonraki tarihlerde cami olarak tanınmıştır)¹⁰⁰⁸ yanında bulunan tekkedir. Sultan Seyyid Ali'nin kim olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ancak mescit yanında bulunan Rufai Tekkesi'nden dolayı büyük ihtimalle Rufai şeyhi olduğu tahmin edilmektedir. Mescit yanında Sultan Ali'ye ait türbede bulunmaktadır. Yapı tahminen Celayir dönemine aittir¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰⁰ *Maliyeden Müdevver* 3260, 122/c.

¹⁰⁰¹ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 129.

¹⁰⁰² Tahsin Yazıcı, "Haydariye mad.", *TDVİA.*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 35-36.

¹⁰⁰³ *Tapu Tahrir* 386, s. 231; *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 124/a.

¹⁰⁰⁴ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 30; A. Uluçam, *age.*, s. 222-225.

¹⁰⁰⁵ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 154-156.

¹⁰⁰⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 424.

¹⁰⁰⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 301.

¹⁰⁰⁸ *Maliyeden Müdevver* 20180, s. 9.

¹⁰⁰⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 64.

Halvetiye Tekkesi

Halvetiye Tarikatı'nın kurucusu olan Şeyh Seraceddin Ömer Halveti, 1368 (H. 750) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir¹⁰¹⁰. 1373 (H. 755) tarihinde Şeyh Seraceddin'in Türbesi'nin bulunduğu yere, içerisinde camisinin de bulunduğu bir külliye inşa edilmiştir¹⁰¹¹. Kaynaklarda, bir tekkenin mevcut olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Havletiyeye Tarikatı'nın İslam dünyasında yaygın bir tarikat olması bizi böyle bir tekkenin külliye içinde mevcut olabileceği sonucuna götürmektedir. Külliye Bağdat'ın güney yönüne doğru düşmektedir.

Şeyh Fazl-ı Firuz Zaviyesi

Şeyh Fazl-ı Firuz Zaviyesi adına, Osmanlı döneminin ilk yıllarına ait evkaf kayıtlarında rastlamaktayız. Zaviye için bir köyün mahsul, rüsum ve malikânesinin vakıf edildiği görülmektedir¹⁰¹². Ancak zaviye hakkında başka bir bilgiye rastlayamadık.

Şeyh Mekki Zaviyesi

Şeyh Mekki Zaviyesi adına, Osmanlı döneminin ilk yıllarına ait evkaf kayıtlarında rastlamaktayız¹⁰¹³. Zaviye için üç köyün malikânesi vakıf edildiği görülmektedir. Ancak zaviye hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

Cemşit Beğ Zaviyesi

Cemşit Beğ Zaviyesi adına, Osmanlı döneminin ilk yıllarına ait evkaf kayıtlarında rastlamaktayız. Zaviye için iki nehir ve bağ vakıf edilmiştir. Vakıf gelirlerinin ayende ve revende için hariçten tatlı su getirmek için tahsis edildiği görülmektedir¹⁰¹⁴. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, zaviyenin bir yol güzergâhı üzerinde kurulduğunu tahmin ediyoruz.

Şeyh Helal bin Şeyh Abdullah Eykin Zaviyesi

Şeyh Helal Zaviyesi adına, Osmanlı döneminin ilk yıllarına ait evkaf kayıtlarında rastlamaktayız. Zaviye için iki mezra ayende ve revendeye sarf olunması için vakıf edilmiştir¹⁰¹⁵. Ancak zaviye hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

¹⁰¹⁰ M. Z. Pakalın, *age.*, C. I, s. 714-716.

¹⁰¹¹ A. Uluçam, *age.*, s. 209-210.

¹⁰¹² *Tapu Tahrir* 386, s. 222; *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 109/b-111/a.

¹⁰¹³ *Tapu Tahrir* 386, s. 223; *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 112.

¹⁰¹⁴ *Tapu Tahrir* 386, s. 224; *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 116/b-117/a.

¹⁰¹⁵ *Tapu Tahrir* 386, s. 225; *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 119/a.

Şeyh Kevriz-i Dehleki Zaviyesi

Şeyh Kevriz-i Dehleki adına, Osmanlı döneminin ilk yıllarına ait evkaf kayıtlarında rastlamaktayız. Zaviye, Hz. Selman-ı Faris mezarına giden yol üzerinde bulunmaktadır. Zaviye için bir hevr malikânesi ayende ve revendeye sarf olunması için vakıfedilmiştir¹⁰¹⁶. Ancak zaviye hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

Türbeler

Burc-ı Evliya olarak ün kazanan Bağdat şehrinde birçok İslam âlim ve evliyasına ait türbeler mevcuttur. Bu türbe ve mezarların büyük bir yekûn tuttuğunu müşahede etmekteyiz. Ancak bu çalışmada bütün türbeleri inceleyebilmemizin imkânı bulunmamaktadır. Bu nedenle sadece en önemli türbelerden bilgi vermekle yetineceğiz.

İmam-ı Âzam Ebu Hanife Türbesi

İmam-ı Âzam olarak tanınan Ebu Hanife Numan bin Sabit, 699 (H. 80) yılında Kûfe’de doğmuş ve 767 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir¹⁰¹⁷. Hanefî mezhebinin kurucusu olup İslam hukuk sistemine ve içtihat anlayışına önemli katkısı olmuştur. İmam-ı Âzam’ın defnedildiği yer önceleri “*Hazirun Türbeleri*” olarak tanınmıştır. Ancak daha sonraları Ebu Hanife Mahallesi adını almıştır¹⁰¹⁸. İmam-ı Âzam’ın ilk mezarı kerpiçten yapılmışken daha sonra Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan’ın vezirlerinden Ebu Sad Şerefü’l-Mülk Muhammed bin Mansur Harezmi tarafından 1067 yılında Selçuklu tarzı kubbe ile örtülü bir türbe haline getirilerek yanına da bir türbe inşa ettirildi¹⁰¹⁹. Şah İsmail, 1508 tarihinde Bağdat’ı istilası sırasında türbe ve medrese tahrip edildi. Kanuni, Bağdat’a hâkim olduktan sonra türbe ve medreseyi yeniden inşa ettirdi. Türbenin yanında yaptırılan yeni binalar ile bu yapı külliyeeye dönüştürüldü. Külliye, başta IV. Murad zamanında olmak üzere çeşitli tarihlerde elden geçirilmiştir¹⁰²⁰. Günümüzde İmam-ı Âzam Türbesi Bağdat’ın önemli ziyaret yerlerindedir.

İmam Musa Kâzım Türbesi (Meşhed-i Kâzimeyn)

İmam Musa Kâzım, Hz. Muhammed’in neslinden olup Şiiler onu on iki imamın yedincisi olarak kabul etmektedirler. İmam Musa Kâzım, 745 (H. 128) yılında El-Ebva’da doğmuş ve 799 (H. 183) tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir¹⁰²¹. İmam Musa Kazım’ın cenazesi Kerh bölgesinin kuzeyinde

¹⁰¹⁶ *Kuyûd-ı Kadime* 582, v. 119/a.

¹⁰¹⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 23; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

¹⁰¹⁸ T. Baqır, *agm.*, s. 10-11.

¹⁰¹⁹ M. A. Köymen, *age.*, C.III, s. 201-202; A. Uluçam, *age.*, s. 23; T. Baqır, *agm.*, s. 10-11.

¹⁰²⁰ A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 30-32; A. Uluçam, *age.*, s. 23-24; T. Baqır, *agm.*, s. 10-11.

¹⁰²¹ R. Strothman, “Musa Kazım mad.”, *İA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 667-668.

defnedilmiş ve ilk olarak Harun Reşid tarafından mezarı kerpiçten yapılmıştı¹⁰²². 836 (H. 221) tarihinde Musa Kazım'ın torunu ve on iki imamın dokuzuncusu olan Muhammed Cevad Taki de buraya defnedilmiştir¹⁰²³. Böylece bu mahal, iki Kâzım manasına gelen Kâzımeyn olarak tanınmıştır¹⁰²⁴.

Halife Muktedir Biemrillah zamanında, Sultan Berkyaruk'un vezirlerinden Mecdü'l-Mülk el-Birevistani, kerpiç olan mezarı yeniden inşa ettirerek türbe haline getirmiştir. Daha sonra Zahir Biemrillah'ın başlattığı ve 1226'da (H. 623) ölümü üzerine oğlu Muntasır (H. 1226-1242) tarafından İmam Musa Kâzım Türbesi'nin üzeri Selçuklu tarzı mukarnas kubbe ile örtülmüştür. Ancak Şah İsmail tarafından bu Selçuklu yapısı yıktırarak 1515 yılında iki kubbeli yeni bir türbe yaptırılmıştır¹⁰²⁵.

Evliya Çelebi, bu türbe hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Sandukası, dervazesi ve asitane-i alisi sim-i halis ile bina olunmuştur. Ve kubbe-i pür-envârının derûnunda ol kadar musanni avizeler ve kanadili murassa ve çırağdan ve şamdanlar vardır ki vasfında lisan-ı kasrdır. Evkafi azîm olduğundan iki yüz aded huddamı var. Diyar-ı Acemden birçok nezrat gelir beher sene nice bin Acem vefat edüb ta Diyar-ı Acemden naşını getirüb bu âsitâne civârına defnederler. Kasaba halkı Hazret-ilmam Musa huddamıdır.”*¹⁰²⁶.

1796 tarihinde Kacar Emiri Şah Ağa Muhammed, türbenin kubbelerini altınla kaplatmıştır. Türbenin de içinde yer aldığı külliye çeşitli tarihlere tamir görmüştür¹⁰²⁷.

Seyyid Abdülkadir-i Geylani Türbesi

Seyyid Abdülkadir-i Geylani, Hz. Muhammed'in neslinden olup 1077-1078'de (470) Geylan'da doğmuş ve 1165-1166'da (561) Bağdat'ta vefat etmiştir. Hanbeli fıkhı başta olmak üzere, İslami ilimlerdeki derin bilgisi yanında, tasavvuf alanında da Kadiri tarikatını kurması ile ün kazanmıştır¹⁰²⁸. Seyyid Abdülkadir-i Geylani'nin cenazesi, tekkesine defnedilmiş ve üzerine de Selçuklu tarzı bal peteği şeklinde yüksek bir kubbe inşa edilmiştir¹⁰²⁹. 1508 tarihinde Safevilerin Bağdat'ı istilası sırasında türbe de zarar görmüş ve tahrip olmuştur. Kanuni Bağdat'a hâkim olunca, Abdülkadiri Geylani'nin türbesinin

¹⁰²² A. Uluçam, *age.*, s. 37.

¹⁰²³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 42.

¹⁰²⁴ T. Baqır, *agm.*, s. 8.

¹⁰²⁵ A. Uluçam, *age.*, s. 37.

¹⁰²⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 428-429.

¹⁰²⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 37.

¹⁰²⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, “Abdülkadiri Geylani Külliyesi”, s. 63.

¹⁰²⁹ T. Baqır, *agm.*, s. 10.

yeniden inşa edilmesi ve yanına da çeşitli imaretler de yaptırarak külliye haline getirilmesi için Mimar Sinan'ı vazifelendirmiştir¹⁰³⁰.

Külliye, XVI. yy. Osmanlı mimarisini yansıtmaya açısından önemlidir. Külliye'nin çekirdeğini türbe teşkil etmekte olup türbeye üç yönden dört kapı ile geçilmektedir. Eyvan şeklindeki ana girişin iki tarafında küçük kubbelerle örtülü iki niş ile büyükçe kubbeli bir geçiş mekânı bulunmaktaydı. Kare planlı esas türbe mekânı, tromplar üzerine oturan kubbelerle örtülüdür. Tamamı gümüşten yapılan Abdulkadir-i Geylani sandukası üzerindeki ayet kitabeleri, geometrik yıldız ve bitki süslemeleri ile güzel bir Osmanlı eseridir.

Babü's-Şeyh Mahallesi'nde yer alan külliye çeşitli tarihlerde de tamir görmüştür. Bağdat'ın önemli ziyaret yerlerindendir¹⁰³¹.

Şeyh Ömer Şehabeddin Sühreverdi Türbesi

Şeyh Ömer Şahabeddin Sühreverdi, 1144 (H. 539) yılında Sincan yakınındaki Sühreverd Kasabası'nda doğmuş ve 1234 (H. 632) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Seyyid Abdulkadir-i Geylani'nin hem müridi hemde halifesi olmuştur. Şafii mezhebi fakih, hadis âlimi ve tasavvuf ehli olup “*şeyhlerin şeyhi*” ünvanıyla anılmıştır. Cenazesi Babü'l-Vüstani'ye defnedilmiş ve mezarının üzerine Selçuklu tarzı bir mukarnas kubbe ile örtülerek türbeye dönüştürülmüştür. 1334'te (H. 735) İlhanlı veziri Gıyaseddin Muhammed bin Huca Reşideddin Feyzullah tarafından türbe tamir ettirilmiştir¹⁰³².

Batıdan ve caminin güneydoğusundan iki giriş kapısı bulunan türbe kare şeklinde yapılmıştır. Türbenin batı girişinde, 1334 yılında eklenen abidevi bir taç kapı bulunmaktadır. Geniş bir eyvan şeklinde yükselen taç kapı kemeri içinde bir küçük giriş kapısı mevcuttur. Türbe mekânı içten yarım küre şeklinde kubbe ile kapatılmıştır. Türbenin doğusunda ise kare bir hücreden ibaret olan Halife Mutasım Billah'ın mezarı bulunmaktadır. Osmanlı döneminde içinde türbenin de bulunduğu külliye, çeşitli tarihlerde tamir edilmiştir¹⁰³³.

İmam Ebu Yusuf Türbesi

Ebu Yusuf Yakup bin İbrahim, 731 (H. 113) yılında Kûfe'de doğmuş ve 798'de (H. 182) Bağdat'ta vefat etmiştir. Ebu Yusuf, İmam-ı Âzam'ın önde gelen talebelerinden olup Hanefi mezhebinin önemli fakihlerindendir. Harun Reşid ilk defa kadı'l-kudatlık vazifesi ihdas ederek, bu vazifeye Ebu

¹⁰³⁰ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 399; A. el-Azzavi, *age.*, C. IV, s. 32-34; T. Baqır, *agm.*, s. 10.

¹⁰³¹ A. Uluçam, “Abdulkadir Geylani Külliyesi”, s. 63-65.

¹⁰³² A. Uluçam, *age.*, s. 31; A. Uluçam, “Irak'taki Selçuklu Türbeleri”, s. 258.

¹⁰³³ A. Uluçam, “Irak'taki Selçuklu Türbeleri”, s. 258-259.

Yusuf'u atamıştır¹⁰³⁴. İmam Ebu Yusuf'un mezarı Meşhed-i Kâzimeynin yanında bulunmakta olup¹⁰³⁵ mezarın türbe haline getirilmesi ve yanına onun adına cami yaptırılması ise Osmanlı zamanında gerçekleşmiştir¹⁰³⁶. Caminin doğusunda yer alan türbe, dört paye üzere basık bir kubbesi bulunmaktadır¹⁰³⁷.

Ahmed İbn-i Hanbel Türbesi

Ahmed İbn-i Hanbel, 780 (H.164) yılında Bağdat'ta doğmuş ve 855 (H. 241) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Hanbeli mezhebinin kurucusu olup fıkıh ve hadis âlimidir¹⁰³⁸. Ahmed İbn-i Hanbel'in türbesi, Kerh bölgesinde bulunmaktadır¹⁰³⁹.

Şeyh Maruf-ı Kerhi Türbesi

Şeyh Maruf-ı Kerhi, doğum tarihi kesin bilinmemekte olup Batı Bağdat'ta Kerh bölgesinde doğmuş ve 816 (H. 200) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Harun Reşid zamanında ün kazanmış olan Maruf-ı Kerhi, tasavvuf ehlinin önde gelen isimlerinden biridir¹⁰⁴⁰. Maruf-ı Kerhi'nin mezarı, Kerh bölgesindeki surların batı yönüne açılan kapı yakınında bulunmaktadır. Mezarın bulunduğu yerin yanında önceleri Harun Reşid'in zevcesi Sitti Zübeyde Hatun Türbesi zannedilen, ancak son zamanlarda Halife Nasır Lidinillah'm annesi Zümrüd Hatun'a ait mezar olduğu tespit edilen türbede bulunmaktadır¹⁰⁴¹. Maruf-ı Kerhi için yapılan türbe ve caminin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 1066 (H. 459) tarihinde türbe ve caminin Halife Kaim Biemrillah tarafından tamir edildiğine göre, türbe ve caminin bu tarihten önce yaptırılmış olması gerekir¹⁰⁴². 1214 (H. 612) yılında Halife Nasır Lidinillah tarafından türbe ve cami esaslı bir şekilde yenilenmiştir. Osmanlı döneminde çeşitli tarihlerde bu tamiratların devam ettiğini görmekteyiz¹⁰⁴³.

Şeyh Cüneyd-i Bağdadi Türbesi

İlk devir sufiliğin güçlü temsilcilerinden olan Şeyh Cüneyd-i Bağdadi, Bağdat'ta doğmuştur. Ancak doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hayatı Bağdat'ta geçmiş ve 909 (H. 297) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

¹⁰³⁴ Salim Ögüt, "Ebu Yusuf mad.", *TDVİA.*, C. X, İstanbul, 1994, 260-265.

¹⁰³⁵ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 296; M. Streck, "Kâzimeyn mad.", *İA.*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 526.

¹⁰³⁶ A. Uluçam, *age.*, s. 83.

¹⁰³⁷ Kâtip Çelebi, *age.*, s. 460; A. Uluçam, *age.*, s. 84.

¹⁰³⁸ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed bin Hanbel mad.", *TDVİA.*, C. II, İstanbul, 1989, s. 75-80.

¹⁰³⁹ Kâtip Çelebi, *age.*, s. 459; Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 27.

¹⁰⁴⁰ T. Yazıcı, "Maruf-i Kerhi", s. 344-345.

¹⁰⁴¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 430.

¹⁰⁴² A. Uluçam, *age.*, s. 27.

¹⁰⁴³ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 172; A. Uluçam, *age.*, s. 27.

Cenazesi Kerh bölgesinde Şünûziye Mezarlığı'na defnedilmiştir¹⁰⁴⁴. Cüneyd-i Bağdadi'nin türbesinin ne zaman yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Kanuni'nin İrakeyn seferine katılmış olan Matrakçı Nasuh eserinde, Cüneyd-i Bağdadi'nin türbesinin resmini çizmiş olduğuna göre, türbenin Osmanlı öncesine ait olduğunu söyleyebiliriz¹⁰⁴⁵.

Şeyh Seraceddin Ömer Halveti Türbesi

Halvetiye tarikatının kurucusu olan Şeyh Seraceddin Ömer Halveti, 1284 (H. 683) yılında Vasıt'ta doğmuş ve 1368 (H. 750) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir¹⁰⁴⁶. Mezarı türbe haline getirilmiş ve 1373 (H. 755) yılında ise türbe yanına cami ve diğer imaret binaları yapılarak külliyeye dönüştürülmüştür¹⁰⁴⁷. Külliye şehrin güney yönüne düşmekte olup daha sonra bu bölge Şeyh Seraceddin Mahallesi ismini almıştır¹⁰⁴⁸.

Şeyh Necibüddin Abdülkahir-i Sühreverdi Türbesi

Şeyh Necibüddin Sühreverdi, 1097 (H. 490) yılında doğmuş ve 1168 (H. 563) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Hanefî mezhebi fakihî ve tasavvuf ehli bir şahsiyettir¹⁰⁴⁹. Türbenin yapım tarihi bilinmemekte olup türbe hükümet sarayına yakın¹⁰⁵⁰, Daru'z-Zibât'ta bulunmaktadır. Türbe yanında onun adına yapılmış bir mescit de bulunmaktadır¹⁰⁵¹.

Seyyid Sultan Ali Türbesi

Bağdat'ta İç Kale'de bulunan türbenin¹⁰⁵², kime ait olduğuna dair ihtilaf bulunmaktadır. Ancak genellikle Rufai Şeyhi Seyyid Sultan Ali'ye ait olduğu kabul edilmektedir. Türbe ve yanındaki mescidin Celayirîliler döneminde yapıldığı kabul edilmektedir¹⁰⁵³.

İmam Celadeddin Akuli Türbesi

İmam Celadeddin Akuli, 1240-1327 (H. 638-728) yıllarında yaşamış, Şafii mezhebi fakihlerindendir. Tasavvuf ehli olup ayrıca Mustansırıyye Medresesi'nde ders vermiştir. 1327 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve kendi

¹⁰⁴⁴ S. Ateş, "Cüneyd-i Bağdadi", s. 119-121.

¹⁰⁴⁵ Nasuhî's-Silahi, *age.*, resim 55.a.

¹⁰⁴⁶ M.Z. Pakalın, *age.*, C. I, s. 714-716; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 237-238.

¹⁰⁴⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 209-210.

¹⁰⁴⁸ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 267.

¹⁰⁴⁹ Komisyon, "Abdülkahir-i Sühreverdi mad.", *İA.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 87-88.

¹⁰⁵⁰ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 51.

¹⁰⁵¹ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 310.

¹⁰⁵² *Maliyeden Müdevver 20180*, s. 9.

¹⁰⁵³ A. Uluçam, *age.*, s. 64.

adıyla anılacak olan Akuliye Mahallesi'nde defnedilmiştir. Mezarının üzerine türbe inşa edilmiştir¹⁰⁵⁴.

Hallac-ı Mansur Türbesi

Hallac-ı Mansur'un asıl adı Ebu'l-Mugis el-Hüseyn bin Mansur el-Beyzavi'dir. 858 (H. 244) yılında İran'ın Fars eyaletinde bulunan Tûr'da doğdu. Tasavufila ilgilendi ve enelhak sözünden dolayı, büyük tartışmaların meydana gelmesine sebep oldu. 26 Mart 922 (24 Zilkade 309) tarihinde halife Muktedir Billah tarafından Babü't-Tak denilen semtte idam ettirildi. Hallac-ı Mansur'un asıldığı yer zamanla önem kazandı ve burada bulunan mezarının üzerine Abbasiler zamanında türbe yaptırılmıştır¹⁰⁵⁵. Türbe, Kerh bölgesinde yer almaktadır¹⁰⁵⁶.

Bişr-i Hafî Türbesi

Bişr-i Hafî ilk devir sufilerindendir. 767 (H. 150) veya 769'da (H. 152) Merv'de doğmuş ve 841'de (H.227) Bağdat'ta vefat etmiştir¹⁰⁵⁷. Türbe, Kerh bölgesinde bulunmakta olup¹⁰⁵⁸ yapım tarihi hakkında bir bilgi tespit edemedik.

Habib-i Acem Türbesi

Habib-i Acem, tasavvuf ehli bir şahsiyettir. Aslı İran'lı olup doğumu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi hakkında ihtilaflı bilgiler bulunmakta olup tahminen 747-748'de (H. 130) vefat etmiştir¹⁰⁵⁹. Türbesi, Kerh bölgesinde olup¹⁰⁶⁰ türbenin yapım tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Zümrüd Hatun Türbesi

Zümrüd Hatun Türbesi, son zamanlara kadar Harun Reşid'in zevcesi Sitti Zübeyde Hatun türbesi olarak bilinmekteydi. Nitekim birçok kaynak ve seyahatnamede, Sitti Zübeyde Hatun Türbesi olarak zikredilmiştir. Ancak Sitti Zübeyde Hatun'un Kureyş Mezarlığına defnedildiğine dair bilgi vardır. Aslında bu türbenin yine bir Abbasi kadını olan, Sitti Zübeyde Hatun gibi hayır ve hasenatı ile tanınan Zümrüd Hatun'a ait türbe olduğu yapılan araştırmalar sonucu tespit edilmiştir¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁴ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 236-237; A. Uluçam, *age.*, s. 61.

¹⁰⁵⁵ Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansur mad.", *TDVİA.*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 377-381.

¹⁰⁵⁶ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 25.

¹⁰⁵⁷ Mustafa Kara, "Bişr el-Hafî mad.", *TDVİA.*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 221-222.

¹⁰⁵⁸ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 25.

¹⁰⁵⁹ Erhan Yetik, "Habîb el-Acemî mad.", *TDVİA.*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 370.

¹⁰⁶⁰ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 25.

¹⁰⁶¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. A. Uluçam, *age.*, s. 129; T. Baqır, *agm.*, s. 9.

Zümrüd Hatun, Türk asıllı bir kadındır. Halife Mutezid Biemrillah'ın eşi ve Halife Nasır Lidinillah'ın ise annesidir. Ümmü Halife (halife annesi) olarak ün kazanan Zümrüd Hatun, Bağdat'ın çeşitli yerlerinde cami, medrese, ribat, imaret vb. eserler yaptırmıştır. Türbe, 1193 (H. 589) yılında Zümrüd Hatun tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı döneminde türbenin kuzeyine bir giriş bölümü eklenmiştir¹⁰⁶². Türbe, Kerh bölgesinin batı yönünde yer almaktadır¹⁰⁶³. Zümrüd Hatun Türbesi'nin yanında Maruf-ı Kerhi Türbesi de bulunmaktadır¹⁰⁶⁴.

Behlül-i Dâna (Behlül-i Divane) Türbesi

Behlül-i Dana'nın hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında yaşamış ve meczup görünüşlü olduğundan, Behlül-i Divâne olarak da tanınmıştır. Behlül-i Dana'nın Harun Reşid ile olan münasebetleri menkıbeler halinde günümüze kadar gelmiştir. Aslen Kûfeli olduğu rivayet edilmektedir. Bağdat'ta yaşamış ve muhtemelen 799 (H. 183) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir¹⁰⁶⁵. Matrakçı Nasuh'un eserinde, Behlül-i Dana'nın türbesini tasvir etmesi, bu türbenin Osmanlı öncesine ait bir eser olduğunu göstermektedir¹⁰⁶⁶. Türbe, Kerh bölgesinde bulunmaktadır¹⁰⁶⁷.

Şeyh Şibli Türbesi

Şeyh Şibli, Maverâünnehir kökenli bir aileden gelmekte olup 861'de (H. 247) Bağdat'ta doğmuş ve 945'te (H. 334) de Bağdat'ta vefat etmiştir. Tasavvuf ehli bir şahsiyet olup Hallac-ı Mansur'un dostudur. Ancak Hallac-ı Mansur'un akıbetinden dolayı, Hallac'ın sözlerinden inkâr etmiştir. Şibli'nin türbesi Azamiyye'de İmam-ı Âzam Türbesi yanındadır¹⁰⁶⁸.

Kilise ve Sinagoglar

Bağdat'ta Müslümanlar dışında Hristiyan ve Yahudi topluluklar da yaşamaktaydı. Şehirde Yahudi nüfus, Hıristiyan nüfusa göre daha fazlaydı¹⁰⁶⁹. Hristiyan nüfus, genellikle Ermeni, Keldani ve Süryani cemaatlerden oluşmaktaydı¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶² A. Uluçam, *age.*, s. 129; Mustafa Cevad, "İmaretü'l-Karnî's-Sadis ed-Dahme", *Sümer*, C. II, Bağdat, 1946, s. 69-71.

¹⁰⁶³ Ş. Sami, *age.*, C. II, s. 1325.

¹⁰⁶⁴ T. Baqır, *agm.*, s. 9.

¹⁰⁶⁵ Süleyman Uludağ, "Behlül-i Dâna mad.", *TDVİA.*, C. V, İstanbul, 1992, s. 352-353.

¹⁰⁶⁶ Nasuhü's-Silahi, *age.*, resim 555.

¹⁰⁶⁷ Münşi el-Bağdadi *age.*, s. 25; M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 57.

¹⁰⁶⁸ M. L. Massignon, "Şibli mad.", *İA.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 516-517.

¹⁰⁶⁹ J. Buckingham, *age.*, s. 413.

¹⁰⁷⁰ L. C. de Cholet, *age.*, s. 320; Ş. Sami, *age.*, C. II, s. 1324.

Evliya Çelebi, XVII. yy. ortalarında Bağdat'ta Yahudilere ait üç sinagogun var olduğunu zikretmektedir¹⁰⁷¹. Ancak bu sinagogların isimleri ve buldukları yerler hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bağdat'taki kiliseler hakkında ise Evliya Çelebi, Hristiyanlara ait sekiz kilisenin bulunduğunu ve bu kiliselerden en mamur olanlarının Ermeni kiliseleri olduğunu yazmaktadır. Bu Ermeni kiliselerinden biri, Bağdat Meydanı'nın yakınında, diğeri ise Şurca Mahallesi'nde bulunduğunu ifade etmektedir¹⁰⁷². Diğer kiliseler hakkında ise bir bilgi bulunmamaktadır.

Hamamlar

Bağdat'ın, hamamlar yönünden de zengin bir şehir olduğunu görmekteyiz. Evliya Çelebi, Bağdat'ta saraylarda ve büyüklerin konaklarında bulunan hamamların sayısının 500 civarında olduğunu yazmaktadır. Umumi olan hamamlardan ise on hamam ismini zikretmiştir¹⁰⁷³. XIX. yüzyılda Bağdat'ta 24 büyük hamamın varlığından Münşi el-Bağdadi bahsetmektedir¹⁰⁷⁴.

XIX. yy. ortalarında Bağdat'ı ziyaret eden M. Hurşid Paşa ise 14 kadar çarşı hamamının mevcut olduğunu kaydetmektedir. Bu hamamların fiziki durumları hakkında ise şu bilgileri vermektedir:

“...bu hamamlar kârgir bina iseler de sıvasız olduklarından ve bir de zeminleri hasıl olur katıca bir nev'i ziifti erittikten sonra kum ile karıştırarak taş yerine anınla döşenildiğinden derûnları karanlıktır ve mürur-ı zamanla işbu ziift döşemelerinin bazı yerlerinin çöküp su tereküm idecek yerler peydâ olageldiğinden derûna kasvet verir şeylerdir...” ¹⁰⁷⁵.

Şurca Hamamı

Şurca Hamamı, incelediğimiz dönemde kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktaydı. Hamam, hassa olup iltizam usulü ile işletilmekteydi. 1577-1578'de (H. 985) hamamın yıllık hasılatı 16.920 akçe idi¹⁰⁷⁶. Şurca Hamamı XX. yy. başlarında Şurca Sûk'unda yer aldığı ve faal olduğunu görmekteyiz¹⁰⁷⁷.

¹⁰⁷¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁷² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁷³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁷⁴ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 31.

¹⁰⁷⁵ M. Hurşid Paşa, *age.*, s. 52.

¹⁰⁷⁶ *Kuyûd-ı Kadime 102*, v. 29.

¹⁰⁷⁷ Abdülkerim el-Allaf, *Bagdad el-Kadime*, Bagdad, 1960, s. 72.

İmam- ı Âzam Ebu Hanife Hamamı

Kanuni, Bağdat'a hâkim olduktan sonra, İmam-ı Âzam'ın türbesi ve medresesi etrafında çeşitli imaret binaları yapılarak külliyeeye dönüştürülmüştür. Külliye içinde bir hamam da bulunmaktaydı¹⁰⁷⁸.

Seyyid Abdülkadir-i Geylani Hamamı

Seyyid Abdülkadir-i Geylani Külliyesi içerisinde yer alan hamamdı¹⁰⁷⁹.

İmam Musa Kâzım Hamamı

İmam Musa Kâzım Hamamı, Şeyh Ali Sûk'unda Hasan-ı Hilvani Mescidi yanında bulunmaktaydı¹⁰⁸⁰.

Bektaş Hamamı

Bektaş Hamamı, Cağala-zâde Han'ı yanında bulunmaktaydı¹⁰⁸¹.

Enderun Hamamı

Bağdat İç Kalesi'nde bulunan Enderun Hamamı hassa olup iltizam ile işletildiği görülmektedir. Bağdat Kalesi merdanı Derviş, Enderun Hamamı'nı 1546-1547'de iltizamla işlettiğini tespit etmekteyiz¹⁰⁸². Enderun Hamamı'nın 1544-1545'te yıllık hâsılının 7200 akçeyken¹⁰⁸³, 1577-1578'de yine yıllık hâsılının 7200 akçe olduğunu görmekteyiz¹⁰⁸⁴.

Yağbasdı Hamamı

Yağbasdı Hamamı, hassa bir hamam olup iltizam usulüyle işletilmekteydi. 1544-1545'te hamamın yıllık hasılatı 14.400 akçeyken¹⁰⁸⁵, 1577-1578'de ise 6750 akçeye düşmüştür¹⁰⁸⁶. Yağbasdı Hamamı'nın yıllık hasılatındaki bu azalma, hamamın önceki tarihlere göre daha az faal olduğunu göstermektedir.

Medrese Hamamı

Medrese Hamamı hassa bir hamam olup iltizam usulüyle işletilmekteydi. 1555-1556'da hamamın yıllık hasılatı 11.160 akçe olduğu görülmektedir¹⁰⁸⁷. Bu hasılat miktarından Medrese Hamamı'nın faal olduğu

¹⁰⁷⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 23.

¹⁰⁷⁹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁸⁰ *Tapu Tahrir 386*, s. 235. ; *Kuyud-ı Kadime 582*, v. 132/b.

¹⁰⁸¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁸² *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 5.

¹⁰⁸³ *Maliyeden Müdevver 102*, v. 29.

¹⁰⁸⁴ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 29.

¹⁰⁸⁵ *Kuyud-ı Kadime 209*, s. 1.

¹⁰⁸⁶ *Maliyeden Müdevver 1090*, s. 30.

¹⁰⁸⁷ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 29.

anlaşılmaktadır. Hamam, İmam Musa Kâzım Vakfı yanında yer almaktaydı¹⁰⁸⁸.

Şirahane Hamamı

Şirahane Sûk'unda bulunan hamamdır. Şirahane Hamamı, hassa bir hamam olup iltizam usulüyle işletilmekteydi. 1577-1578'de hamamın yıllık hasılatının 37.800 akçe olduğu görülmektedir¹⁰⁸⁹. Şirahane Hamamı'nın çok faal bir hamam olduğu hasılattan anlaşılmaktadır.

Haffaflar Hamamı

Haffaflar Sûk'unda bulunan hamamdır¹⁰⁹⁰. Hamam hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Kadı Hamamı

Bağdat Mahkemesi yakınında bulunan hamamdır¹⁰⁹¹. Kadı Hamamı'nın XX. yy. başlarında da faal olarak hizmet veren bir hamam olduğunu görmekteyiz¹⁰⁹².

Debbağlar Hamamı

Bağdat şehrinin güneyinde bulunan Babü's-Şarkî (Karanlık Kapı) yakınında bulunan hamamdır. Bu mahallede Debbağhane'nin bulunmasından dolayı hamam bu ismi almıştır¹⁰⁹³.

Peyh Ali Hamamı

Peyh Ali Mahallesi'nde yer alan hamamdır¹⁰⁹⁴. Hamam hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Hasbullah Hamamı

Hasbullah Hamamı hakkında, Evliya Çelebi'nin ismen bahsetmesi dışında bir bilgi tespit edemedik¹⁰⁹⁵.

Haydar Çelebi Hamamı

Haydar Çelebi Hamamı adına ilk olarak Evliya Çelebi'nin eserinde rastlamaktayız¹⁰⁹⁶. Hamam, XIX. yy. ortalarında Re'sü'l-Kariyye Mahallesi

¹⁰⁸⁸ *Maliyeden Müdevver 1090*, s. 31.

¹⁰⁸⁹ *Ali Emiri, Kanuni 21*, s. 7.

¹⁰⁹⁰ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁹¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁹² A. el-Allaf, *age.*, s. 72.

¹⁰⁹³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁹⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁹⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹⁰⁹⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

içerisinde yer almaktadır¹⁰⁹⁷. Haydar Çelebi Hamamı, XX. yy. başlarında da faal olarak hizmet verdiği görülmektedir¹⁰⁹⁸.

Şaban Efendi Hamamı

Şaban Efendi Hamamı ismine Evliya Çelebi'nin eserinde rastlamaktayız. Hamamın At Meydanı'nda olduğunu zikretmektedir¹⁰⁹⁹.

Su Kanalları ve Kaynakları

Bağdat şehri, Dicle Nehri kenarında kurulmasından dolayı, şehrin su ihtiyacının büyük bir bölümü Dicle'den karşılanmaktaydı. Dicle'nin her mevsimde suyunun bol olması nedeniyle, nehirden sakalar vasıtasıyla su taşınmaktaydı. Dicle üzerindeki köprünün her iki tarafında dört su alım merkezi olup şehrin su alma ikmalî bu alım merkezlerinden sağlanmaktaydı¹¹⁰⁰.

Dicle dışında şehrin su ihtiyacı, çeşitli kanallar vasıtasıyla karşılanmaktaydı. Şehrin doğu tarafından geçmekte olan Nehrevan Nehri'nden de kanallar kazılarak şehre su getirilmişti¹¹⁰¹.

Kerh bölgesinin su ihtiyacı Dicle dışında, Abbasi Halifesi Mansur tarafından Fırat Nehri'nden kazılmış olan Düceyl ve Kerh Kanalları'ndan karşılanmaktaydı¹¹⁰².

Şehir içinde ise, halkın su ihtiyacını karşılamak amacıyla, şehrin çeşitli yerlerinde çeşmeler yaptırılmıştır. Evliya Çelebi, Bağdat'ta ikiyüz adet çeşmenin var olduğunu bildirmektedir. Ancak çeşmelerin sularının sakalarla Dicle'den getirildiğini ve bu çeşmelerden en meşhurunun At Meydanı'ndaki Murat Ağa Çeşmesi olduğunu yazmaktadır¹¹⁰³. Ayrıca Evliya Çelebi, Bağdat'ta yüz adet sebilin mevcut olduğunu ve bu sebillerin suyunun da yine Dicle'den karşılandığını ifade etmektedir. Bu sebillerin en meşhurları ise, Haydar Çelebi Sebili, Hüseyin Paşa Sebili, Mustafa Paşa Sebili, Ebubekir Hoca Sebili ve Hasbullah Çelebi Sebili'dir¹¹⁰⁴.

Bağdat'ta iklimin sıcaklığı nedeniyle evlerde su sarnıçları bulunmaktaydı¹¹⁰⁵. Ancak Dicle'den güçlkle sakalar vasıtasıyla su getirildiğinden, suların muhafaza ve depolanması vasıtasıyla su kuyuları

¹⁰⁹⁷ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 256.

¹⁰⁹⁸ A. el-Allaf, *age.*, s.72.

¹⁰⁹⁹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 422.

¹¹⁰⁰ M. L. Massignon, *age.*, s. 72; A. Raymond, *age.*, s.105.

¹¹⁰¹ M. R. al-Feel, *age.*, s. 167.

¹¹⁰² Yakubi, *age.*, s. 250; Yakut er-Rumi, *age.*, C. II, s. 235; M. R. Al-Feel, *age.*, s.167-171.

¹¹⁰³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹⁰⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹⁰⁵ A. Raymond, *age.*, s. 105.

bulunmaktaydı. Evliya Çelebi bu su kuyularının mevcudunu altı bin olarak vermektedir¹¹⁰⁶.

Dicle Köprüsü

Bağdat şehrinin ortasından Dicle Nehri geçmekte olup şehri doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Şehrin doğu ile batısı arasında bağlantıyı sağlamak üzere Dicle'nin üzerinde büyük bir köprü bulunmaktaydı. Köprü'nün doğu ayağı şehrin merkezi yerinde bulunmakta ve Babü'l-Cisr ile bağlantılıydı. Köprü'nün batı ayağında ise Kuşlar Kalesi yer almaktaydı.

Dicle Köprüsü, kırk beş adet tonbaz gemilerinin birbirlerine zincirle ve yaban asması ile bağlanarak ve nehrin içinde ise bentler ve sepetlerle taşlar konularak köprü sabit hale getirilmiştir. Köprü üzerinde üç arabanın geçebileceği şekilde enli yapılmıştı. Şayet bir kelek gemisi gelirse, köprücüler, köprü'nün üç-dört gemisini kapı gibi açarak geminin geçmesini sağlardı. Böylece köprüden geçen gemi gümrüğe yanaşırdı. Yine köprü üzerinden geçen yüklerden bekçiler köprübaşında vergi alırlardı. Köprübaşları Bağdat'ın bir eğlence yeri olarak halkın ilgi gösterdiği bir mesire yeriydi¹¹⁰⁷.

XIX. yy. başlarındaki Bağdat'ı anlatan Münşi el-Bağdadi, Dicle Köprüsü'nün otuz adet gemiden meydana geldiğini ve gemiler arasındaki mesafenin beş adım (3,75 m.) olduğunu ve köprü'nün ise altı adım (4,5 m.) geldiğini yazmaktadır¹¹⁰⁸.

Zanaat ve Ticaret Yerleri

Bağdat'taki zanaat ve ticaret yerlerinin bilinmesi, Bağdat'ın sanayi ve ticari potansiyelinin tespit edilmesine ve ticari hayatın doğru şekilde açıklanmasına büyük katkı sağlayacaktır. İncelediğimiz dönemde tespitini yaptığımız zanaat ve ticaret yerleri hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

Bedesten ve Hanlar

Bedesten

Türkçe'de bedesten olarak yerleşmiş olan kelimenin “*bezzazistan*” veya “*bezistan*”dan geldiği ileri sürülmüştür. Bedesten, şehrin merkezinde bulunurdu ve şehrin çekirdeğini oluşturan başta gelen yapılardandı. Şehrin ticaret bölgesinin merkezi olarak kurulan bedesten, sağlam ve kârgir yapısıyla tüccarların değerli mallarını koruyan bir çeşit iç kaleye benzemekteydi. Bedestenlerde başta mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silahlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşların da satıldığı yerlerdi.

¹¹⁰⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 421-422.

¹¹⁰⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 423-424.

¹¹⁰⁸ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 27.

İlk zamanlarda bedestenler ahşaptan yapılmışken daha sonraları yangın ve afetlere karşı kârgirden sağlam binalar yapılmaya başlanmıştır¹¹⁰⁹. Evliya Çelebi, Bağdat şehrindeki bedestenin kârgir bir yapı olduğunu yazmaktadır¹¹¹⁰.

Hanlar

Mercan (Örtme) Hanı

Eminüddin Mercan Olcaytu, Celayir Sultanı Üveys Han zamanında Bağdat valisi olmuştur. Mercan Han, valiliği sırasında Bağdat'ta birçok imar faaliyetinde bulunmuştur¹¹¹¹. Mercan Han'ın yaptırdığı eserlerden biri de 1358'de (H. 760) kendi adıyla yaptırmış olduğu handır. Osmanlı döneminde ise bu eser Örtme Han olarak tanınmıştır¹¹¹².

Mercan Hanı, Bezzazlar Çarşısı içerisinde tuğladan iki katlı olarak yapılmıştır. Han, tamamen büyük kemerlerin birleşmesiyle örtülü bir yapı olup eser bu orijinal yapısı ile Irak'taki mevcut tarihî eserler içinde ayrı bir öneme sahiptir. Hanın kuzeyinde ve güneyinde olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır¹¹¹³.

1936-1944 yıllarında Irak Eski Eserler Müdürlüğü tarafından tamir edilen Mercan Hanı müze haline getirilmiştir¹¹¹⁴. Ancak 1973 yılından itibaren gazino olarak kullanılmaya başlanmıştır¹¹¹⁵.

Cağala-zâde Hanı

Cağala-zâde Yusuf Sinan Paşa'nın Bağdat valiliği vazifesinde bulunduğu sırada, Sarraçhane başında yaptırmış olduğu handır¹¹¹⁶. Bu han, Mercan Hanı'nın kuzeyinde yer almakta olup giriş kapısında bulunan kitabeden 1590-1591'de yapıldığı anlaşılmaktadır¹¹¹⁷. İki katlı olarak yapılmış olan hanın doğudan ve batıdan olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktaydı¹¹¹⁸. Hanın bir kervansaray niteliğinde hizmet verdiği görülmektedir¹¹¹⁹.

¹¹⁰⁹ Bedesten hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Bedesten mad.", *TDVİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 302-311.

¹¹¹⁰ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹¹¹ *1315 tarihli Bağdat Vilayeti Salnamesi*, s. 84; T. Baqır, *agm.*, s. 5-8.

¹¹¹² F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 187-196; M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 219-220.

¹¹¹³ A. Uluçam, *age.*, s. 166.

¹¹¹⁴ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 220-222; A. Uluçam, *age.*, s. 166.

¹¹¹⁵ A. Uluçam, *age.*, s. 166.

¹¹¹⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹¹⁷ Nazmi-zâde Murtaza, *age.*, v. 66/a-b; A. Uluçam, *age.*, s. 169.

¹¹¹⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 169.

¹¹¹⁹ F. Sarre-E. Herzfeld, *age.*, s. 198-199.

Cağala-zâde Hanı, 1936 yılına kadar hizmette bulunmuş ve bu tarihten sonra etrafına yapılan büyük dükkânlar sebebiyle terk edilmiştir¹¹²⁰.

Murad Paşa Hanı

Evliya Çelebi' nin sadece ismen bahsettiği Murad Paşa Hanı hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır¹¹²¹. Tahminimize göre Murad Paşa Hanı'nı yaptıran 1569-1572 yıllarında Bağdat valiliği vazifesinde bulunan Murad Paşa'dır. Murad Paşa'nın Bağdat'ta kendi adıyla bir cami yaptırmış olmasından dolayı, bu hanın da onun tarafından yaptırıldığını düşünmekteyiz.

İbrahim Hanı

İbrahim Hanı, Sipahi Pazarı başında yer almaktadır¹¹²². Han hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

Hurmalı Hanı

Hurmalı Hanı, Dicle Nehri kenarında bulunan mahkeme binası yanında yer almaktaydı¹¹²³.

Basralı Hanı

Basralı Hanı, mahkeme binasının karşısında yer almaktaydı¹¹²⁴.

Bekâr Hanı

Bekâr Hanı'nın bulunduğu mevkiyi tespit etmek mümkün olmadı. Evliya Çelebi, hanın kârgir yapılı olduğunu yazmaktadır¹¹²⁵.

Kereste Hanı

Evliya Çelebi, Kereste Hanı'nın Kazabaşında olduğunu yazmaktadır. Ancak bu mevkiyi tespit edemedik¹¹²⁶.

Hulefâ Cami Hanı

Evliya Çelebi, Hulefâ Cami Hanı'ndan sadece ismen bahsetmiştir¹¹²⁷. Tahminimize göre Hulefa Camisi'nin yanında bulunan handır. Han hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

¹¹²⁰ A. Uluçam, *age.*, s. 169.

¹¹²¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹²² Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹²³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹²⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹²⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹²⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹²⁷ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

Çarşı ve Pazar Yerleri

İslam şehirlerinin gelişiminin ulu cami ve çarşı merkezli olduğunu görmekteyiz. Çarşı ve pazarlar, İslam şehirlerinin en karakteristik ve en çarpıcı özelliğidir. Osmanlı döneminde ise şehirlerin ekonomik işlevlerinin belirgin şekilde arttığı görülmektedir¹¹²⁸.

Halife Mansur, Bağdat şehrini inşa ettirdiğinde, çarşı ve pazarları güvenlik nedeniyle şehir surlarının dışına Kerh bölgesinde kurdu muşt u. Ancak daha sonra Bağdat şehri Dicle'nin doğu yakasına yani Rusafe bölgesine kaymıştır. Rusafe'de çarşı ve pazarlar şehrin merkezi yeri olan Dicle kenarında yer almışlardır. Gümrük ve büyük hanlar da bu bölgede yer almaktaydı¹¹²⁹. İncelediğimiz dönemde şehrin bu merkezi yerinde büyük cami bulunmamaktaydı. Ancak bu ihtiyaç Bağdat Valisi Sokullu-zâde Hasan Paşa tarafından, 1599 (1008) tarihinde yaptırılmış olan Vezir Cami ile giderilmiştir¹¹³⁰.

Evliya Çelebi, Bağdat Çarşısı'nın iki bin dükkânlı bir iş merkezi olduğunu yazmaktadır¹¹³¹. Bağdat'taki mevcut bu durum şehrin önemli bir ekonomik potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz dönemde Bağdat'ta tespit edebildiğimiz çarşı ve pazarlar hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

İplikçiler Çarşısı (Sûku'l-Gazel)

İplikçiler Çarşısı, Bağdat'ın en eski çarşılarından¹¹³². Bağdat'ın önemli ve tarihî camilerinden olan Hulefâ Camisi'nin yanındaki çarşıdır. Hatta caminin minaresi çarşı tarafında bulunduğundan "*Suku'l-Gazel Minaresi*" olarak tanındığı veya zaman zaman caminin dahi "*Suku'l-Gazel Cami*" olarak tanındığını görmekteyiz¹¹³³.

Kuyumcular Çarşısı (Sûku's-Saga)

Kuyumcular Çarşısı¹¹³⁴, Mustansırriye Medresesi ve Zümrüd Hatun Camisi'nin yakınında bulunmaktaydı. Hatta Zümrüd Hatun Cami, zaman zaman bu çarşıya nispet edilerek "*Câmiü's-Saga*" olarak da anılmıştır¹¹³⁵.

¹¹²⁸ A. Raymond, *age.*, s. 115-116, 162, 169-170.

¹¹²⁹ Münşi el-Bağdadi, *age.*, s. 27.

¹¹³⁰ A. Raymond, *age.*, s. 127.

¹¹³¹ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹³² *Kuyud-ı Kadime 102*, v.4/a; A. el-Allaf, *age.*, s. 52-53.

¹¹³³ M. Cevad-A. Susa, *age.*, s. 216; A. Uluçam, *age.*, s. 173-dpn.

¹¹³⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420; A. el-Allaf, *age.*, s. 54-55

¹¹³⁵ A. Uluçam, *age.*, s. 55-dpn.

Ayakkabıcılar Çarşısı (Suk-ı Haffafin)

Ayakkabıcılar Çarşısı¹¹³⁶, Zümrüd Hatun Camisi'nin yanında bulunmaktaydı. Bu nedenle zaman zaman caminin adına nispet edilerek "Câmiü'l-Haffafin" olarak da anılmıştır¹¹³⁷. Sûk-ı Haffafin bir kapalıçarşı şeklindeydi¹¹³⁸.

Şurca Çarşısı (Sûk-ı Şurca)

Bu çarşı bir kapalı çarşı olup¹¹³⁹ Şurca Hamamı Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Bu çarşıda attar esnafının ticari faaliyette bulunduğu tespit edilmektedir. XX. yy. başlarında da attar esnafı bu çarşıda bulunduğu görülmektedir¹¹⁴⁰.

Sarraçhane Çarşısı

Sarraçhane Çarşısı'nda, eğer ve at koşum takımlarının yapımı ile meşin ve sahtiyan işlemeciliği işini icra eden esnaflar bulunmaktaydı. Sarraçhane, şehrin merkezine yakın, Vezir Cami ile Kuyumcular Çarşısının yakınında yer almaktaydı¹¹⁴¹.

Debbağhane Çarşısı

Debbağhane, deri ve at koşum takımlarının yapımı ile uğraşan esnafların bulunduğu çarşıdır. Debbağhane şehrin güneyinde bulunan Babü'ş-Şarki'nin (Karanlık Kapı) yakınında yer almaktaydı¹¹⁴².

Uzun Çarşı

Uzun Çarşı'dan ismen Evliya Çelebi bahsetmiştir¹¹⁴³. Ancak çarşının bulunduğu mevki hakkında herhangi bir bilgi tespit edemedik.

Murad Paşa Çarşısı

Murad Paşa Çarşısından ismen Evliya Çelebi bahsetmiştir¹¹⁴⁴. Tahminimizce İç Kale'nin doğu yönüne düşmektedir. Babü'l-Muazzam'ın da yakın tarafında bulunan Murad Paşa Camisi'nin yanında veya yakınında bulunan çarşıdır.

¹¹³⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹³⁷ A. Uluçam, *age.*, s. 55-dpn.

¹¹³⁸ A. Uluçam, *age.*, s. 13.

¹¹³⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 13.

¹¹⁴⁰ A. el-Allaf, *age.*, s.55.

¹¹⁴¹ A. el-Allaf, *age.*, s. 52.

¹¹⁴² A. Uluçam, *age.*, s.19-pl.

¹¹⁴³ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

¹¹⁴⁴ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 420.

Kazzazlar Çarşısı

Kazzazlar Çarşısı'nda ipek ve iplik kumaşlar satılmaktaydı¹¹⁴⁵. Kazzazlar Çarşısı'nı mevki olarak tespit edemedik. Ancak şehrin merkezine yakın bir yerde olması gerekir.

Köprü Kapısı Çarşısı

Şehirde Dicle Nehri üzerinde bulunan köprüye açılan kapı ağzında bulunan çarşıdır¹¹⁴⁶.

Attaran Çarşısı

İncelediğimiz dönemde şehirde Attaran adında bir Mahalle bulunmaktadır¹¹⁴⁷. Tahminimizce mahallede bulunan Attaran Çarşısı'ndan dolayı, mahalle bu ismi almıştır. Ancak mahalle ve çarşının bulunduğu mevkiyi tespit edemedik.

Abacıyan Çarşısı

İncelediğimiz dönemde şehirde Abacıyan adında bir Mahalle bulunmaktadır¹¹⁴⁸. Tahminimizce mahallede bulunan Abacıyan Çarşısı'nın var olmasından dolayı mahalle bu isimle anılmaktadır. Abahane, tespit ettiğimiz kadarıyla şehrin güney yönünde olup Sultan Seyyid Ali Camisi'ne yakın bir mevkide bulunmaktadır¹¹⁴⁹.

At Pazarı (Sipahi Pazarı)

1577-1578 yıllarına ait Bağdat Kanunnamesi'nden tespit edebildiğimiz kadarıyla At Pazarı'nda at, deve, koyun, manda vb. hayvanlar ile odun ticaretinin yapıldığı bir pazardı¹¹⁵⁰. At Pazarı'nın bulunduğu mevkiyi tespit edemedik.

Meydan

Meydan, İç Kale'nin güneyinde bulunan alandı. Meydan bir pazar alanı olup burada hububat meyve, sebze, et vb. gıda maddeleri ile kumaş dokuma gibi muhtelif eşyaların alım satımı yapılırdı¹¹⁵¹.

Bakkalan Pazarı

Bakkal esnafının toplanmış olduğu pazardı¹¹⁵². Ancak pazarın bulunduğu mevkiyi tespit edemedik.

¹¹⁴⁵ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 42; A. el-Allaf, *age.*, s. 52.

¹¹⁴⁶ Evliya Çelebi, *age.*, C. IV, s. 421.

¹¹⁴⁷ Bkz. Mahalleler

¹¹⁴⁸ Bkz. Mahalleler

¹¹⁴⁹ A. Uluçam, *age.*, s. 19-p.

¹¹⁵⁰ *Kuyud-ı Kadime 102*, v. 6/a.

¹¹⁵¹ A. el-Allaf, *age.*, s. 55-56.

SONUÇ

Mezopotamya'nın tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması itibarıyla, bu topraklarda eski çağlardan bu yana kadim ve köklü şehirler ve buna bağlı olarak köklü gelenekler vücut bulup gelişmiştir.

Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur'un, kendini güvende hissedeceği bir yer arayışı sonucunda merkez olarak belirlediği Bağdat, konumu nedeniyle, tarihin her döneminde dikkatleri üzerine çekmesini bilmiştir. Nitekim Abbasilerin 492 yıllık tarihlerinde, 437 yıl hilafet merkezi olarak taçlanmış olması da bunu göstermektedir.

Bağdat'ın dillere destan devri ise Harun Reşid dönemidir. Ancak onun döneminden sonra Bağdat'ın maruz kaldığı problemler ve olumsuzluklar uzun bir zaman şehrin yakasını bırakmamıştır.

Bağdat'taki Türk varlığı, şehrin kuruluş zamanlarına kadar dayanmaktaysa da şehirde Türklerin önemli bir sayıya ulaşmaları Mutasım döneminde olmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a gelmesiyle birlikte, Türkler sadece hilafet ordularında görev yapan askerler değil, bizzat Bağdat'ın siyasi hâkimi olmuşlardır.

Bağdat, tarih boyunca birçok devlet hâkimiyeti altında kalmış olması itibarıyla çok sayıda olaya şahitlik etmiştir. Bu olayların en hazinleri olarak ise Osmanlı dönemi öncesinde yaşanmış olan İlhanlı, Timur ve Safevi istilaları gösterilebilir. Bu istilalar sonucunda şehir büyük felaketler ve yıkımlar yaşamıştır. Nitekim Osmanlı hâkimiyetine geçtiği sırada da Bağdat, harap halde olan bir şehirdi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın, Bağdat'a hâkim olur olmaz kış mevsimi dolayısıyla şehirde yaklaşık dört ayını geçirmesi ve bu süre zarfında büyük imar faaliyetlerine girişmesi, Osmanlı nazarında Bağdat'ın konumunu göstermesi açısından altı çizilmesi gereken bir husustur. Osmanlı idaresinin bununla da kalmayarak hemen Bağdat merkez olmak üzere bir beylerbeylik idaresini kurması da şehre verdiği önemin bir göstergesidir.

Bağdat, Osmanlı idaresine geçtikten sonra şehirde başlayan imar faaliyetleriyle yeniden mamur hale gelmeye başlamış ve tarihteki ihtişamlı günlerini hatırlatmaya başlamıştır. Bu sebeple tarihçiler Osmanlı dönemini, Bağdat'ın ikinci parlak devri olarak göstermektedirler.

Bağdat'ta Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasından sonra bölgede Safevilerin yürüttüğü faaliyetler nedeniyle yaşanan Osmanlı-Safevi savaşlarında da Bağdat Beylerbeyliği, Devlet-i Âliye için her zaman stratejik bir öneme haiz olmuştur.

İncelediğimiz dönem içerisinde; Safevilerle yapılan savaşlar sonucunda bölgede elde edilen yeni topraklardan dolayı ve Safevilere karşı bölgede istikrarı sağlamak amacıyla bazı stratejik idari düzenlemeler yapılma yoluna

¹¹⁵² *Tapu Tahrir* 386, s. 238.

gidilmiştir. Bu nedenle, Bağdat beylerbeyliğine bağlı sancak sayılarında sık sık değişiklikler olmuştur.

Bağdat beylerbeyleri, bölgenin ehemmiyetinden dolayı önemli görevler üslenmişlerdi. Bölgenin güvenliğini sağlamak ve Safevi tehdidine karşı bölge topraklarını muhafaza etmek başta gelen görevleriydi. Ayrıca bölgede bulunan beylerbeyliklerle koordineyi sağlamak ve zaman zaman müstakil serdar olarak, İran üzerine sefere çıkmak gibi önemli sorumluluklarda üstlenmişlerdi.

Bağdat şehri, ilk olarak Dicle Nehri'nin batı kıyısında kurulmasına rağmen, sonraları büyük ölçüde doğu kıyısına kaymıştır. Nehrin her iki tarafındaki yerleşim alanlarının etrafı geniş surlarla çevriliydi. Yerleşim alanları, Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle sur dışına çıkamamıştır. Dicle Nehri'nin sık sık taşması nedeniyle şehir sel baskınlarına maruz kalmaktaydı. Bu doğal afetler, tarihin farklı dönemlerinde şehrin önemli ölçüde zarar görmesine ve birçok tarihi eserin harap olmasına veya sık sık tamirattan geçmesine yol açmıştır.

Bağdat şehri, kuruluşundan itibaren bir yönetim merkezi olması yanında, bir ilim, kültür ve sanat merkezi olması itibarıyla tarih boyunca çok önemli şahsiyetlerin yaşadığı bir mekân olmuştur. Bu nedenle çok sayıda şahsiyetin bizzat kendisi veya sevenleri tarafından yapılan eserler ve bu eserlerin varlığını sürdürebilmesi için kurulan çeşitli vakıflar nedeniyle, Bağdat çok zengin mirasa sahip olmuştur. Osmanlı, kendisinden önce yapılan eserleri ihya ederek bu mirasa sahip olduğu gibi, bu eserlerin günümüze ulaşmasına vasıta olduğu için de çok önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Ayrıca Selçuklular idaresinden itibaren çeşitli zamanlarda Bağdat'ta bulunan Türk yöneticilerinin ve Osmanlı devlet adamlarının yaptırdıkları eserlerin de Türk-İslam Sanat Tarihi'nde önemli bir yer tuttuğunu söylememiz gerekir. Osmanlı yönetiminin geçmişten aldığı mirasa, ayırt etmeksizin sahip çıkarak ihya etmesi ve yeni eserleri de şehre kazandırması sonucunda, çok sayıda cami, mescit, medrese, çarşı, han, hamam, çeşme vb. eserlerle Bağdat mamur bir şehir haline gelmiştir.

Osmanlı döneminin müstesna yerlerinden biri olan Bağdat'ı her yönüyle tanımak, bilmek ve ecdadımızın elinin değdiği coğrafyalarla ilgilenmek, bir vefa borcu olması yanında tarihsel bir sorumluluktur. Zira Türk-İslam medeniyeti, Misak-ı Milli sınırları içine hapsedilemeyecek kadar geniştir.

Yazdığımız eserin bu tanıma ve anlama çabasına, geçmişten kopmadan geleceğe yürüme gayesine bir hizmet sunmasını ümit ederim.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Osmanlı Arşivi

Tapu Tahrir Defterleri, No:313, 386, 690, 1028,1049.

Mühimme Defterleri, No: 1-82.

Mühimme Zeyli Defterleri, No: 2, 3, 4, 6, 7, 8.

Maliyeden Müdevver Defterleri, No: 104, 127, 444, 502, 562, 563, 893, 1090, 1806, 3260, 6718, 6823, 7111, 15367, 17895, 18011, 18169, 20180.

Kâmil Kepeci Ruus Defterleri, No: 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 216/A, 220, 222/15a, 224/17a, 225/18a, 229, 230, 249, 262, 266, 313.

Ruznâmçe Defterleri, No: 13, 14, 22, 33, 34, 36, 38, 88, 98, 101, 174, 206, 267, 279, 290, 313, 347, 386, 424, 437.

Ali Emiri Tasnifi, Evrak No: 21, 33, 321, 408, 712.

İbnül-Emin Tasnifi, Askeri, Evrak No: 27.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi

Defter No:102, 209, 582.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakfiye Defter, No: 601.

Bayezid Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Kitaplığı

Kânûnnâme, No: 1970.

Vekâyinâmeler

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, C. I, III, KBY., Ankara, 1988.

Gregory Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, Ankara, 1987.

Hatib el-Bağdadî, *Tarihü Bağdad*, C. I, Kahire, 1349 (1931).

Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Bayezid Kütüphanesi, No: 4678, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1145.

- Kâtib Çelebi, *Fezleke*, Süleymaniye Kütüphanesi, TY. No:785.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuat*, Sad. Neşet Çağatay, C.I-II,TTK., Ankara, 1992.
- Naima Mustafa Efendi, *Naimâ Tarihi*, Haz. İ. Hami Danişmend, C.II, İstanbul, 1968.
- Nasuhü's-Silahi Matrakçı, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, TTK., Ankara, 1976.
- Nazmi-zâde Murtaza Efendi, *Gülşen-i Hulefâ*, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1143.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C.I-II, Ankara, 1992.
- Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, C.I-II, İstanbul, 1989.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak zâde Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, C.I-II, Ankara,1989.
- Yakubî, *Kitâbü'l-Büldân*, Brill, 1967.
- Yakut er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, 1906.
- 1315 Tarihli Bağdat Vilâyeti Sâlnâmesi*, Bağdat Vilâyeti Matbaası, 1897.

Seyahatnâmeler

- Buckingham, J. S., *Travels in Mesopotamia*, C.II, London, 1827.
- Cholet, Le Comte de, *Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris, 1892.
- Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV, İstanbul, 1314.
- Massignon, M. Louis, *Mission en Mesopotamie (1907-1908)*, Caire, 1912.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd*, Çev. Alaattin Eser, İstanbul, 1997.
- Muhammed et-Tancı, *İbn-i Batûta Seyahatnamesi*, Sad. Mümin Çevik, C. I-II, İstanbul, 1983.

Münşî el-Bağdadî, *Rihlet*, Bağdad, 1948.

Tavernier, Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie en Persia et Aux-Indes*, C. II, Paris, 1677.

Risaleler

Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Al-i Osman der-Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280.

Celal-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, İÜ. Kütüphanesi, Ty., No.5997.

Feridun Bey, *Mecmûa-i Münşeât-i Selâtin*, C. II, İstanbul, 1274-1275.

Arkeolojik Araştırmalar

Sarre, F.-Herzfeld, E., *Archeoölogische Reise Im Euphart Und Tigris-Gebiet*, Berlin, 1919.

Tetkik Eserler

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜ. DTCFD.*, C. XIII, S. 1-2, Ankara, 1955, s. 27-51.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, C. I, İstanbul, 1979.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, C. II, İstanbul, 1995.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri, İstanbul, 1990.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap/Kanuni Devri Kanunnameleri, İstanbul, 1992.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 5. Kitap/Kanuni Devri Kanunnameleri, İstanbul, 1992.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 7. Kitap/Kanuni-II. Selim Devri Kanunnameleri, İstanbul, 1994.

- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Devri Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 8. Kitap/III. Murad-III. Mehmed Devri Kanunnameleri, İstanbul, 1994.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Devri Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 9. Kitap/I. Ahmed-II. Osman Devri Kanunnameleri, İstanbul, 1996.
- al-Feel, Muhammad Rashid, *The Historical Geography of Iraq Between The Mongolian and Ottoman Conquests, 1258-1534*, Nejef, 1965.
- Alptekin, Coşkun, “Büyük Selçuklular mad.”, *DGBİT.*, C. VII, İstanbul, 1989, s. 95-211.
- Alptekin, Coşkun, “Irak Selçukluları mad.”, *DGBİT.*, C. VII, İstanbul, 1989, s. 291-337.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, KBY., Ankara, 1990.
- Ateş, Süleyman, “Cüneyd-i Bağdadî mad.”, *TDVİA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s.119-121.
- Baqr, Taha, “Baghdad”, *Republic of Iraq Directorate General of Anyiquities Baghdad*, Baghdad, 1959, s. 3-11.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını: 5, Ankara, 1992.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988.
- Baysun, M. Cavid, “Bağdad mad.”, *İA.*, C. II, İstanbul, 1993, s.199-211.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995.
- Cevad, Mustafa, “İmâretü'l-Karnî's-Sâdis ed-Dahme”, *Sümer*, C. II, Bağdad, 1946, s. 197-212.
- Cevad, Mustafa-Susa, Ahmet, *Delîlu Haritatü Bağdad el-Mufassal fî-Hattatu Bağdad Kadîmen ve Hadîsen*, Matbaat el-Mecmua el-Ulema, el-Irak, 1958.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK., Ankara, 1991.
- Deny, J., ”Sancak mad.”, *İA.*, C. X, İstanbul, 1993, s. 186-189.
- ed-Dûri, Abdülaziz, “Bağdad mad.”, *TDVİA.*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 425-433.

- el-Allaf, Abdülkerim, *Bağdad el-Kadime*, Bağdad, 1960.
- el-Azzavi, Abbas, *Tarih ed-Derâib el-İrakiyye*, Bağdad, 1958.
- el-Azzavi, Abbas, “Camiü'l-Hulefâ”, *Sümer*, C. XXII, Bağdad, 1966, S.22-38.
- el-Azzavi, Abbas, *Tarihü 'I-Irak Beyne 'I-İhtilâleyin*, C. IV, Bağdad, 1949.
- Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK., Ankara, 1989.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara, 1995.
- Eyice, Semavi, “Bedesten mad.”, *TDVİA.*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 302-311.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 1994.
- Gökbilgin, M.Tayyib, “Nahiye mad.”, *İA.*, C. IX, İstanbul, 1993, s. 37-39.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK., Ankara, 1991.
- Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri “Bozulus Türkmenleri 1540-1640”*, Ankara, 1997.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Bağdat mad.”, *TDVİA.*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 433-437.
- Hinz, Walter, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını No:21, İstanbul, 1990.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, C. I, İstanbul, 1999.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişâfı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 139-186.
- İnalcık, Halil, “Eyalet mad.”, *TDVİA.*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 549,550.
- İnalcık, Halil, “Eyalet”, *El²*, s. 721-724.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s: 259-317.

- İpşirli, Mehmet, “Câbi mad.”, *TDVİA.*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 529-530.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular mad.”, *İA.*, C. 10, İstanbul, 1993, s. 353-416.
- Kandemir, M. Yaşar, “Ahmed b. Hanbel mad.”, *TDVİA.*, C.2, İstanbul, 1989, s. 75-80.
- Kara, Mustafa, “Bişr el-Hâfi mad.”, *TDVİA.*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 221-222.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, TTK., Ankara, 1988.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK., Ankara, 1989.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 1987.
- Kerslake, Celia., J., “Celalzâde Mustafa Çelebi mad.”, *TDVİA.*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 260-262.
- Kılıç, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Ankara, 1997.
- Kodaman, Bayram, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun, 1986, s. 3-20.
- Komisyon, “Abdulkahir-i Sühreverdi mad.”, *İA.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 87-88.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, Ankara, 1984.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu-Alp Arslan ve Zamani*, C.I II, Ankara, 1992.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey*, KBY., Ankara, 1986.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.
- M. Hilmi, *Kanuni Süleyman'ın 1533-1535 Bağdat Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

- Mantran, Robert, “Bagdad”, *Arabica*, Leiden, 1962, s. 311-324.
- Massignon, L., “Şiblî mad.”, *İA.*, C.11, İstanbul, 1993, s. 516-517.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I-II-III-IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308-1311.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar-Faroqhi, Suraiya, “Zaviye mad.”, *İA.*, c.13, İstanbul, 1988, s.468-476.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Samsun, 1987, s. 140-155.
- Orhan, Seval, *Osmanlılarda Ölçü Tartı Sistemi*, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ, 1987.
- Öğüt, Salim, “Ebu Yusuf mad.”, *TDVİA.*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 260-265.
- Özbaran, Salih, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul, 1971, s. 51-65.
- Özdanir, Rifat, “Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-18401)”, *21-22 Mayıs 1992, II. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu Bildirileri*, Hatay, 1992.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Devleti'nin Tarikat ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *OTAM.*, C. V, Ankara, 1994, s. 200-250.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fizikî ve Demografik Yapısı (1709-1860)”, *Bellekten*, C.LVIII, S.221, Ankara, 1994, s.119-157.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumlarının Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, Elazığ, 1987, s. 207-220.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi”, *Fırat Üniversitesi I. Tarih Sempozyumu'na Sunulmuş Tebliğ, 14-17 Ekim 1993*, s. 1-37.
- Özdemir, Rifat, “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, *Bellekten*, C. LIV, s. 211, Ankara, 1991, s.993-1052.

- Özdemir, Rifat, “Ankara Esnaf Teşkilât, (1785-1840)”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun, 1986, s. 156-181.
- Özdemir, Rifat, “Tokat Esnaf Teşkilâtı (1771-1840)”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi 13-17 Ekim 1986 1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 397-423.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşası ve Tamiratı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Türkiye Anıt ve Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (TAÇ) Yayını*, C. II, S.6, İstanbul, 1987, s. 23-29.
- Özdemir, Rifat, “Şer’iyye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Malatya, 1986.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, KBY. Ankara, 1986.
- Özdemir, Rifat, “Ankara’da Eğitim ve Öğretim (1785-1840)”, *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, Elazığ, 1988, s. s.1161-187.
- Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 186-192.
- Öztürk, Mustafa, *Orta Anadolu’ da Fiyatlar (1785-1860)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi , Ankara, 1985.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I-II-III, MEB., İstanbul, 1983.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1995.
- Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, *Belleten*, Arapçadan terc. Mustafa Öztürk, C. LIV, S. 211, Ankara, 1991, s. 1233-1257.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 17, İstanbul 1990.

- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK., Ankara, 1987.
- Strange, G. Le, *Buldanü'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, Arapçaya tercüme Beşir Fransis-Korkis Avad, Baghdad, 1954
- Strange, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.
- Streck, M., “Kâzimeyn mad.”, *İA.*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 525-527.
- Streck, M., “Bağdad mad.”, *İA.*, C. II, İstanbul, 1993, s. 195-199.
- Strothmann, R., “Musa Kâzim mad.”, *İA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 667-668.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular mad.”, *TDVİA.*, C. II, İstanbul, 1989, s. 270-274.
- Sümer, Faruk, “Kara-Koyunlular mad.”, *İA.*, C. VI, İstanbul, 1993, s. 292-305.
- Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, C. I, Ankara, 1984.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara, 1992.
- Şahin, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s. 905-935,
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 2, Tıbkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.
- Turan Şedraffetin, “Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları”, *AÜ. DTCTF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1, Ankara, 1963, s. 157-202.
- Turan, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, TTK., Ankara, 2012.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1994.
- Uluçam, Abdüsselam, “Bağdad'da Abdulkadir-i Geylanî (K.S.) Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Ankara, 1988, s. 62-84.
- Uluçam, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, 1989.
- Uluçam, Abdüsselam, “Irak'taki Mukarnas Kubbeli Selçuklu Türbeleri Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXI, İstanbul, 1990, s. 255-263.

- Uludağ Süleyman, “Hallac-ı Mansur mad.”, *TDVİA.*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 377-381.
- Uludağ, Süleyman, “Behlül-i Dâna mad.”, *TDVİA.*, C. V, İstanbul, 1992, s. 352-353.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu, Kara Koyunlu Devletleri*, TTK., Ankara, 1994.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK., Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İltiye Teşkilatı*, Ankara, 1988
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkezi ve Bahriye Teşkilatı*, TTK., Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK., Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III K. 2, Ankara, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, TTK., Ankara, 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, K.1, Ankara, 1983.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi-Emeviler ve Abbasiler*, Ankara, 1983.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara,1989.
- Ürekli, Muzaffer, “Celayirli mad.”, *TDVİA.*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 264-265.
- Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç, C. III, İstanbul, 1990.
- Yazıcı, Tahsin, “Haydariye mad.”, *TDVİA.*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 35-36.
- Yazıcı, Tahsin, “Maruf-ı Kerhi mad.”, *İA.*, C. VII, İstanbul, 1993, s. 344-45.
- Yazıcı, Tahsin, “Safeviler mad.”, *İA.*, C.X, İstanbul, 1993, s. 53-59.
- Yazıcı, Tahsin, “Şah İsmail mad.”, *İA.*, C. XI, İstanbul, 1993, s. 275-279.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, C. XVII, Ankara, 1983, s.56-59.

- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, KTBY., Ankara, 1985.
- Yetik, Erhan, “Habib el-Acemî mad.”, *TDVİA.*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 370.
- Yıldız Hakkı Dursun, “İslam Devleti Hizmetinde Türkler”, *DGBİT.*, C. III, İstanbul, 1990, s. 333-357.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasiler Döneminde Bazı Fikri Hareketler ve Başşehirler”, *DGBİT.*, C. III, İstanbul, 1990, s. 359-371.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasiler mad.”, *TDVİA.*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 31-48.
- Yılmaz, Serap, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden-I”, *Bellekten*, C. LVI, S. 215, Ankara, 1993, s. 31-68.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Celayir mad.”, *İA.*, C. III, İstanbul, 1993, s. 64-65.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Cihan-Şah mad.”, *İA.*, C. III, İstanbul, 1993, s. 173-189.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Ebu Said Bahadır Han mad.”, *TDVİA.*, C. X, İstanbul, 1994, s. 218-219.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Hülagu Han’ın Batı Seferinin Türkiye Tarihi Yönünden Değerlendirilmesi”, *Milli Kültür*, Ankara, 1984, s. 22-26.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Daruga mad.”, *TDVİA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 505-506.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, S. 152, Ankara, 1978, s. 657-699.
- Zettersteen, K.V., “Büveyhiler mad.”, *İA.*, C. II, İstanbul, 1993, s. 843-845.
- Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Megâmiz, C. II, İstanbul, 1972.

EKLER

EK-I: 1537 (943) Tarihli Bağdat Vilâyeti Kânûnnâmesi¹¹⁵³

Bağdad Beğlerbeğisine ve Kadısına hüküm ki;

Bundan akdem vilâyet-i mahmiyye Dârü's-Selâm Bağdad'ın tafsil-i ahvâli müceddeden yazılıb defter olunmak emr olunmuş idi. Hâlâ iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Kâdı-zâde Şeyh Muhammed zide mecdehû atebe-i aliyye-i âlem-penâh ve südde-i seniyye-i sa'adet-dest- gâhıma gelüp emr-i celîlü'l-kadrim mucebince vilâyet-i mezbûreyi meşrûhan yazub defter edüp seneyne-i mâziyede selâtin-i adâlet-ayin devirlerinde re'âyâ ve berâyaya mukarrer olan kavâ'id ve kavânin takrir ve sonra kızılbaş-ı bed-ma'aş zamanlarında anların dest-i cevri ve bîdârlarıyla hâdis olan mezâlin ve bid'atleri tahrir eyleyüb 'izz-i huzûr-ı mevfüru'l-hubûr ve müstevicbü's-sürûra arz eyledükde, ol vilâyet Hak Sübhânehû ve Tealânın uluvv-i inâyeti ve seyyid-i kâinat Aleyhi efdalüs-selâvat ve ekmelühâ mu'cizat-ı hidâye- ayâtları ve çihâr-ı yâr-ı kibârın Rıdvânullahi aleyhim ecma'in ervâh-ı mukaddeselere mukarin olduğu cihetten benim kendü şimşir-i zafer-te'sirim feth olunmuş vilâyet olmağın anda vâki olan re'âyâyâ mezid-i himmet ve atifet ve kemâl-i şefkât ve merhametinden Cenâb-ı mağfîret-penah merhum Hasan Paşa Nevverallahu merkadehû devrinde cârî ola- gelen cümle-i adat-ı malumeyi mukarrer dutub kızılbaş zamanında hâdis olan bid'atlere ve mezâlimi külliyyen ref' eyleyüb min-bâ'd ol vilâyetin ahalisine ve re'aya ve berâyasından kimesneye hilaf-ı şer'i mutahhar ve mugâyir-i kanun-ı mukarrer zulm ve te'addî olunmayub me'mur üzere amel olunmasın emr eyleyüb bu hükm-i cihân-mutâ'-ı vâcibü'l-ittibâ'ı irsal eyleyüb buyurdum ki; İnşallahuleazz varub vusûl buldukda külliyyen ol vilâyetde ne mikdâr şehirler ve mecma'-ı nâs olur yerler ve kasabalar var ise, cümlesinde vâki' olan makarlarda alâniyyen bu hükm-i şerif-i cihân-mutâ'ı bit-tamam okutdurub kemâl-i adâletimden sonra hâdis olan bid'atleri men' ref' eyleyüb mukarrer ve müstemir olmak buyurulan kanun ve kavâ'idi bildüresin. Ki, re'âyâ dahi kendülere takdir olunan husûsları bilüb vâki' olan mahsûllerini ana göre edâ eyleyüb kimesne anlara

¹¹⁵³ Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, No. 1970, v. 104/a-107/b.

zulm ve te' addî etmek ihtimâli olmaya...Ve sen dahi dâimâ rızây-ı adâlet-efzâmı mevsûfunbih edinüb her zamanda re'âyâ ve berâyânın ahvâline nâzır olub şimdiden sonra mukarrer olan kanun-ı kadîmden zâid bir ferdin bir akçesi alnuduğuna rızâ göstermeyüb zâlimlere ihânet, mazlûmlara i'ânet husûslarında envâ'ı mesâ'î-i cemîlin zuhûra getürüb dakika fevt eylemeyesin. Meselâ Vilâyet-i mezbûrede çihâr-mâhiyye ve resmü'l-istifâ deyü her iki bin akçelik hâsıldan 218 ve 140 batman arpa alınur imiş. Ve mecmû'-ı mahsûlatdân sad-seh deyü dahi yüz tağar terkeden üç tağar alınurmuş. Bu husûslar re'âyâyâ mahzâ zulm ü zilâl olmağın bunları dahi ref' eyledim. Min ba'd aslâ ve kat'â çihâr-mâhiyye ve resmü'l-'istifâ ve sad-seh deyü emrime muhâlif bir habbe aldirmayasın. Bu husûsları merfû' ve medfû' bilüb ba'del-eyvm bu isimleri ol vilâyetden tarh eyleyesin. Ve câmusıcılardan müşârûnileyh Hasan Beğ eyyâmında her câmusdan 20 akçe alınur, gayrı nesne alınmaz imiş. Sonra Kızılbâş eyyâmında peşkeş deyü 20.000 akçe ile 2.000 batman yağ alınub ve gerü her câmusdan 20 akçe alındukdan sonra beş akçe dahi serâne deyü alınub ve gerü bu akçenin öşri dahi alınur imiş. Bunları dahi ref' eyledim. min ba'd Hasan Padişah zamanında olduğu gibi her câmusdan hemân 22 akçe aldurub andan ziyâde peşkeş adına ve serâne adına alınan bid'atleri ve öşri aldirmayub ref' eyleyesin. Ve Mehreved ve Tarîk-i Horasan ve Hâlis nâhiyelerinde sekkârlık var imiş; nısfî hâs olub nısfî sekr bağlayan kimesneye verürler imiş. Cümle ol husûsı âdet-i kadîme üzere ol hizmet eden kimesneye tîmar tarîki ile ta'yîn edüb tevcîh eyleyesin. Hizmeti görüb gördürüb olı-geldüğü üzere mutasarrıf ola. Ve Vilâyet-i mezbûrede olan her köyde bir kârîh olub kâdimü'l-eyyâmdan kârîh olanlar bir tağar yerzirâ'at edüb mahsûlüne kendüler mutasarrıf olurlar imiş. Şimdi kârîh olanlar kendüler zirâ'at etmeyüb her köyden altı tağar mahsûl alub re'âyâyâ zulm olur imiş. Min ba'd kârîhlar re'âyâdan nesne almayub bu zulmü dahi ref' eyledim. Âdet-i kadîme üzere her köyde kâruh olanlar beğlik cânibinden bir tağar yer zirâ'at edüb mahsûlüne mutasarrıf olub edâ-i hizmet eyleyeler; re'âyâdan min ba'd nesne almayalar. Ve biçin eyyâmında üzerine duran kimesneler alık ve zekkâr deste deyü bir mikdâr terke alurlar imiş. Anı dahi ref' eyledim, aldirmayasın. Ve koyunu olanlardan çobanbeği deyü her üçyüz koyundan bir koyun alınur imiş ve bu hizmete varan kimesneler her süriden üç akçe dahi alub zulm ederler imiş. Ve her üçyüz koyundan girevv deyü altı koyun aldıktan sonra bir koyun dahi varanlar alurlar imiş. Ve her ulusdan kâtib ve

muhasıl bir katır ve eşek alub te'addî ederler imiş. Vech-i mesfûr üzere çobanbeği ve girev âdetde verdüklerinden sonra çobanbeği koyunundan alınan on akçe ve girev koyunundan alınan bir koyunu ve kâtib ve muhasıl için alınan katırı ve eşeği dahi ref'yledim. Min ba'd aldirmayasın. Ve nefsi-i Mahmiyye-i Bağdad'da sur içinde ve Bağdad'ın cânib-i garbisinde ve nefsi-i Hille'de vâki' olan hurmalardan kadîmü'l-eyyâmdan ma'fûv olub nesne alınmaz imiş. Kemâl-i merhamet ve âtîfetimden gerü olı-geldüğü üzere mukarrer eyledim, nesne aldirmayasın. Ve vilâyet-i mezbûrede ba'zı mâlikâneye mutasarrıf kimesnelere var imiş. Külliye gerü onları mukarrer eyledim. Sevâlî-i eyyâmdan ilâ yevminâ hâzâ mâlikâneye mutasarrıf olanlar, ne vechile tasarruf edegeldiler ise, gerü ol vechile mutasarrıf olalar. Hilâf-ı şer'-i şerif ve muğâyir-i kanun-ı kadîm kimesne anlara mute'âriz olmaya. Ve Vilâyet-i mezbûrede ba'zı mu'attal ve harâb yerler var imiş. Hâricden gelüb ol yerleri ta'mir etmek murâd edinürler imiş. İmdi ol asıl harâbeleri ta'mir edenlerden bir yıl nesne alınmayub ma'mûr oldukda hums-i mücerred alınmak emr eyledim. Sen dahi ol vechile amel eyleyüb harâb olan mevâzı'ı ta'mir eden-lerden bir yıl nesne almayub muaf eylesin. Bir yıldan sonra hums-ı mücerred aldırub ziyâde nesne talep etdirmeyesin ki eyyâm-ı devletimde harebe yerler mâ'mur olmuş ola. Ve mahmiyye-i Bağdadda vesâir ana tabi' olan yerlerde cebr ile evlerine ve cemâ'atleri üzerlerine girüb akçesüz yemlerin ve yemeklerin ve tavukların ve koyun ve kuzuların alub te'addî ederler imiş. Külliye re'âyâ bu kaziyeden rencide imişler. Min-ba'd bir kimesnenin ehl ü ayâlü üzerine cebr ile zulm ve te'addî etdirmeyesin ve akçesüz nesne dahi aldirmayasın. Ve bazı kimesnelere hurmalıklarını ve bahçelerini cebr ile alub hâsıl ekerler imiş, te'addî ederler imiş. Bu hususu dahi ref' etdim. Bi'l-cümle vilâyet-i mezbûrede kızılbâş bed-ma'âş zamanlarında câri olan kiiliye mezâlim ve mahâyifî merfû bilüb ana göre memleketin itmî'nânında ve re'âyânın refâhiyet ve huzûrları ve istirâhatleri husûsunda mücidd ve sa'i olub ikdâm ve ihtimâm üzere olasın. Fî 4 Şa'ban sene 943.

EK-II: 1540 (946) Tarihli Bağdat Vilâyeti Kânûnnâmesi¹¹⁵⁴

Padişah-ı âlem-penâh-ı sa'âdet-dest-gâh- Halledellâhu mülkehû ve sulâtanehû-Hazret- lerinin fermân-ı cihân-mutâ'ları muktezâsınca Vilâyet-i Mahmiyye-i Dâr'üs-Selâm Bağdâd'ın bu bendeleri mübâşereti ile defter-i adâlet-rehberi müceddeden yazılıub emr-i hümâyûn ile tafsîl olundu ki budur:

Cümle Vilâyet-i Mahmiyye-i Bağdad		
Şehir 9	Kılâ' 17	Livâ 12
Kurâ-yı ma'mûre 317	Kurây-ı harâb 106 Bu harâb karyelerin cem'-i kadîmi on dört kerre yüz bin ve kırkbin seksen akçe	Ma'den-i nefit 2
Ulus 61 Tâ'ife 14 tâifesi ma'dümdür.	Cemmâs 2 tâife	Bu mecmû' hâliyâ ma'mûr olub hâsıl verür.
Tuman 8.734 nakdiyye 116 akçe	Tuman ki her tuman 2.000 akçe-i Osmânî hesâbınca 174 kerre yüz bin ve 68.916 akçe olur.	
Yük hesâbınca 174 yük ve 68.916 akçe olur.	Efrâd-ı insânî 31.890 Müzevvec 24.272 Mücerred 7.622	
Nefs-i Mahmiyye-i Bağdâd'ın hâsılı 21 kerre yüzbin ve 25.320 akçe nakd olur.		
Nefs-i şehir efrâd-ı insânî 5.619 Müzevvec 3.872 Mücerred 1.747	Nakdiyye sekiz kerre yüzbin ve dokuzbin yediyüz yetmiş üç akçe	
Livâ-i Hille		
Nefs-i Mahmiyye-i Hille ve tevâbi'inin hâsılı 10 kerre yüz bin ve 83.434,5 akçe olur.	Senevî mahsûlât 1429 tağar kıymet 273.672 akçe	
Livâ-i Rumâhiyye		
Nefs-i Rumâhiyye ve tevâbi'inin hâsılı 19 kerre yüz bin ve 57.712 akçe olur.	Nakd 5 kerre yüz bin ve doksan bin dokuz yüz seksen üç akçe olur.	
Senevî mahsûlât 17.408 tağar 122,5 rıtl	Kıymet 13 kerre yüz bin ve 66.729 akçe	
Nâhiye-i Zebîd-i A'râbî düstûr-ı sâbık mücibince ber vech-i maktû' 4 kerre yüzbin ve 20.018 akçe.		
Livâ-i Cevâzir		

¹¹⁵⁴ Tapu Tahrir 1028, s. 2-13.

Nâhiye-i Cevâzir'de düstûr-ı sâbık mûcibince ber vech-i maktû' 8 kerre yüzbin akçe hâsıl olur.	
Nefs-i Şehribân ve tevâbî'inde 5 kerre yüz bin ve 39.573 akçe hâsıl olur.	
Nakdiyye 200.000 ve 1257 akçe Kıymet 3 kerre yüz bin ve 4.316 akçe olur.	Senevî mahsûlât 1813,5 tağar.
Livâ-i Mendelicîn (Bendefcin)	
Nefs-i Mendelicîn ve tevâbî'inde 4 kerre yüzbin ve 66.378 akçe hâsıl olur.	Nakid 166.930,5 akçe olur.
Senevî mahsûlât 10.820 tağar	Kıymet 299.448 akçe olur.
Nâhiye-i Hâlis ki	
Ellibeş ma'mûr karyedir. 10 kerre yüz bin ve 94.018 akçe olur.	Nakid 118.411 akçe
Senevî mahsûlât 6.779 tağar	Kıymet 9 kerre yüzbin ve 75.607 Osmânî
Mezbûr Nâhiye'de meyveden hums ve oşr-i hums alınur. Ve galleden hums alınur. Ve resm-i bostân altıda bir alınur. Ve her bir hâneden hâne-şumâr deyü on akçe ve bir akçe dahi oşür deyü alınur. Her bir inekten mevâşî deyü yedi akçe bir mankur alınur ve deh-yek dahi alınur. Ve her bir dişi koyundan merâ'î deyü bir akçe ve bir mankur alınur ve dehyek alınur.	
Nâhiye-i Tarîk-i Horasan ki	
Ellibeş ma'mûr karyedir. Hâsılı 7 kerre yüz bin ve 1911 Osmânî akçe olur.	Nakdiyye 193.142 akçe olur.
Senevî mahsûlât 4.770 tağar ve 83 rıtl.	Kıymet 5 kerre yüz bin ve 7.759 akçe olur.
Mezbûr Nâhiye'de meyveden hums-i mücerred alınur. Ve galleden dahi hums alınur. Ve resm-i bostân altıda bir alınur. Ve her bir hâneden hâne-şumâr deyü yedi akçe ve bir mankur alınur ve dört mankur dahi deh-yek alınur cümle sekiz akçe olur. Ve her bir inekten mevâşî deyü sekiz akçe alınur. Ve her bir dişi koyundan merâ'î deyü bir akçe ve bir mankur alınur.	
Nâhiye-i Mehreved ki	
Otuz ma'mûr karyedir. 8 kerre yüzbin ve 48.865,5 akçe hâsıl olur.	Nakdiyye 133.651,5 akçe
Ve senevî mahsûlât 4.537 tağar ve 45 rıtl.	Kıymet 7 kerre yüzbin ve 15.214 akçe olur.
Mezbûr Nâhiye dahi Nâhiye-i Tarîk-i Horasan düstûrunca verürler.	
Nâhiye-i Zengâbâd ki	
On üç karyedir. 226.016 akçe olur.	Nakdiyye 16.855 akçe olur Kıymet 209.771 Osmânî akçe olur.

Senevî mahsûlât 1616 tağar ve 53,5 rıtl	
Nâhiye-i mezbûrede hums olmaz. Galleden hums dahi alınur. Resm-i bostan altıda bir alınur. Ve her bir hâneden hâne-şümâr deyü on akçe alınur ve bir akçe dahi deh-yek deyü alınur. Ve her inekden mevâşî deyü sekiz akçe alınur. Ve her üç koyundan iki akçe alınur ve deh-yek dahi alınur. Ve her cüllâh dezgâhından yılda beş akçe alınur.	
Nâhiye-i Düceyl ki	
Yirmi sekiz ma'mûr karyedir. 217.676,5 akçe hâsıl olur.	Nakdiyye 12.892,5 akçe olur.
Senevî mahsûlât 1275 tağar ve 89,5 rıtl	
Nâhiye-i mezbûrede galleden ve hurmadan hums alınur. Her hâneden hâne-şümâr deşü on akçe alınur. Her bir inekden mevâşî deyü sekiz akçe dört mankur alınur. Ve her koyun başına bir akçe alınur ve bir mankur alınur.	
Senevî mahsûlât 1180 tağar ve 86 rıtl	Nakdiyye 50.390 akçe olur. Kıymet 183.266 akçe olur.
Nâhiye-i mezbûrede meyveden ve hurmadan öşür alınur ve galleden beş akçeden bir alınur. Her bir hâneden hâne-i şümâr deyü sekiz akçe ve deh-yek alınur. Ve her bir inekden sekiz akçe alınur mevâşî deyü. Ve her bir dişi koyundan merâ'i deyü bir akçe ve bir buçuk mankur alınur.	
Livâ-i Kerkük	
Nâhiye-i Kerkük ki, 24 pâre ma'mûr karyedir. 324.722 akçe hâsıl olur.	Nakdiyye 106.833 akçe
Senevî Mahsûlât 1329 tağar ve 41 rıtl	Kıymet 218.093 akçe olur.
Nâhiye-i mezbûrede meyveden ve hurmadan öşür alınur ve öşürden dahi öşür alınur. Ve galleden yedide bir alınur ve deh-yek alınur. Ve hâne-şümâr deyü her hâneden beşer akçe alınur ve deh-yek deyü buçuk akçe dahi alınur. Mevâşî deyü her inekden beş akçe alınur ve her merkebden iki buçuk akçe alınur. Ve her cüllâh dezgâhından beşer akçe alınur.	
Mevâzi'-i Bağdâd ki	
34 pâre ma'mûr karyedir. Hâsılı 40 kerre yüz bin ve 40.184 akçe olur.	Nakdiyye sekiz kerre yüz bin ve 79.066 akçe
Senevî mahsûlât 28.466 tağar ve 114 rıtl	Kıymet 31 kerre yüzbin ve 61.118 akçe olur.
Mevâzi'-i Fırâtiyye ki	
13 pâre ma'mûr karyedir. Altı kerre yüz bin ve 15.312 akçe olur.	Nakdiyye dört kerre yüz bin ve 1273 akçe

Senevî mahsûlât 1441 tağar ve 187 rıtl.	Kıymet iki kerre yüzbin 14.040 akçe olur.
---	---

Mezbûr Fırâtiyye kurâsında dolablar olub suyun sığır ile çeküb zirâ'at ederler, ana bekere derler. Her bekereden senevî mahsûlünden yüzer akçe alınur ve on akçe dahi deh-yek alınur. Ve sayfî hâsılından elli akçe ve deh-yek deyü beş akçe alınur.

Ve hevlerinde olan mahsûlden hums ve öşr ve humsden her tağardan üç rıtl anbardâr (?) deyü alınur.

Ve hurmadan dahi bu vechile alınur.

Sad-yekden 86.238 akçe hâsıl olur.

Sad-yek ana derler ki, senevî mahsûlden, eğer senevîdir ve eğer sayfîdir, asıl mahsûlden yüz tağardan bir tağar alınur.

Sekkârlık mahsûlünden 8.400 akçe hâsıl olur.

Sekkârlık ana derler ki, Hâlis ve Mehreved ve Tarîk-i Horasan arklarının bendlerin bağlayan kimesne her iki yüz tağar galleden bir tağar alurmış. Sonra Bağdad Hâkimleri nısfın mâl-ı mîrî için alub nısfın mezkûr sekkâra vermiş. Şimdikihâlde dahi bu vechile amel olunur.

Çobanbeği mahsûlünden 33.007 akçe olur. Çobanbeği ana derler ki, her süri üçyüz koyun ola, üçyüz koyundan bir bir alınur. Ve eğer üçyüzden nâkıs olursa, beş koyundan bir akçe alınur; Bağdad ulusundan ve kurâda olan re'âyâ ulusundan.

Girevv mahsûlünden 48.150,5 akçe olur.

Girevv ana derler ki, etrâfdan gelüb Bağdad toprağında koyunların otaran kimesnelerden her üçyüz koyundan altın koyun alınur. Üçyüzden nâkıs olursa her elli koyundan bir koyun alınur.

Fırâtiyye kurâsı gaffâresinden 60.000 akçe alınur.

Gaffâre ana derler ki, her bekereden iki tağar ve ba'zı yerlerde her feddândan iki tağar alınur.

Çihâr-mâhiyye ve resmü'l-istifâdan 300.000 ve 1459 akçe olur.

Çihâr-mâhiyye oldur ki, her iki bin Osmânî akçe hâsıl olan yerden nakid 216 akçe ve bundan başka (?) batman arpa ki, bahâsı 108 akçe ola ve otuz buçuk akçe ...deh-yek alınur. Cümleten 354 akçe olur. Kâdimden olmayub Kızılbaş Beğlerinin bid'atidir; ref' olunmak münâsibdir; re'âyâya zulümdür.

Ve nefsi-i Meşhed-i Hazret-i Ali'de olan boyahânededen ve kassâbhânededen ve ma'sıradan 82.000 akçe olur.

Emr-i şerif mücebince nakîb olanlardan Seyyid Hüseyin buna mutasarrıfıdır.

Ve nefsi-i Meşhed-i Hazret-i İmâm Hüseyin'de olan boyahânededen 6.000 akçe olur.

Emr-i şerif mücebince nakîb olanlar mutasarrıfıdır.

(?) A'râbî Nehr-i Necef'in tamgası mukâbelesinde her yılda on iki at ve 200 re's deve verirler.

Nehr-i Necef'den 12 kerre yüz bin ve 11.982 akçe hâsıl olur.	Nakdiyye 53.118 akçe.
Senevî mahsûlât 6916 tağar ve 45 rıtl.	Kıymet 11 kerre yüzbin ve 58.864 akçe olur.
Mezkûr nehir Hazret-i İmâm-ı Ali-Kerremallâhu vecchê- ve Hazret-i İmâm-ı Hüseyin- Radiyallâhu anh- vakfıdır; masrafına sarf olunur. Mezkûr nehirden ba'zı yerlerdeki âhar kimesneler zirâ'at ederler, ondan üç verirler şart-ı vâkıf mücibince. Ve ba'zı yerlerde hâssa (?) bir vakfı olmağın münâsafe derler.	
Nehr-i Şattın Nil'den iki kerre yüzbin ve 71.892 akçe olur.	Nakdiyye 1187 akçe.
Senevî mahsûlât 1369 tağar 109,5 rıtl.	Kıymet 270.705,5 akçe olur.
Mezkûr nehirden ba'zı yerlerde beşden iki verirler ve ba'zı yerlerde beşden bir verirler.	
Nehr-i Tahmâsibiyye'den 80.486 akçe olur.	Nakdiyye 14.352 akçe.
Senevî mahsûlât 368 tağar 71,5 rıtl.	Kıymet 62.134 akçe olur.
Mezkûr nehirde beşden bir alınur.	
Nehr-i İsa'dan ber vech-i maktû' 100.000 akçe hâsıl olur. Mezkûr nehirde dahi beşden bir alınur. Tavâif-i ulusâtıdan iki kerre yüzbin ve 82.880 akçe hâsıl olur. Mezkûr ulusun her koyununudan bir akçe ve birbuçuk mankur alınur. Ve her ineğinden yedi akçe ve birbuçuk mankur alınur. Ve bunların öşri dahi alınur erkek koyuna alınmaz. Tavâif-i cemmâsıdan 196.614,5 akçe olur ve hem 2.000 batman yağ dahi verirler. Ve her bir câmûsıdan mal deyü 21,5 akçe ve serâne deyü beş akçe ve deh-yek iki akçe ve beş mankur ki, cümle 29 akçe 1,5 mankur alınur. Mezâri'-i ehvâr ve şevâtî-i cânibey Dicle ve matarîden yedi kerre yüzbin ve 61.363 akçe hâsıl olur. Nakdiyye 56.006,5 akçe. Ve senevî mahsûlâtıdan 1714 tağar 142 rıtl. Kıymet yedi kerre yüzbin ve 4356,5 akçe olur. Ondan üç alınur; matarîden beşden bir alınur. Savk mâlikânese mahsûlünden 212.738 akçe olur. Bazı karyeler kadîmden Akkoyunlu ve Karakoyunlu tâifesinin mülkleri imiş. Toprak hakkı deyü mahsûlden ba'zı yerlerde yirmiden bir ve ba'zı yerlerde otuzdan bir alınurmuş. Sonra mezkûrlar	

firâr edüb Kızılbaş savk eyleyüb şimdüyâdeği mîri için zabt ederler imiş.		
Minhâ Hâshâ-i Pâdişâh-ı âlem-Penâh		
'An nefsi-i Bağdâd Tamga 850.000 Cisr 30.000	Darbhâne 310.000 Boyahâne 84.000	Kasabhâne 200.000 Cizye-i Yahudiyân 8.000
Savk Bağları mahsûl 18.320		Yekûn 14 kerre yüzbin ve 74.000
Tamgâ-i Nefs-i Hille 240.000	Nefs-i Şehrbân ve tevâbi'i beş kerre yüzbin ve 39.573 akçe	Nâhiye-i Zebîd 420.000
Cevâzir Nâhiyesinden Sancakbeği hâslarından gayri altı kerre yüzbin	Nehr-i Şatt'un-Nîl 271.890	Nehr-i Tahmâsibiyye 80.486
Nehr-i Kerbelâ'dan 6.947 akçe	Tâife-i Cemmâsdan 216.614,5	Girevden ve çehâr- mâhiyye vesair cihâtdan 15 kerre yüzbin ve 11.242 akçe.
Nâhiye-i Hâlis ve Nâhiye-i Mehreved ve Nâhiye-i Tarîk-i Horasan ve Nâhiye-i Fırâtiyye ve Nâhiye-i Düceyl ve Nâhiye-i Zengiâbâd karyelerinden ve Livâ-i Rumahiyye'den 46 kerre yüzbin ve 73.014 akçe		CEM'AN 101 kerre yüzbin ve 60.093 akçe
Hâshâ-i Mîr-i Mîrân-ı Vilâyet-i Bağdâd 15 kerre yüzbin	Hâshâ-i Gâzî Hân Üç kerre yüzbin ve 93.914	
Hâshâ-i Mîl-livâ-i Rumahiyye 359.110 akçe	Hâshâ-i Mîr-livâ-i Hille 450.000 akçe	
Hâshâ-i Mustafa Mîr-livâ-i Mendeli 116.218 akçe	Hâshâ-i Sancakbeği İshak Beğ 83.122 akçe	
Hâshâ-i Durmuş beğ Mîr- livâ-i Dakûk 121.545,5 akçe	Hâshâ-i Sancakbeği Ahmed Beğ 90.973,5 akçe	
Hâshâ-i Sancakbeği Latif Beğ 16.009,5 akçe	Hâshâ-i Mîr-livâ-i Veli Beğ(?) 158.530 akçe	
Hâshâ-i Sancakbeği Budak Beğ 263.383 akçe		
Hân Hazretleri ile olan subaşılaruun ve erbâb-ı tîmârın ve ulûfecilerün hâsları 16 kerre yüz bin ve 46.374 akçe.		
Hâshâ-i Kethüdây-ı Defterdâr 90.000	Hâshâ-i Defterdâr-ı tîmârhâ 80.000	
Arpalık-ı Ağay-ı Gönüllüyân-ı Bağdâd	Hâshâ-i Alaybeği 40.000	

20.000 akçe		
Yekûn-ı hâşhây-ı mîr-i mîrân ve Gazî Hân ve ümerâ-i livâhâ ve ulûfeciyân-ı Gâzî Hân ve erbâb-ı tîmâr ve sâir 57 kerre yüzbin ve 35.074 akçe. Evkâf-ı Hazret-i Ali-Kerremallâhu vecchê- ve Hazret-i İmâm Hüseyin -Radiyahallahu- Nehr-i Necef mahsûlünden ve Hille tevâbi'inde vâki' olan 14 bâb kurâ mahsûlünden 13 kerre yüzbin ve 65.044 akçe olur.		
Nakdiyye 142.775	Senevî mahsûl 7380 tağar	Kıymet 12 kerre yüz bin ve 22.269 akçe olur.
Evkâf-ı Hazret-i İmâm Âzam -Rahmetullâhi aleyh- yedi bâb kurâ mahsûlünden 48.850,5 akçe olur.		
Nakdiyye 4149,5 akçe olur.	Senevî mahsûlât 311 tağar 20 rıtl	Kıymet 44.101 akçe olur.
Evkâf-ı Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî- Kaddesallâhu sirruhu'l-azîz- altı bâb kurâ mahsûlünden 79.250,5 akçe olur.		
Nakdiyye 2047 akçe	Senevî mahsûlden 517 tağar 52 rıtl	Kıymet 67.204,5 akçe olur.
Vakf-ı Şeyh Câker (Bâkır ?)- Rahmetullâhi 'aleyh- bir pâre karyeden 57.796 akçe olur.		
Nakdiyye 3369 akçe	Senevî mahsûlden 445 tağar 92 rıtl	Kıymet 54.427 akçe olur.
Kadîmü'l-eyyâmdan mezbûr âsitânenin vakfi imiş. Öyle ki, Kızıldağ-ı bed-ma'âş zamanında ref' olunmuş. Şimdikihâlmde emr-i şerif mücibince vakıf için tasarruf olunur. Vakf-ı Asitâne-i Kanber-i Ali bir pâre karye mahsûlünden 11.697 akçe olur.		
Nakdiyye 123 akçe	Senevî mahsûlden 70 tağar 83 rıtl	Kıymet 11.574 akçe olur.
Vakf-ı Hazret-i Selmân-ı Fârisî -Rahmetullâhi 'aleyh- 13.413 akçe olur.		
Nakdiyye 359 akçe	Senevî mahsûlden 80 tağar 33 rıtl	Kıymet 13.054 akçe

Vakf-ı Cısr-i Hille 390 akçe. Vakf-ı Medrese-i Zeyniyye ve Efkân der Hille 21.954 akçe olur. Ve Hille'de vâki' olan makâbir ve makamların evkâfı 12.000 akçe olur. **Yekûn evkâf 15 kerre yüzbin ve 92.754 akçe olur.**

Bağdat vilâyetinde vâki' olan ba'zı kurânın ve ba'zı mevâzi'nin mâlikânesi kadîmü'l-eyyâmdan ilâ feth-i Hâkânî nice kimesnelerün tasarrufunda olup ellerinde kuyûdât-ı (?) şer'iyyeleri vardır. Ve ba'zı yerlerin mâlikânesi dahi medârise ve mesâcide ve mekâbire vakf olub hiç bir hâkim ilâ feth-i Hâkânî mâlikâneye ta'arruz eylememişdir. Ve müllâkların esâmileri mufassal defterde mukayyedir. Hâsıl-ı mâlikâne yılda beş kerre yüzbin ve 50.663 akçe olur. Bu cümleden mesâcid ve medâris ve makâbir vakfı olan 16.355,5 akçe olur. Mâ-bâkîsi beş kerre yüzbin ve 35.308 akçe olur. Sâhib-i mülk tasarruflarındadır. Şimdiki hâlde dahi düstûr-ı sâbık

mücibince dahl olunmadı ki, Bâb-ı Mu'allâyaarz olunduktan sonra emr-i şerif ne vechile olursa amel oluna.

Bundan akdem Kızılbaş-ı bed-ma'âş zamanında Musa-i Kâzım Hazretlerinin ve Sürre Men Ra'â ve âsude olan Aliyy-i Hâdî ve Hasan Askerî-Radıyallahu' anhümâ- âsitânelerine nice pâre karyeler ki, cem'-i kadîmîsi 12 kerre yüzbin mikdâr akçe olur, vakf olunmuş imiş. Şimdiki hâlde Kızılbaş Vakfı meşrû' değüldür.deyü hâssa-i hümâyûn için zabt olunmuşdur. Ammâ ki, Musa-i Kâzım Hazretlerinin âsitânesinin masâlihi Bağdad Hazinesinden görülmek üzeredir. Sürre Men Ra'â âsitânesinin masâlihi görülmeyüb mu'attaldır.

Pâdişâh-ı âlem-penâh- Halledallâhu mülkehû ve sultânehû ve ifâda 'alelâlemîne birrâhû ve ihsânehû-'nun eyyâm-ı adâletlerinde Bağdâd re'âyâsı üzerinden ref' olunacak bid'atler ki, mâl-ı mîrîye noksân gelmez ve mücib-i izdiyâd-ı ömr ve devlet-i Pâdişâhî ve cem'iyet ve refâhiyyet-i re'âyâ olan bunlardır ki, zikr olunur.

Evvelâ, çihâr-mâhiyye ki, kadîmden olmayub Bağdâd'da duran Kızılbaş Beğleri ihdâs eyledüğü bid'atdır. Ve mâl-ı mîrîye dâhil olan sad-yekden gayrı sad-seh ki, yakın zamanda ihdâs olunmuşdur re'âyâdan alınur, gayrı kimesneler tasarruf edüb mâl-ı mîrîye nef' olmayub re'âyâya zulm olur.

Ve her köyden daruga ve emîn olanlar yemlerin ve yemeklerin re'âyâdan aldıkdan sonra biçin eyyâmlarında her gün alik ve zekkâr deyü her biri ikişer vezne mikdâr galle alurlar. Ve bundan gayrı sadr olanlar ve mübâşir olanlar dahi bu vechile alurlar. Bu cümle her gün dört kile mikdâr olur; mâl-ı mîrîye noksân olur.

Vilâyet-i Bağdâd'da nice pâre bayır ve âtil yerler vardır. Kadîmden kâide bu imiş ki, her kim varub bayır ve âtil olan yerlere su cârî edüb imâret ve zirâ'at ederse, üç yıla değin mu'âf olub üç yıldan sonra öşr-i mücerred vermek üzere amel olunmuş. Şöyle ki, bu üslûb üzere amel oluna, memleket ziyâde ma'mûr olur.

Vilâyet-i Bağdâd'da 305.250 hurma ağacı vardır. Bu cümleden Nefs-i Bağdâd'da ve cânib-i garbinda 7.232 hurma ağacı vardır ve Nefs-i Hille'de 21.654 mikdâr hurma ağacı vardır. Kadîmü'l-eyyâmdan ilâ feth-i Hâkânî Nefs-i Bağdâd ve cânib-i garbinda ve Nefs-i Hille'de olan hurma ağaçlarından resm alınmaz imiş. Bu husûsda Hasan Pâdişâh zamanında yazılmış la'net-nâme vardır.

Tes'ir-i Hâl-i Ecnâs

Buğday; tağarı 240 Kadîmî 80 her bir tağar 10 kiledir. Her kile 24 akçe

Arpa tağarı 120, kadîmî 60, kilesi 12 akçeye

Kemmûn (kimyon) buğday gibidir.

Maş, buğday gibidir

Ağca daru ve kızılca daru ve çeltük arpa gibidir.

Penbe; Tağar hesâbıyla 80 Bağdâd batmanıdır. Her tağarı 300 akçeye. Her batmanı üç Osmânî yedi mankur kadîmî 200

Hurmanın her tağarı 240 akçeye, kadîmî 200 akçeye

EK-III: 1577-1578 (985) Tarihli Bağdat Vilâyeti Kânûnnâmesi¹¹⁵⁵

Kânûnnâme-i Vilâyet-i Bağdad

Düstûrû'l-Amel İhtisâb-ı Bağdad

Kapandan ihrâc olunan keler ve penbe ve çatalkoç hımlinden ki, hubûbât kısmındandır, Kızılbaş zamanından berü her hımliden birer pâre alınurmuş, yine ol vechile alınur. Ve fevâkih cinsinden enar ve erük ve şeftalü ve limon ve turunç ve engür ve bunun gibilerden feth-i Hâkânîden berü her hımliden birer pâre alınur. Ve fevâkih cinsi kapandan ihrâc olundukda mukaddemâ her hımliden iki mankur alınurmuş, feth-i Hâkânîden berü dört mankur alınur. Ve cozka-i penbe tamgaya geldikde tamgası alındıktan sonra muhtesib her tağarından altı akçe alır.

Tâife-i Bakkalân

Tâife-i mezbûrede mâhiyâne her ayda dükkân-ı büzürkden üç akçe ve dükkân-ı küçükden iki akçe alınmak üzere Defter-i Atîkde mukayyedir.

Tâife-i Habbâzîn

Tâife-i mezbûreden mukaddemâ her ayda otuz altı akçe mâhiyâne alınurmuş. Sonra etmekçiler ziyâde olmağla üç yüz akçe alınur deyü Defter-i Atîk'de kayd olunmuş.

Tâife-i Helvaciyân

Tâife-i mezbûreden mukaddemâ her ayda otuz altı akçe mâhiyane alınurmuş. Gerü ol vechile alınur. Ve narhları ziyâde olmalı oldukda her bir dükkân yirmi bir akçe verürmüş diye Defter-i Atîk'de kayd olunmuş.

Tâife-i Dûşâbcıyân

Tâife-i mezbûreden her ayda mâhiyâne on iki akçe alınurmuş. Ba'dehû kırk iki akçe alınur deyü kayd olunmuş. Kızılbaş zamanında her ferde bir taş verilüb altışar akçe alınurmuş. Hâliyâ gerü her ferde müstakil taş verilüb on iki akçe alınur deyü Defter-i Atîk'de kayd olunmuş.

¹¹⁵⁵ *Kuyûd-ı Kadîme 102, v.1-7*

Tâife-i Tabbâhân

Tâife-i mezbûreden Badik Beğ zamanında her ayda altmış akçe mâhiyâne alınurmuş. Ba'dehû Kızılbaş zamanında iki yüz akçe alınub hâliyâ dükkânlar ziyâde olmağla üç yüz akçe alınur deyü Defter-i Atîk'de kayd olunmuş; hâlâ kemâkân mukerrer.

Tâife-i Kebabciyân

Tâife-i mezbûreden kızılbaş zamanında nesne alınmaz imiş. Fetihden berü her kebab dükkânından günde birer akçe alınur deyü kayd olunmuş der Defter-i Atîk.

Tâife-i Attârân

Tâife-i mezbûreden Badik Beğ zamanında mâhiyâne her ayda otuz akçe alınurmuş. Kızılbaş zamanında seksen altı akçe alınub dükkânlar ziyâde olmağla hâlâiki yüz altı akçe alınur deyü mukayyed der Defter.

Tâife-i Dibekçiyân

Bu tâife kadîmden mâhiyâne vermezler imiş. Hâliyâ narh verildikde her dükkândan beşer akçe alınur deyü mukayyed der Defter-i Atîk.

Tâife-i Kassâbân

Tâife-i mezbûreden mâhiyâne her ayda iki yüz akçe alınur ve kadîmden dahi eyle alınurmuş deyü mukayyed der defter.

Tâife-i İbrîşim-Furûşân

Tâife-i mezbûreden her senede on beş akçe alınurmuş. Dükkânlar ziyâde olmağla yüz kırk dört akçe alınur deyü kayd olunmuş der Defter-i Atîk.

Düstûrü'l-Amel Bâb-ı Siyah

Hubûbât cinsinden at ve merkeb ve öküz yükünden sâbıkan her yükde üç mankur alınurmuş. Fetihden berü dört mankur alınur. Ve deve yükünden sekiz mankur alınur.

Kavun ve karpuz ve hıyâr yükünden sâbıkan her hıyâr yükünden bir hıyâr ve iki yük kavun ve karpuzdan bir karpuz alınurmuş. Hâliyâ sekiz yükde iki akçe alınur deyü kayd olunmuş.

Ve sâbikan iki ganemden bir mankur alınurmuş. Hâliyâ her ganemden bir mankur alınur.

Ve taşra kurâdan şehre bir avret gelse veyahud şehirden kurâya gitse, sâbikan her avretten dört buçuk mankur alınurmuş. Hâliyâ sekiz mankur alınur deyü kayd olunmuş.

Ve taşra kurâdan içerü bir top bez gelse, sâbikan bir mankur alınub taşra gitse nesne alınmazmış. Hâliyâ gerek taşradan içerü gelsün ve gerek içerüden taşraya gitsün iki mankur alınur.

Ve kurâdan şehre rûgan gelse, sâbikan her yükde sekiz mankur alınurmuş. Hâliyâon iki mankur alınur.

Ve kurâdan şehre yük iplik gelse, her beş kelebenden bir keleb alınur; tamam yük olmazsa dahi.

Ve şehirden taşra bir kimesne yeni kaftan alub gitse, her kaftandan bir Osmânî alınur; ol kaftanı gerek giysün gerek giymesün.

Ve bir yük balıktan dört mankur alınur; arka ile gelen balıktan iki mankur alınur.

Düstûrû'l-Amel Bâb-ı Sa'îd

Hubûbât ve meyve kısmından bil-cümle her yükden üç mankur alınub hâliyâ dört mankur alınur deyü kayd olunmuş. Ve cozak yükünden sâbikan buçuk mankur alınurmuş; hâliyâ sekiz mankur alınur deyü mukayyed. Ve taşradan içerü ve içerüden taşra bir avret gitse, Kara Kapu Düstûrî üzere alınur.

Ve bir top ak bezden sâbikan iki topdan bir mankur alınurmuş. Hâliyâ birer mankur alınur deyü mukayyed. Ve kök bezden sâbikan birer mankur alınurmuş; hâliyâ iki mankur deyü mukayyed.

Ve el değirmeninden sâbikan dört buçuk mankuralınurmuş; hâliyâ sekiz mankuralınur deyü mukayyed.

Ve Arab kiliminden sâbikan üç mankur alınurmuş; hâliyâ dört mankur alınur deyü mukayyed.

Ve bir yeni kazgan ki, kurâya gide, Kara Kapu Düstûrî üzere alınur.

Ve yoğurdun her iki küleğinden sâbıkan bir mankur alınurmuş; hâliyâ her külekden bir mankur alınur deyü kayd olunmuş.

Düstûrû'l-Amel Ala Kapu

Mezkûr kapunun dahi düstûrı zıkr olunan Kara Kapu ve Ak Kapu üslûbı üzeredir.

Düstûrû'l-Amel Debbâğ-hâne

Şehir içinde bir kimesne bir keçi derisi kendü havâyıcı ile dibâğat etse, debbâğ-hâne âmiline her deriden üç mankur verürmüş. Kurâdan şehre gelse, altı mankur verir. Koyun derisinden ki, hâricden gele, üç mankur alınur. Ve camus derisinden ki, medbûğ ola, âmil dört akçe alur ve gayr-ı medbûğdan iki akçe üç mankur alınur. Ve sığır derisinden ki, medbuğ ola, iki akçe üç mankur; gayr-ı medbûğdan nesne alınmaz deyü mukayyed der Defter-i Atîk.

Düstûrû'l-Amel Sûku'l-Gazel

Badik Beğ zamanında bir batman iplikden üç mankur alınurmuş; hâliyâ beş mankur alınur. Ve kurâdan şehre iplik gelse, Kızılbaş zamanında altı mankuralınurmuş; hâliyâ her batmandan sekiz mankur alınur deyü mukayyed der Defter-i Atîk.

Bir menn asumâni iplik on altı akçeye boyanur. Ve sırmalı renk iplik doksan altı akçeye boyanur. Ve âbî renk iplik dokuz akçeye boyanur. Ve harîrin sırmalısının her menni doksan altı akçeye boyanur. Ve yeşilinin bir menni yetmiş iki akçeye boyanur.

Ve şab halt olunur renklere sâbıkan âmil tarafından şab verilürmüş; hâliyâ boyatan kimesneden alınurmuş.

Ve âsümânî bezin dört zirâ'ı iki akçeye boyanur. Ve lâciverdî bezin sekiz zirâ'ı on bir akçeye boyanur. Ve bir âsümânî gönlek beş akçeye boyanur deyü mukayyed der Defter-i Atîk.

Mezkûr boya-hâne ahvâli iplik bahâlu olub ucuz olmasına müte'allıktır. Mahkeme tarafından çaşni dutulub ana göre narh verilür.

Düstürü'l-Amel Cisir-i Bağdad

Hinta ve şa'îr ve duhnve zürre cinsinden her deve yükünden altı mankur alınur. Sımsım ve kunbâc ve maü yükünden beş mankur alınur.

Ganem ubûr etse her iki koyundan bir mankur alınur ve ulusât koyunu ubûr etse yüz koyundan sekiz akçe alınur. Ve celeb gulâm ve kenîzek ubûr etse, her neferden dört Osmânî akçe alınur. Ve kara çadırlu Arav evi ubûr etse, her evden on iki akçe alınur.

Ve deve yükiyle sabun ubûr etse, on iki mankur alınur ve eşek yükünden sekiz mankur alınur.

Ve sumak ve üzüm ve nardenk ve koz ve fındık ve revgan ve asel ve nohud ve bunun emsâli nesne ubûr etse, deve yükünden on iki mankur, merkeb yükünden sekiz mankur alınur.

Ve Şîrvâniyye Tâifesinin ve gayrın satılmak için Şatt-ı Şerî'asında celeb develeri ubûr etse, her beş mahâre dededen altı akçe alınur ve bir saban ubûr etse dört akçe alınur.

Ve Cezâyir tarafından hurma ve gayrı metâ'la gelen gemilerin her birinden yirmi dört akçe alınur. Ve Musul'dan gelen küleklerin her birinden on bir akçe alınur. Ve Uçuş'dan gelen küleklerden (Dicle'de çalışan küçük gemi)yedi akçe alınur.

Ve bir yeni kaliçe ubûr etse, altı mankur ve kilimden üç mankur alınur. Ve camus ubûr eylase her beş camusdan altı akçe alınur.

Ve mezar taşı ubûr eylese, büyüğünden dört akçe ve küçüğünden iki akçe alınur.

Ve Cânib-i Garbîden muhaddarât ubûr eylese, her on beş yükden iki akçe alınur. Ve gayrıdan muhaddarât ubûr eylese, deve yükünden altı mankur, merkeb yükünden dört mankur alınur. Ve şehirden ihrâc olursa, gerü her yükden dört mankur alınur.

Ve camus cildi ubûr eylese, her cildten iki mankur alınur. Ve karasığır cildinden bir mankur alınur. Ve sâir koyun ve keçi cildinden her ikisinden bir mankur alınur.

Ve re'âyâ tâifesinden at ve katır ve merkeb ve sığır ubûr eylese, her beşre'sinden iki akçe alınur.

Ve bâzîrgân tâifesinin develeri ubûr eylese her bir mahârından sekiz mankur alınur.

Ve sığır ve merkeb yükiyle yoğurd gelse, her yükden üç mankur alınur. Ve baş ile ubûr eylese, bir mankur alınur. Ve Meşhed tarafından gelen yoğurdun her yükünden dört mankur alınur.

Ve nîl ubûr etse, kadîmden her kilede dokuz mankur alınur.

Düstûrû'l-Amel Tamga-hâne-i Nefs-i Bağdad

Mısır ve Şam ve Haleb diyârından ve sâir memâlikden ıskarlat ve kadife ve tafta ve kutnî ve kettân-ı Trabzonî ve kettân-ı Kesâlî ve kemhâ-i zerbaht ve kemhâ-i sade ve destimâl ve duş-endâz ve sûf ve dikilmiş kaftanlar ve şemle ve kalı ve seccâde ve abâyî ve sâir bu makûle kumaşlar satıldıkda, kıymete dutulub her yirmi akçede bir akçe alınur.

Ve Diyâr-ı Acem'den gelen harîr-i elvândan satıldıkda on beş akçede bir akçe alınur ve sâir akmişede yirmide bir alınur.

Ve Diyâr-ı Hind'den ve Basra tarafından gelen ve sitâr ve bayrâmî ve tuman kısmından ki, âdet-i mukarreresi olmaya, yirmi akçede bir akçe alınur.

Adet-i Mukarrere-i Akmişe ki, 'An Diyâr-ı Arab Mî Ayed		
Çuka-i karziyye Başto 1 resm 40 Kettân-ı Ömerî Kıt'a Resm 8	Kettân-ı Kibârdâr Kıt'a Resm 4 Kettân-ı Mutayyeb Kıt'a Resm 10	Kettân-ı Resmî Kıt'a Resm 6 Kettân-ı Beydeli Kıt'a Resm 16
Kettân-ı Lehsâ Kıt'a Resm 4 Fülûs 3	Kettân-ı Uzeyrî Kıt'a Resm 4 Fülûs 6	Sûf-ı Mardînî Kıt'a Resm 2
Kutn-ı Sâmi Kıt'a Resm 6	Mebî'iyye-i Mardînî 1 Resm 2	Ammâ rî Kıt'a Resm 2
İbrişim-i Hâm-ı Haleb menn 1 Resm 24	İbrişim-i Ham'an Nevahî-i Bağdâd Menn 1 Resm 28 Fülûs 6	Balbekî Kıt'a Resm 8
Fedek-i Hindî Kıt'a Resm 2	Simât-ı Cevâzîrî Kıt'a Resm 2	Rûy-ı Hâm-ı Havân Kıt'a Resm 4
Kettân-ı Beşîr Kıt'a Resm 40		
Ve ol kumaş ki, Bağdad'da dokunur, bu üslûb üzere alınur ki zikr olunur:		

Atlâs Taf 1 Resm 10	Kutnî Taf 1 Resm 4	Alaca Kıt'a 1 Resm 2
Abâyî sade kıt'a 1 Resm fülûs 5	Abâyî ki vaz'-i şüde Kıt'a 1 Resm 2	Meb'iyye-i Harîr 1 Resm Fülûs 3
Vâle-i Bağdâdî beher zirâ' Resm 6	Meb'iyye-i Keçi Kıt'a 1 Resm Fülûs 6	Kirbâs-ı Kebûd Kıt'a 1 Resm Osmânî 1 Fülûs 1
Fedek Kıt'a 1 Resm Fülûs 2	Melham-i Bağdâdî Kıt'a 1 Resm Fülûs 5	
İmâm Mûsa Kâzım Hazretleri kasabasında dokunan kumaşlardan bu üslûb üzere alınur ki, zikr olunur:		
Kirbâs-ı Sefîd Zirâ' 24 Resm Fülûs 6	Bitâne-i Sefîd Zirâ' 24 Resm Fülûs 5	Asbiyye Kıt'a Resm Fülûs 10
Zirâ' 100 Resm 6	Mahreme Kıt'a 1 Resm 2 Fülûs 3	
Hindden ve Kebiyyeden gelen kirbâs-ı kebûddan ve gayriden bu üslûb üzeredir.		
Kirbâs-ı kebûd Zirâ' 48 Resm 3	Kirbâs-ı sefid Zirâ' 24 Resm Fülûs 9	Bitâne-i sefid Zirâ' 24 Resm Fülûs 6
Hille'de dokunan kumaşlardan bu üslûb üzere alınur ki, zikr olunur:		
Hille Kıt'a 1 Resm Fülûs 9	Vâle Zirâ' 100 Resm 7 Fülûs 2	Destimal-i Bûsî Kıt'a 1 Resm 3 Fülûs 5
Destimal-i Bûsî-i Küçük Kıt'a 1 Resm Fülûs 9	Kettân Kıt'a 1 Resm 14 Fülûs 4	Kutnî Kıt'a 1 Resm 6
Kettân-ı Kebûd Kıt'a 1 Resm Fülûs 10	Kettân-ı Sefîd Kıt'a Resm Fülûs 10	Kibâre Kıt'a 1 Resm 1 Fülûs 1
Kettân-ı Uzeyrî Kıt'a 1 Resm 4 Fülûs 2	Alaca İbrişim Kıt'a 1 Resm 4	Abâyî-i esb Kıt'a 1 Resm Fülûs 9
Perde-i Alaca Kıt'a 1 Resm 2 Fülûs 3	Kıt'a 1 Resm Fülûs 3	

Badik Beğ zamanında meyveden ve kuru yemişden ve sâir ecnâsdan on akçede bir akçe alınur ve bir yükden bir batman murâtala olunduktan sonra bir akçe dahi resm-i kabbân alınurmuş. Kızılbaş zamanında kuru yemişden yarım batman va yaş yemişden bir batman alınurmuş. Ve fetihden berü on beş akçede bir akçe gümrük alınur. Ve murâtıla ve resm-i kabbân Kızılbaş zamanında alundığı üslûbı üzeredir deyü mukayyed der defter-i Atîk.

Murâtıla-i Kabbân

Yukarıda zikr olunan murâtılanın defter mücebinde akçesi hesâb olunub cümle akçenin içinde altıda biri mîrî için muhtesibe verilüb ve yaş meyve zamanında dahi her gün meyve âmiline iki batman meyve bahâsı

verilir. Anlar dahi alub mîrî için zabt ederler ve bâkî kalanın sülisi kadîmden emîne darugalık illetiyle ifrâz olunub bu cümleden her ne bâkî kalsa mîrî için tamga mahsûlüne dâhil olur.

Rüsûm-ı kabbân her bir yükden bir akçe ve dört mankur alınur; bir mankurı hammâliyye olub bâkî kalan üç mankur mîrî için zabt olunur.

Tamgaya gelen meyvenin her bir denginden iki mankur alınır. Ve Şatt kenarına külek ile gelen kavun ve jarpuzun her bir ferdeşesinden (bostan ve alan) dört mankur alınur. Ve bağlardan ve dolablardan gelen marulun her kerdesinden iki mankur alınur deyü mukayyed der Defter-i Atîk.

Resm-i daruga ki an-kıymet-i amga ve kettân ve gayrihî an seffine-i cevârî

Resm-i Kıymet 14 Resm-i Adad 3	Resm-i Amil 14 Resm-i Bevvâb 2	Resm-i Kettân 4
Resm-i Kıymet		
An harir Menn 1 Resm Fülûs 3	An akmişe Hıml 1 Resm 14	An Sabun Hıml 1 Resm 14
An Kaşık Hıml 1 Resm 3	An (?) Hıml 1 Resm 3	An Şab Hıml 1 Resm 3
An Nebka (?) Hıml 1 Resm 2	An Nîl Kıt'a 1 Resm 2	

Düstûrî'l-Amel Bâzâr-ı Esb

Sipahi tâifesinden alub satan kimesneden birer pâre alınub ra'iyet tâifesinden satan kimesne nesne vermez; alandan yirmi akçede bir akçe alınur.

Ve bir deve satılsa alan kimesneden yirmi dört akçe resm alınur; iki akçe dahi resm-i emîn deyü alınur.

Ve kapulardan içerü boğazlanmağa gelen ağnâmdan ki, iki akçe alınur, bir akçesi tamgaya müte'allık olub bir akçesi bâc-ı bâzâr âmiline müte'allıktır.

Ve boğazlanan camusdan dört akçe resm alınur.

Ve yonulmadan tasalluk eden ağaç geldükde kıymete dutulub her on beş akçede bir akçe alınur.

Tafsîl-i Gulâm ve Kenîzek-i Sefid ve Siyah

Ak kul ve kenîzek gelüb şehre dâhil olsa, seksen akçe mîrî için alınub dört akçe resm-i emîn deyü alınur.

Ve siyah kul ve kenizekden kırk akçe alınub emîn için gerü dört akçe alınur.

Ve mezkûr kullar ve câriyeler bey' olunmalu olsa, alan kimesnelerden yirmi akçede bir akçe tamga alınub dört akçe dahi resm-i emîn alınur.

Mezar taşlarının büyüklerinin bir çiftinden otuz altı akçe alınub ve küçüğünden yirmi akçe alınur. Ve el değirmenin bir çiftinden sâbikan dört akçe alınurmuş: hâliyâ iki akçe alınur deyü kayd olunmuş.

Cezâyir'den ve Livâ-i Cevâzir'den gelen hurmanın her kavsarasından (sepet) kadîmden iki akçe üç pul alınur ve sâir ecnâs getürseler on beş akçede bir akçe alınur.

Tafsîl-i Vezzâniyye-i Harîr-i Bağdad

Nefs-i Bağdâd'da hırîd ve fûrûht olan hariri makeddamâ dellâllar arkasına alub gezdürmekle her batmandan satan kimesne dellâliyye deyü dört akçe alub ve vezn eden kimesne bir akçe alurmuş. Sonra bey' olunan harîr dellâl ile gezmeyüb sâbikan dellâllık edenlerin evlâdından bir kimesne vezzân nâmıyla her batmandan kendüye beşer akçe alub cânib-i mîrîye bir akçe hâsıl olmayub alel-husûs sâir vilâyetin harîr vezzânlığı mîrîye müte'allık olub bu vechile Bağdâd'da fuzûlen zabt olunmağla Cevâzir Sancağında hâlen 6.000 akçelik tîmârdan ma'zûl olan Hacı Abdi nâm kimesne zikr olunan vezzanlığı on bin akçesi Hazineye nakid teslim olunub ve beş bin akçesi istediğim kılâ' mevâcibâtına verilüb ve altı bin akçelik elimden tîmârıma bedel inâyet olunmak ricâsiyla her yıl yirmi bir binakçeye kabûl ve iltizâm ederim derneğin Bağdâd'dan Hizâne-i Amire Defterdârı Hasan Beğ ve bu fakir Dergâh-ı Mu'allâyâ i'lâm edüb sene 984 Zilka'de'sinin 16. Günü arz olunub şurût-ı mezbûrla mezkûra tevcih olunması için sene 985 Muharrem'inin guresiyle müverrah Bağdâd Beğlerbeğisine ve Defterdârına emr-i şerîf vârid olub ve Dersa'âdet'e geldükde husûs-ı mezbûr tekrâr arz olundukda sipahi-i mezkûra ifrâzdan bedeli tîmâr verilüb vezzâniyyenin yirmi bir bin akçesi cümleten mîrî için zabt olunmak fermân olunmağın Liva-i Rumâhiyye'de

mezkûr Hacı Abdi'ye altı bin akçelik tîmâr kayd olunub vezzâniyye cümle mîriye zabt olunmak üzere Defter'e kayd olundu.

Resm-i Sekkârî-i Nâhiye-i Hâlis ve Mehreved ve Tarîk-i Horasan Tâbi'-i Vilâyet-i Bağdâd Der...(?) Verilür Bi Yed-i Ali Kulu Ber-Müceb-i Fermân-ı Hümâyûn

Tafsîl-i Resm-i Sekkârî-i Nâhiye-i Halis ve Mehreved ve Tarîk-i Horasan

Vilâyet-i Şehr-i Zol semtinde olan gûhistândan Bağdâd câniblerine cârî olub Dokuz Edlim demekle ma'rûf olan nehr-i kebîrden Vilâyet-i Bağdâd'a tâbi' Halis ve Mehreved ve Tarîk-i Horasan Nâhiyelerine cârî kadîm'ül-eyyâmdan hâssa enhâr olub ve nehr-i kebîrden ihrâc olunduğı mahalde her sene müceddeden bir azîm skr (su bendi) bağlanmak lâzım gelmeğın kadîm'ül-eyyâmdan mahsûs sekkârı olub bağlarmış ve hizmeti mukâbelesinde zikr olunan nâhiyelerin kabl'el-kismet asıl mahsûlün her tağarından murâtala-i sekkâr deyü bir rıtl galle alub selâtîn-i sâlife zamanında sekkâr olanlar tasarruf ederler imiş.

Mukeddâmâ Vilâyet-i Bağdâd tahrîr olundukda ol bir rıtl gallenin nısfı sekkâra ta'yîn olunub ve nısf-ı âharı hâssa-i hümâyûna kayd olunmuş imiş.

Ba'dehû Merhûm ve Mağfûrunleh Sultân Süleyman Hân Hazretleri Vilâyet-i Bağdâd'da ba'zı bedâ yi'i def' için gönderdüğü Adâletnâme-i Hümâyûnunda hâssa kayd olunan nısf-ı resm-i sekkârî dahi cümleten adet-i kadîme üzere sekkâra tîmâr tarîkiyle tevcîh olunmak için fermân olunmağın kadîmî sekkâr olan Ali Kuluna mukeddâmâ Bağdâd'da mîr-i mîrân olan Ferhâd Paşa vech-i meşrûh üzere tevcîh edüb tezkire verüb Dersa'âdet'e vardukda mukaddemâ İcmâl Defterlerinde kayd olunmuş kazıyye olmamağın berât müyesser olmayub feemmâ hizmeti lâzım ve mühimmâtından olub ve yılda üç dört def' gâh hafr-i enhâr eyyâmında ve gâh meremmât zamanlarında bağlanmak lâzım gelüb hizmeti kesîr ve âidi kalîl olmağın fermân-ı âlî mücebince Bağdâd Beğlerbeğleri ve Defterdârları temessükâtıyla bil-fi'il sekkârlık eden Ali Kulu ve karındaşım Ali Kulu müceddeden Vilâyet-i mezbûre tahririne gelince cümleye mutasarrıf olmuşlar.

Hâliyâ husûs-ı mezbûr tefahhus olunub mezkûrların âbâ ve ecdâdı selâtîn-i mâziye zamanlarında sekkârlık edüb ve kendüler dahi feth-i

hâkânîden berü bu hizmetde olub her vechile uhdesinden gelmeğe kâdir olduklarını a'yân-ı vilâyetden cemm-i gafîr haber vermeğin selâtîn-i sâlife zamanında olan âdet-i kadîme ve adâlet-i tâmme-i hümâyûndan fermân olunduğu üzere Bağdâd hükkâmı verdükleri temessükât mücebince zikr olunan nâhiyelerde sekkârlık edüb kadîmden olı geldüğü gibi asıl mahsûlün her tağarından bir ritl galle alub hizmetleri mukâbelesinde kendüler mutasarıf olmak üzere deftere kayd olundu.

EK-IV: 1577-1578 (985) Tarihli Halis Nahiyesi Kânûnnâmesi¹¹⁵⁶

Kânûn-ı Nahiyeye-i Hâlis

Nâhiye-i mezbûrede olan reayadan her haneden hâne Şümmâr deyu onbir akçe alınur ve mevâşi deyu her inekden sekiz akçe alınur ve merâi deyu her beş kuzluca koyundan ve keçiden altı akçe alınur ve divan tarafından ziraat olunan hassa yerlerin asl-ı mahsûlünde yiğirmide bir hukuk ve yiğirmibeşde bir düvâs ve yiğirmide bir hakkı bizr -ker ve beşde bir divanlık ve yüzde sekiz mâlikâne ki hakku'l-ma'i alınur yer ola ve mâlikâne mülâki müte'allik olub ancak hakku'l-arz olan yerde mâlikâne yüzde dört alınur ve her tağarda bir rıtl sekkâr ve bir rıtl tüccâr alub ve hakk ve vehhâse birer mikdâr nesne virilüb bakisi divan için zabt olunur bundan akdem vilayet tahrir olundukda sekkâr olduğu bir rıtlın nısfı hassa-i hümayûn ve nısfı sekkâra ta'yin olunmuş imiş sonra merhum ve mağfurlehu Sultan Süleyman Han Gazi ve vilâyet-i Bağdad'da olan ba'zı bedâyi' def' için gönderdiği adâlet-nâme-i hümayundan tamam rıtl sekkâra ta'yin buyurulmuş ve resm-i kirâha ref' olunmuş alı dahi bu vechle zabt olunmuş ve buğday ve arpa ve çeltük ve ades ve kızıl ve ak darunun her beş tağarından altı akçe ser-tağar alınur ve divanlı raiyyet berâber tohum virse hâsıl olan asl-ı mahsûlden her yüz tağarda sekiz tağar malikâne ve yiğirmibeş tağarda bir hakk-ı düvâs ve yiğirmi beşde bir hakkı düvâs ve yüz tağardan nısf-ı tağar-ı sekkâr ve nısf-ı tağar-ı tüccâr aldıktan sonra bakisi tansif olunur nısf-ı divânın ve nısf-ı ra'iiyyetindir ve tımârân karyelerinde nısf tohum sipahinin ve nısf-ı tohum ra'iiyyetindir kısmet-i zamanında yiğirmi beşde bir düvâs ve yiğirmi beşde bir malikâne ve asl-ı her tağardan bir rıtl tüccar ve bir rıtl sekkâr aldıktan sonra bâkisi tasnif olunur sipahi ve raiyyet ber-vech-i münâsafâ kısmet iderler hâricden berâtı zira'at ile kendü tohumuyla ziraat ider kısmet zamanında selâse sipâhinin ve sülûsânî berâtınıdır.

Ve Hazret-i İmam-ı Azam vakfı olan kurrânın resm-i sekkâr ve resm-i kirâhası kadîmden vakf-ı şerif için zabt olunagelmeğin gerû vakfa kayd olunmuşdur ve tımâr karyelerinde vâki' olan sülûk malikâneleri hassa-i hümayun kayd olunmuşdur kadimden dahi eyledir.

¹¹⁵⁶ Kuyûd-ı Kadîme 102, v. 51.

EK-V: 1577-1578 (985) Tarihli Tarik-İ Horasan Nahiyesi
Kânûnnâmesi¹¹⁵⁷

Kânûn-ı Nahiyeye-i Tarik-i Horasan

Nahiyeye-i mezburda meyveden hums-ı mücerred ve galleden hums alınur ve resm-i bostan altıda bir alınur ve hane-şümâr ve her hânedan sekiz akçe alınur ve her inekden mevâşi deyu sekiz akçe alınur ve her dişi merkebdan dört akçe alınur ve merai deyu her dişi koyun ve keçiden altı akçe alınur ve senevi mahsulünden her beş tağardan altı akçe akçe ser-tağar alınur ve künciddan ve cûzka ve hurmadan iki akçe ser-tağar alınur ve künciddan ve cûzka ve hurmadan iki akçe ser-tağar alınur ve künciddan ve cûzka ve hurmadan iki akçe ser-tağar alınur ve cûzka-i ibrişimden her tağardan onsekiz akçe ser-tağar alınur ve harc-ı hakkı enhâr divân tarafından olub ve divânda tohum virilüb vaki' olan mahsûlden evvelâ yığirmide bir hukuk ve onbirde bir hakk-ı düvâs ve onbirde bir öşr-i avâmil ve sekizde bir hakk-ı bizr- ker alındıktan sonra divânlı ra'yyet hisselerine ifrâz idecek mahalde yine asl hesâbı üzere ra'yyet kılacak hisseden beşde bir divanlık ve otuzda bir mâlikâne alınur ve cümleden mukaddem alınan hukukun nısfı ve düvâs hissesinden yine asıl mahsûl hesabı üzere yirmide biri ifrâz olunub baki kalanı mîrî için zabt olunur ve şöyle ki harc-ı hakir râ'yyetiyle münâsafa tarikiyle olsa su malikânesi tansîf olunub nısf-ı mîrî için vacib-i divâna dâhil olub ve nısf-ı ahire re'aya alub mutasarrıf olurlar ve murâtıla-i sekkâra deyu asıl hâsıldan her tağardan bir ritl terke dahi alınur ki mukaddeman tahrirde nısf-ı hassa-i hümayûn ve nısf-ı hizmet mukâbelesinde sekkâra tayin olunmuş imiş sonra merhûm ve mağfurlehu Sultan Süleyman Han Gazi bazı bedâyi' ref' için vilâyet-i Bağdada gönderdiği adaletnâme-i hümayununda tamam ritl sekkâra ta'yin buyurulmuş ve resm-i kiraha deyu alınan ref' olunmuş alı alan bu vechle zabt olunugelmiş ve Hz. İmam-ı Azam ve Şeyh Abdülkadir-i Geylânî vakfi olan kurrânın resm-i şekkârı ve resm-i kirâhası emr-i şerif mücebince şimdije dek vakfi için zabt olunugelmiştir deyu defter-i atikte mukayyiddir ve tımar kurralarında vâkî olan suyun malikâneleri hisseleri her kanda olursa hassa-i hümayun kayd olunmuşdur. Ve erbab yerlerinde hâsıl

¹¹⁵⁷ Kuyûd-ı Kadîme 102, v. 87/a.

olan mahsul beş hisse olup biri divanlık baki 4 hisseden cemî-i hurûcat çıkdıktan sonra müllâkili râ'iyet herbiri kendü hisselerine mutasarrıf olurlar.

EK-VI: 1577-1578 (985) Tarihli Mehreved Nahiyesi Kânûnnâmesi¹¹⁵⁸

Kânûn-ı Nahiyeye-i Mehreved

Nahiyeye-i mezbûrda meyveden hums-ı mücerred ve galleden hums alınur ve resm-i bostân altıda bir alınur ve hane-şümâr her hânedan sekiz akçe alınur ve mevâşi deyu her inekden sekiz akçe alınur ve her dişi merkebden dört akçe alınur ve merâ'i deyu her beş dişi koyundan ve keçiden 6 akçe alınur ve senevi mahsûlünden hassa tohum hissesi ihrâc oldukdan sonra ser-tağar deyu her beş tağardan altı akçe alınur ve küncidden ve cuzkâdan ve hurmadan her tağardan iki akçe ser-tağar alınur ve cuzka-i ibrişimden her tağardan onsekiz akçe ser-tağar alınur ve hakk-ı harcı münâsafa tarikiyle olursa su malikânesi tansîf olunub nısfî mîrî için alınub vacib-i divâna dahil olur ve nısf-ı aherine re'âyâ mutasarrıf olurlar ve bundan gayri malikâne-i hakku'l-arz dahi otuzda bir alınur ve hassa tarafından tohum virilüb hîn-i kısmetde yığirmide bir hukuk ve onbirde bir düvâs ve sekizde bir hakk-ı bizr-ker ve beşde bir divânlık ve onbirde bir öşr-i avâmil ve otuzda bir malikâne alındıktan sonra her ne kalursa mîrî tohumun hissesi mîrî için alınub ve hukûkun nısfî ve düvâs hissesinden asıl mahsûl hesâbı üzere yığirmide biri ifrâz oldukdan sonra bâki kalan mîrî için zabt olunur ve sekkâra asl mahsûlün her tağarından aldığı bir rıtl terkenin mukaddemân tahrîrde nısfî hassa-i hümayûn ve nısf-ı aheri sekkâra ücreti mukâbelesinde ta'yin olunmuş imiş merhûm ve mağfurlehu Sultan Süleyman Han Gazi bazı bedâyi' def'i için vilâyet-i Bağdada gönderdiği adaletnâme-i hümayununda tamam rıtl sekkâra ta'yin buyurulmuş ve resm-i kirâha ref' olunmuş alı alan bu vechle zabt olunmuşdur ve Hz. İmam-ı Azam vakfi olan kurrânın ve Hz. Şeyh Abdülkadir-i Geylani vakfının resm-i sekkârı ve resm-i kirâhası emr-i şerif mücebince vakf için zabt olunu gelmiştir deyu defter-i atikde mukayyid bulunmağın vech-i meşruh üzere kayd olundu ve tımar karyelerinde vâkî' olan savk mâlikânesi hisseleri her kanda olursa hassa-i hümayuna kayd olunmuşdur.

¹¹⁵⁸ Kuyûd-ı Kadîme 102, v. 78/a.

EK-VII: 1577-1578 (985) Tarihli Düceyl Nahiyesi Kânûnnâmesi¹¹⁵⁹

Kânûnnâme-i Düceyl

Nâhiye-i mezburda hâne-şümâr deyu her haneden on akçe alınur ve mevâşi deyu her inekden ve her dişi merkebden sekiz akçe alınur ve her beş dişi koyun ve keçiden merâ'i deyu altı akçe alınur ve hurmadan hums-ı divânlık ve anım öşrî alınur ve muhazzaratdan dahi eyle alınur ve hassa-i içün tohum ve mesâlih virilüb zira'at olursa yığirmide bir hukûk ve onda bir mâlikâne ve onaltıda bir düvâs ve yediden bir bizr-ker ve yügirmiden bir öşr-i avâmil çıkdıktan sonra her ne kalursa hukûku'l-beyân yerden her bir tağardan kırkbir buçuk ritl divânlık alınur ondan sonra ne kadar bâki kalurasa rub'u düvâs ve tamam-ı hukûk ilhâk olunub ne mikdar olursa yedide bir re'ayanın tohum hissesi virülüb ma'adâsı mîrf için zira'at olunan tohumun tenâyesidir ki, divân için zabt olunur ve ser-tağar deyu senevî mahsûlünden hassa tohum hissesi ifrâzından sonra her beş tağardan altı akçe alınur ve hakkı mahsûlünden ak ve kızıl darudan ve ma'şdan her beş tağardan kezâlik altmış beş akçe alınur simsim ve cuzkâdan her tağardan iki akçe alınur ve bundan maada erincir tohumu hissesinde her altı tağardan on akçe resm-i kirâha deyu alınur ve erbâbdan senevî mahsûlünden evvel hâmı için her tağardan bir ritl ihrâc olunduktan sonra bâkî kalandan her tağardan kırkbir buçuk ritl divânlık alınur deyu defter-i atikte kayd olunmuş.

Ve Nahiyeye-i mezbûrda evvelde sekkâr olanlar asıl hâsıdan bir ritl terke alub sonra ne mikdar olursa nısfı miriye alınub nısfı sekkâra virülürmüş bu vechle murâtıla-i sekkârdan yüz tağar mikdârı olurmuş mukaddeman vilâyet tahririnde İbrahim nam kimesne sekkârlık hizmeti bana virülürse zikr olunan murâtıla-i mahsûlü cümle miriye olub içinde bana onbeş tağar terke virülsün deyu uhdesine alub ve bu üslûb-ı mâl-ı padişahiye ittifa' olmakda bu vechle mukarrer olub defterde kayd olunmuş imiş sonra merhûm İskender Paşa Bağdad Beğlerbeğisi iken sekkârlık hizmet-i kesir ve 'âidesi kalil olduğun-ı görüb beş tağar terke dahi izâfe eylemiş hala bu minvâl üzere edâ-i hizmet olunur.

¹¹⁵⁹ *Kuyûd-ı Kadîme* 102, v. 121/a.

EK-VIII: 1577-1578 (985) Tarihli Şehriban Nahiyesi Kânûnnâmesi¹¹⁶⁰
Nahiye-i Şehriban Kânûnnâmesi

Kasaba-i Şehribandan hâsıl olan galleden sad-yek ve ayar-ı kassâm ve tüccârlık vaz' alduktan sonra beşdebir divânlık alınur deyu mukayyid derdefter-i atik. Ve muhazzaratdan ve meyveden ve limon ve narenciye ve hurmadan beş tağarda bir tağar alınur ve cuzka-i harir aslında hums alınur ve galleden her beş tağardan ser-tağar deyu altı akçe alınur ve hurma tağarından iki akçe alınur. Ve mîrî için ekilen tabandan dörtde bir bizr- ker hakkı ve yiğirmide bir malikâne çıkdıktan sonra her ne kalursa mîrîdir ve cuzkâdan ve baklâdan ve adesden beşde bir alınur ve Şehribana tabi' bazı hassa yerlerde divândan tohum ve harc-ı hakkı ve harc-ı çile ve kadiye ve nemed ve harc-ı ahin ve polad ve ücret-i ahenker ve her çift başına kırk akçe harc-ı temeviyet virülür ve mahsûl zamanında tımâratları üzere kısmet olunur. Kasaba-i mezbûrda her bir inekden ve merkebden eğer erkek ve ve eğer dişi sekiz akçe alınur ve her beş kuzluca koyun ve keçiden altı akçe alınur ve erkek koyundan çoban beğilik deyu her yüzde yiğirmi akçe alınur ve resm-i arûsan kızdan altmışaltı akçe ve râci'den otuzaltı akçe alınur ve taşradan gelen yükden yiğirmide biri alındıktan sonra kırkda bir darugalık almak kızılbaş ihdâsıdır ve bazardan her yılda iki bin akçe alınmak Acem padişahları zamanında olmayub kızılbaş zamanında ihdas olunmuş ve herbir bazardan otuz akçe alınmak kızılbaş zamanında olmuş ve tamga deyu her ayda on akçe alınmak evveldendir ve her bakkal dükkânından ayda yiğirmibeş akçe alınmak kadimdendir ve her ibrişim dolabından yılda otuz altı akçe alınur ve bağlardan icâreye virilirse ya'ni mahsûlü bie yerde bey' oluna gerek harca ve gerek yerlüye beşde bir divânlık alındıktan sonra her yiğirmi beşde bir akçe tamgâ deyu alınur kadimidir ve evler ve bağlar ve ekin yerleri satılsa yiğirmide bir tamgâ alınur ve güllâbdan ve asfûrda mîrî için nesne alınmaz ve her ma'sarada yılda iki yüz akçe alınur ve bir hayâk dükkânında yılda on dört akçe alınur ve her koyun ki bazarda boğazlana bir akçe alınur ve derisi alınmak kadimdendir ve bir akçe dahi ve nefsi-i Şehribanda resm-i düvâs alınur ve Bağdad tamgâcısı dolab çağında her batman ibrişimden otuz akçe almak kızılbaş zamanında vaki' olmuş.

¹¹⁶⁰ *Kuyûd-ı Kadîme 102, v. 101/a.*

EK-IX: 1577-1578 (985) Tarihli Ahşamât Ulusu Kânûnnâmesi¹¹⁶¹

Kânûn-ı Ahşamat-ı Vilâyet-i Bağdad

Taife-i mezbûrun her dişi koyunundan her yüz koyundan yüz yigirmi akçe resm-i ganem ve her bir inekden 8 akçe ve her hânedan dört akçe ve bundan gayri Nahiye-i Hille ve Şehr-i Şerif-i Necef ve Nahiye-i Mehreved ve Tarik-i Horasan ve Düceyl ve liva-i Cessân ve Zengabâd ve Dakuk ve Kerkük ve gayride olan reayanın erkek ve dişi kuzu ve keçilerinden çobanbeği deyu her yüz koyundan yigirmi akçe alınagelmeğin vech-i meşrûh üzere deftere kayd olundu.

¹¹⁶¹ *Kuyûd-ı Kadime* 102, v.143/a.

EK-X: 1577-1578 (985) Tarihli Cemmâsât Uulusu Kânûnnâme¹¹⁶²

Kânûn-ı Taife-i Cemmâsât Vilâyet-i Bağdad

Her camusdan yiğirmi iki akçe ve üç karasığır ineğinden dahi yiğirmi akçe ve her onsekiz re's koyun dahi bir camusa dutulub andan dahi yiğirmi iki akçe alınur ve her hânedan yiğirmi dört akçe alına gelüb muhâsebat defterlerinde dahi bulunmağın deftere kayd olundu.

¹¹⁶² *Kuyûd-ı Kadime 102, v. 202/a.*

EK-XI: Bağdat Sancağına Bağlı Köyler (1539-1578)**Bağdat Nahiyesi**

Sıra No	1539 Yılında Köyler	Sıra No	1540 Yılında Köyler
1	Amiriyye-i Berâz-ı Rûzin	1	Ezinekendi
2	Silsil	2	İftihâr
3	Kule	3	Berkodre
4	Aliabad	4	Berâz-ı Rûzîn
5	Ezinekendi	5	Bâdurâyâ
6	İftihâr	6	Batmanlû
7	Bâtmanlu	7	Bâbalân
8	Harbî	8	Bassâs
9	Zerrincu ve Abbasabad	9	Altunköprü
10	Hurmâtuyuduz	10	Beled-i Mustansır
11	Ales	11	Beni Sa'd
12	Şehribân	12	Bersâh
		13	Cedîde-i Bâbalân
		14	Hamussiyye
		15	Harbî
		16	Hacıkara
		17	Hurmatuyudûz
		18	Hanikîn
		19	Zerrincû
		20	Zaviye-i Şeyh Ebu Zîn
		21	Silsil
		22	Zâdekemer
		23	Şeyhkendi
		24	Amiriyye-i Berâz-ı Rûzin
		25	Aliabâd
		26	Ales
		27	Kule
		28	Kâzânîyi Mendelicin
		29	Kızılribât
		30	Kizîr-i Hanikîn
		31	Hunyemide
		32	Haruniyye
		33	Yesrî
		34	Cessân

Halis Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-1545 Yıllarında Köyler	S. No	1577-1578 Yıllarında Köyler
1	Dühle	1	Lokmâniyye	1	Dühle
2	Gâlibiyye	2	Hûş-ı Ebyaz	2	Gâlibiyye
3	Sispâne	3	Ma'mûre	3	Sispâne
4	Lokmâniyye	4	Cedîd	4	Lokmâniyye
5	Meşte	5	Amâl-i Vüstâni	5	Meşte
6	Hübhüb	6	Dühle	6	Hübhüb
7	Hadd-ı Sa'lib	7	Sispâne	7	Hadd-ı Sa'lib
8	Cedîde-i Surgâmış	8	Kâtûn	8	Cedîde-i Surgamış
9	Nehr-i Cedîd-i Müceddiyât	9	Sa'diyye	9	Nehr-i Cedîd-i Müceddiyât
10	Elvendiye	10	Mansûriyye	10	Elvendiye
11	Hâşimiyye	11	Hübhüb	11	Hâşimiyye
12	Cedîde-i Emir Ahmed	12	Ark-ı Ali	12	Cedîde-i Emir Ahmed
13	Asımiyye	13	Üveyse	13	Asımiyye
14	Rakka-i Cemaleddin (Rakka-i Hoca Cemaleddin)	14	Elvendiye	14	Devletabâd
15	Devletabâd	15	Tekdâriyye	15	Yakûbiyye
16	Yakûbiyye	16	Muhavvele	16	Kebiyye
17	Kebiyye	17	Yakûbiyye	17	Fevti
18	Fevti	18	Şervîn	18	Tekdâriyye
19	Tekdâriyye	19	Müceddiyât	19	Kâzâniyye yolu
20	Kâzâniyye-i Tevdi	20	Rakka-i Celâl	20	Karaark
21	Karaark	21	Asımiyye	21	Hûş-ı Ebyaz
22	Hûş-ı Ebyaz	22	Nehr-i Cedîd-i Müceddiyât	22	Cedîd
23	Cedîd	23	Acemî	23	Ark-ı Ali
24	Ferzâniyye	24	Karaark	24	Nehr-i Can Ali
25	Beyre	25	Kebiyye	25	Beyre
26	Rakka-i Celâl	26	Nehr-i Yezidi	26	Rakka-i Celâl
27	Sunkur	27	Nehr-i Cankulu	27	Sukâr
28	Süleymaniye	28	Beyre	28	Süleymaniyye
29	Şervîn	29	Hadd-ı Sa'lib	29	Şervin
30	Muhavvele	30	Hâşimiyye	30	Sa'diyye
31	Hûş-ı Attâr	31	Cedîde-i Emir Ahmed	31	Üveyse
32	Kâzâniyye-i Hadd-ı Sa'lib	32	Ezine	32	Müceddiyât
33	Nehr-i Kusb	33	Meşte	33	Mansuriyye
34	Aliabâd-ı Kadîm	34	Hamidaba	34	Nehr-i Yezidi
35	Mansûriyye	35	Göçgin	35	Acemî
36	Göçkin	36	Sarâyıcık	36	Ma'mure
37	Sendiyye	37	Şâhûre	37	Amâl-i Vüstâni
38	Şâhûre	38	Bestâmiyye	38	Muhavvele
39	Nehr-i Yezidi	39	Amiriyye	39	Şeyh Şükrân
40	Amiriyye	40	Devletabâd	40	Fethiye
41	Üveyse	41	Nehr-i Kusb	41	Hamîrâ
42	Müceddiyât	42	Kazaniyye-i Tevdi	42	Kâzâniyye-i Hadd-ı Sa'lib
43	Hamîrâ	43	Hûş-ı Attâr	43	Saraycık
44	Sa'diyye	44	Kal'a-i Eğilmedin	44	Kalia-i Kusb
45	Sarâyıcık	45	Aliabâd-ı Kadîm	45	Hûş-ı Attâr
		46	Gâlibiyye	46	Aliabâd-ı Kadîm
		47	Fethiye		
		48	Cedîde-i Surgamış		

46	Amâl-i Vüstâni	49	Süleymaniyye	47	Nehr-i Kusb
47	Acemî	50	Karatepe	48	Karatepe
48	Kâtûn	51	Sendiyye	49	Sa'idiyye
49	Kal'a-i Eğilmedin	52	Kalia-i Kusb	50	Kal'a-i Eğilmedin
50	Karatepe	53	Fevtî	51	Amiriyye
51	Kalia-i Kusb	54	Sunkur	52	Bestâmiyye
		55	Hamîrâ		

Düceyl Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-1545 Yıllarında Köyler	S. No	1577-78 Yıllarında Köyler
1	Pehlivân	1	Pehlivân	1	Pehlivân
2	Beni Cafer	2	Beni Cafer	2	Beni Cafer
3	Cürm-i Süpriyye	3	Cürm-i Süpriyye	3	Cürm-i Süpriyye
4	Hadûra	4	Hadûra	4	Hadûra
5	Sarifin	5	Sarifin	5	Sarifin
6	Kusaybe	6	Vâne	6	Kuseybe ve Daklâye
7	Nihâl	7	Nihâl	7	Nihâl
8	Avâne	8	Cûsuk	8	Vâne
9	Belâse	9	Mücemmer	9	Cûsuk
10	Babüşşimâl	10	Zehiriyye	10	Lecme
11	Tûzbur	11	Kasr-ı Semîkî	11	Zehiriyye
12	Cûsuk	12	Mansûriyye	12	Kasr-ı Semîkî
13	Cemed	13	Derhâle-i Cedîd	13	Mansûriyye
14	Hisâye	14	Dehâle-i Kadîm	14	Derhâle-i Cedîd
15	Harb-ı Kone	15	Mâzhiye	15	Dehâle-i Kadîm
16	Dür-ı Habîb	16	Maştâka	16	Mâzhiye
17	Deysiyye	17	Meşhed	17	Maştâka
18	Zehîriyye	18	Kasîr-ı Seyyid Ahmed	18	Meşhed
19	Zebârak	19	İbbâre-i Mâzhiye	19	Kassîr-ı Fazlan
20	Şarabettûs	20	Kasîr-ı Cafer	20	Kasîr-ı Seyyid Ahmed
21	İyyâr	21	Beynelatikîn	21	İbbâre-i Mâzhiye
22	İbbâre-i Zin	22	İbbâre-i Keyvân	22	Kasîr-ı Cafer
23	İbbâre-i Keyvân	23	Nehr-i İyyâr	23	Beynelatikîn
24	İbbâre-i Celihî	24	Bur-ı Masîr	24	İbbâre-i Keyvân
25	Lecm	25	Cemed	25	Nehr-i İyyâr
26	Kasr-ı Semîkî	26	Şarabettûs	26	Bur-ı Masîr
27	Masyût	27	Safeviyye	27	Cemed
28	Ma'vih	28	Haseniye	28	Şarabettûs
29	Mukataa	29	Ebu Abdûh	29	Safeviyye
		30	Bâhmâşa	30	Haseniye
		31	Babüşşimâl	31	Ebu Abdûh
		32	Kassîr-ı Fazlan	32	Bâhmâşa
		33	Nehr-i Ali	33	Babüşşimâl
		34	Keşkeriyye	34	Nehr-i Ali
		35	Harb-ı Karye-i Büzürg	35	Keşkeriyye
		36	Harb-ı Karye-i Küçük	36	Harb-i Karye-i Büzürg
		37	Bezene	37	Harb-i Karye-i Küçük
		38	Beled-i Mustansır	38	Bezene
		39	Benî Sa'd	39	Beled-i Mustansır
		40	Ebu Kirâne	40	Benî Sa'd
		41	Tûzbûr	41	Ebu Kevâse
		42	Mukataa	42	Tûzbûr
		43	Kuseybe ve Daklâye	43	Mukataai
		44	Deysiyye	44	Deysiyye
		45	İbbâre-i Zin	45	Harbî
		46	Masyût	46	Benî Zâğa
		47	Harbî an Mevâzi'		
		48	Şemsi an Harbî		
		49	Ulve-i an Harbî		

		50	Beni Zağa	47	Beşne
		51	Beşîne	48	Hâciyâr
		52	Hacıyâr	49	Nehr-i Cedîd
		53	Nehr-i Cedîd	50	Şems

Tarik-i Horasan Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-1545 Yıllarında Köyler	S. No	1577-1578 Yıllarında Köyler
1	Tudarî	1	Bakûbe	1	Bakûbe
2	Çuhâniye	2	Behriz	2	Behriz
3	Cedîde-i Kernâbâd	3	Mukataa-i Medrese	3	Bakdere
4	Hadd-ı Mükesser	4	Bakdere	4	Bozzemher
5	Hadd-ı Cüveyyib	5	Bozzemher	5	Hadd-ı Mezîd
6	Hadd-ı Mezîd	6	Hadd-ı Mezîd	6	Abdülhamid
7	Hurnâbâd	7	Abdülhamid	7	Hatûniyye
8	Hatûniyye	8	Hatûniyye	8	Hadd-ı Kerim
9	Hadd-ı Kerîm	9	Gıyâsabâd	9	Ayyine
10	Duşpa	10	Hadd-ı Kerim	10	Lûlûh
11	Şeyh Dakâs (Rakka-i Şeyh Dakâs)	11	Ayyine	11	Hâdırcık
12	Zâğâniyye	12	Lûlûh	12	Hadd-ı Mükesser
13	Şeyh İdris	13	Baba Aziz	13	Muhammediyan
14	Abdülhamid	14	Hâdırcık	14	Kati'-i Sadr
15	Gıyasabad	15	Hadd-ı Mükesser	15	Kâzaniyye-i Ebu Civan
16	Kusaybe	16	Muhammediyan	16	Zâğâniyye
17	Kubbetürrezzak	17	Hadd-ı Cüveyyib	17	Bedûriyye
18	Kababeliş	18	Kâzaniyye-i Ebu Civan	18	Hadd-ı Cüveyyib
19	Kâzaniyye-i Ebu Civan	19	Zâğâniyye	19	Bint-i Abduh
20	Kâsmiyye	20	Bedûriyye	20	Kababeliş
21	Keleş	21	Boya	21	Çuhâniye
22	Lûlûh	22	Bint-i Abduh	22	Bâştara
23	Nehr-i Sâtî	23	Burs-ı Atik	23	Şeyh İdris
24	Hadırcık	24	Belice	24	Kâsmiyye
25	Mukataa-i Medrese	25	Celûla	25	Basîr-ı yâse
26	Muallâbâd	26	Keleş	26	Nehr-i Sâtî
27	Ebu Saîdî	27	Cedîde-i Kernâbâd	27	Mukataa-i Medrese
28	Ebu Zühre	28	Kababeliş	28	Baba Aziz
29	Basr-ı Yase	29	Çuhâniye	29	Keleş
30	Bakdere	30	Bâştara	30	Belice
31	Bint-i Abduh	31	Şeyh İdris	31	Cedîde-i Kernâbâd
32	Bâcediye	32	Kâsmiyye	32	Babüddarb
33	Baba Aziz	33	Basîr-ı yâse	33	Gıyâsabâd
34	Bedûriyye	34	Nehr-i Sâtî	34	Burs-ı Atik
35	Boyata	35	Bâcediye	35	Burs-ı Cedîd
36	Burs	36	Kubbetürrezzak	36	Boya
37	Babüddarb	37	Babüddarb	37	Muhavvele
38	Belici			38	Kubbetürrezzak
39	Bakûbe			39	Bâcediye
40	Behriz				
41	Bâştara				
42	Bozzemher				
43	Dora				

Mehreved Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-1545 Yıllarında Köyler	S. No	1577-1578 Yıllarında Köyler
1	Ebulcedid	1	Akîr	1	Akîr
2	Bihkasare	2	Rakabe	2	Rakabe
3	Banazkâne	3	Bedene	3	Bedene
4	Bâbekî	4	Ebulcedid	4	Ebulcedid
5	Berkâniyye	5	Banazkâne	5	Banazkâne
6	Bedene	6	Bâbekî	6	Bâbekî
7	Tell-i Aslâ	7	Kebiyye	7	Kebiyye
8	Telemşîr	8	Kilivâz	8	Kilivâz
9	Cebe	9	Nehr-i Abdüşşedid	9	Nehr-i Abdüşşedid
10	Cemâliyye	10	Nehr-i Bakâra	10	Nehr-i Bakâra
11	Haseniyye	11	Cemâliyye	11	Cemâliyye
12	Hâcı Veciye	12	Senbakiyâ	12	Senbakiyâ
13	Duşanpâ	13	Maşkabâd	13	Maşkabâd
14	Rakabe	14	Cebe	14	Cebe
15	Zaviye-i Şeyh Fazıl	15	Telemşîr	15	Telemşîr
16	Senbakiya	16	Duşanpâ	16	Duşanpâ
17	Süveydiyye	17	Nehr-i Umrân	17	Nehr-i Umrân
18	Aziyye	18	Nehr-i Hammâra	18	Aziyye
19	Akîr	19	Aziyye	19	Süveydiyye
20	Kebiyye	20	Süveydiyye	20	Haseniyye
21	Kilivâz	21	Haseniyye	21	Bihkasare
22	Ma'mûre	22	Bihkasare	22	Mikdâdiyye
23	Maşkabâd	23	Mikdâdiyye	23	Nehr-i Hammâra
24	Miktadiyye	24	Celâliye		
25	Nehr-i Hammâra				
26	Nehr-i Umrân				
27	Nehr-i Bakâra				
28	Nehr-i Abdüşşedid				

Fıratıyye-i Bağdat Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-1545 Yıllarında Köyler	S. No	1577-1578 Yıllarında Köyler
1	Anbar	1	Sahriye	1	Karavul
2	Cedîde-i Kırksiyâ	2	Müseyyeb	2	Fellûce
3	Huş-nişin-i Sahriye	3	Fellûce	3	Anbâr
4	Sîb	4	Karavul	4	Müseyyeb
5	Amiriyye	5	Anbâr	5	Sahriye
6	Fellûce	6	Nâsiriyye	6	Şeyhamiyye
7	Karavul	7	Muhammediyât	7	Nasiriyye
8	Muhammediyât			8	Muhammediyât
9	Müseyyeb				
10	Nâsiriyye				
11	Şifâsâ				
12	Resûlayn				

Şehriban Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-1545 Yıllarında Köyler	S. No	1577-1578 Yıllarında Köyler
1	-	1	Silsil	1	Sultan Seydî Ali
2		2	Haruniyye	2	Cedide-i Kandil
3		3	Amiriyye-i Berâz-ı Ruzin	3	Cedide-i Hüseyin Ali
4		4	Berâz-ı Ruzîn	4	Mes'udiyye
5		5	Hamîsiyye	5	Murahhas
				6	Hasan Fellâh
				7	Pânekânî
				8	Silsil
				9	Haruniyye
				10	Berâz-ı Rûzîn
				11	Hamîsiyye

Mendelicin Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No	1544-45 Yıllarında Köyler	S. No	1577-1578 Yıllarında Köyler
1	-	1	Cessân	1	Nakib
2		2	Bersâh	2	Bekenib ve Dedeler
3		3	Rûsâdiye	3	Zaviye-i Benî Târân
4		4	Abbasabâd ve Zerrincü		
5		5	Kâzâniyye-i Mendelicin		

Zengabad Nahiyesi

S. No	1539-1540 Yıllarında Köyler	S. No		S. No	
1	Karatepe	1		1	
2	Keferî	2		2	
3	Hacılı	3		3	
4	Basinîk	4		5	
5	Beradân	5		6	
6	Kubbe	6		7	
7	Seyyidlân	7			

Azamiyye Külliyesi-Bağdat